

REVIJA BOREC 2

LETNIK XLII

FEBRUAR 1990

George Coşbuc
HOČEM ZEMLJO

Maca Jogan
ROMUNSKA ZGODBA

Anča Lamut, Djuro Šmicberger
MATERI JOŽE KLUSOVEGA

Emil Cesar
NOVE NAJDBE LEPOSLOVNIH DEL BOGA FLANDRA-KLUSOVEGA JOŽE

Ludvik Mrzel
PRIPOMBE K POROČANJU IN TISKU, 1944

Martin Mencej
INTERNACIONALNOST IN NACIONALNOST V ZAVESTI PREDVOJNIH
IN MEDVOJNIH PARTIJSKIH AKTIVISTOV

Tatjana Čepič
TRNOVA POT DOMOV
Oris vračanja slovenskih izseljencev iz Srbije v letu 1945

dr. Taras Kermauner
RAZPOKE V REVOLUCIJI
Ob Pirjevčevi drami Ljudje v potresu

Zvone Kržišnik
KLIC PO IDENTITETI
(Jože Javoršek: Spomini na Slovence)

borec

2 LETNIK XLII 1990

REVILJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ

Republiški odbor Zveze združenj borecev narodnoosvobodilne vojne Slovenije, Ljubljana

REVIJO IZDAJA

Založba Borec, Ljubljana, Šubičeva 10

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, dr. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Janez Vipotnik, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, dr. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

OBLIKOVANJE IN TEHNIČNA UREDITEV

Darja Cjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

TAJNICA

Mira Puntar

CENA

Naročnina za prvo polletje 200 dinarjev, cena tega zvezka 45 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-310514 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

1400 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Šubičeva 10 – poštni predal 203, telefon 213 918, interna 29

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

UDK 949.712+82(05)

YU ISSN 0006-7725

Oproščeno prometnega davka

po pristojnem mnenju Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

REVILJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJAN
ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVILJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN
REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982

George Coșbuc	POEZIJA Hočem zemljo <i>Iz romunščine prevedla Katja Špurova</i>	159
Maca Jogan	POEZIJA Romunska zgodba	162
Anča Lamut	SPOMINSKO PRIČEVANJE Materi Jože Klusovega <i>Opombe in uvodna beseda: Djuro Šmicberger</i>	165
	FOTOGRAFSKA PRILOGA	
Emil Cesar	PRISPEVEK K ZGODOVINI Nove najdbe leposlovnih del Boga Flandra-Klusovega Jože	184
Ludvik Mrzel	DOKUMENTI Pripombe k poročanju in tisku, 1944 <i>Spremljene besede: Djuro Šmicberger, Stanko Janež, Ivan Potrč</i>	202
Tatjana Čepič	PRISPEVEK K ZGODOVINI Trnova pot domov <i>Oris vračanja slovenskih izseljencev iz Srbije v letu 1945</i>	209
Martin Mencej	PRISPEVEK K ZGODOVINI Internacionalnost in nacionalnost v zavesti predvojnih in medvojnih partijskih aktivistov	224
dr. Taras Kermauner	O LITERATURI Razpoke v revoluciji <i>Ob Pirjevčevi drami Ljudje v potresu</i>	229
Zvone Kržišnik	OCENJUJEMO Klic po identiteti <i>(Jože Javoršek: Spomini na Slovence)</i>	267
Nada Gaborovič	Slovenija v 21. stoletju <i>(Miha Remec: Zelena zavesa)</i>	274
Janez Gradišnik	Goli otok <i>(Janez Jezeršek-Sokol: Arhipelag Goli)</i>	276
dr. Franc Rozman	Planirana revolucija <i>(Latinka Perovič: Planirana revolucija)</i>	279
Alojz Štradjot	Razmišljanja in opredelitve <i>(Marko Vrhunec: Srečna mlada generacija)</i>	281
dr. Milan Ževart	O ZGODOVINOPISJU O problematiki orisov narodnoosvobodilnega boja na območjih Slovenije in obravnave posameznih tem za Knjižnico OF	285
Milica Strgar	DOKUMENTI Nihče ni prerok v svoji deželi	298

Poezija

CIRIL BERGLES: Vsi dnevi tistega maja

Poezija

JAJA ZLOBEC: Iz sodobne albanske poezije na Kosovu

Proza

EMIL FRELIH: Iz taboriščnih žic

»Utrinki so ohranjeni izvirni leposlovni zapisi iz italijanskih fašističnih taborišč Čiginj, Gonars in Renicci, nastali v letih 1942–1943. V rokopisu so krožili med interniranci.«

Dramatika

IVAN MRAK: Talci

Likovna priloga

IVAN MRAK: Sedmero vizij Karle Bulovčeve

Prispevek k zgodovini

DR. JURE MRZEL: Dokumenti in spominska pričevanja o Ludviku Mrzelu

Kdo je bil Arnold Turk I

Jesenska ofenziva, Kdo je bil Arnold Turk, Zasedba Slovenije, Vodja podporne kuhinje v Cukrarni, Prva aretacija, Dvojni agent, Druga aretacija, Izolirani sodelavec Osvobodilne fronte, Potovanje Ludvika Mrzela v Dachau, Pustolovščine brigadnega kurirja, Obračun z mladimi aktivisti, Sodba v imenu ljudstva, Epilog

Neusojeni dachauski zbornik II

(se nadaljuje)

Prispevek k zgodovini

STANE KOVAČ: Pomemben delež k pluralni demokraciji na Slovenskem

80 let od ustanovitve Jugoslovanske strokovne zveze – JSZ

Prispevek k zgodovini

DR. MILAN ŽEVART: Poslovilno pismo Ivana Kešeta

Prispevek k zgodovini

NADA HOLINSKY: Gorenjski delavci in njihova sindikalna organizacija v osvajanju sprememb, ki jih je prinesla socialistična revolucija v letih 1945–1947

Okrogla miza

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE PRI NAS

Z gostom iz Zagreba Vladimirjem Žerjavičem so se pogovarjali: dr. Dušan Biber, mag. Zdenko Čepič, dr. Bogo Grafenauer, mag. Damijan Guštin, Zdravko Klanjšček, Ivan Križnar in Milica Strgar. Pogovor je vodil Jože Dežman

Pogovor

JOŽE DEŽMAN: z VLADOM HABJANOM

Svetovni slovenski kongres, zgodovina in narodna sprava

Polemika

RUDI ČAČINOVIČ: Nekaj misli o težavni poti Ferda Godine do objektivne resnice o medvojnem Prekmurju

Dokumenti

DRAGO HARTNER: Pismo, 14. februarja 1990

Pesem
George Coşbuc

IZ ROMUNŠČINE PREVEDLA KATJA ŠPUROVA

Brez doma bil sem, lačen, nag,
 Ravnal z menoj si kot s smetjo,
 Si plaval me in bil s pestjo,
 Da psu sem bil enak!
 Vojak od vetra sem prigan,
 Peklu že zdavnaj si prodan –
 Le bij nas, bij, smo tvoji psi!
 Ponižni hlapci smo ti vsi,
 Naj jarem še tako teži –
 Daj zemljo nam!

Si vzel nam kruh, tiran preklet,
 Miru na tlaki nam ne daš,
 Sinove naše v boj pehaš,
 Si lačen še deklet.
 Surovež si ti podivjan
 Svetinje naše vrgel stran!
 Da nam otroci lačni mrò,
 Najhujše pač je naše zlo,
 Da lažje nam živeti bo –
 Daj zemljo nam!

Vsak grob naš bil je preoran,
 Pred plug ste vpregli nas, seve,
 Za lačnim plugom so – gorje! –
 Prišle kosti na dan!
 So naših dedov te kosti,
 Pa kaj tiranom vez krvi,
 Na mraz in v noč, bolan
 In nag, naš rod je bil izgnan,
 Še mrtvim skrunil si kosti –
 Za dedov muke zdaj, tiran,
 Daj zemljo nam!

Naj vemo vendar tudi mi,
 Da nam ne bodo kje na tleh
 V zabavo vašo in posmeh
 Se valjale kosti.
 Da ne iskal bi kdaj zaman,
 Če kdo bi naših rad kak dan
 Prišel na grob – kam je bilo
 Ob cesto vrženo telo,
 Ker ni za nas prsti, zato
 Daj zemljo nam!

Čeprav smo tudi mi ljudje
 In smo kristjani, kaj ti mar,
 Brezpravnim sužnjem gospodar,
 Kaj tebi mar srce!
 Naš up je zdavnaj poteptan,
 Si vzel pravice nam, tiran?
 Če smo glasni, nas tepe bič,
 Okuješ nas in smrt za nič,
 Če krikne kdaj ubog hudič:
 Daj zemljo nam!

*Ste skrili vi v ta tla zaklad?
 Pšenico? Naši tu leže
 Pradedje, bratje in sestré!
 Vi tuja ste svojat!
 Vsak naš je tu zagledal dan,
 V to zemljo bil je pokopan;
 Kar kdaj popila je vode,
 To naše so bile solze,
 Branile te so jo roke –
 Daj zemljo nam!*

*Ne moremo, kot smo do zdaj,
 Prosjačili vse žive dni,
 Preveč gospod nam pije kri,
 Ta plačani lakaj!
 Gorje, če kdaj ne zemlje – kri
 Zahtevali od vas bi mi!*

(Klasiki, ki so že v začetku stoletja dvignili romunsko poezijo na evropsko raven.)

MACA JOGAN

Romunska zgodba

*Po množicah zdaj smrt kosi,
da kar v potokih teče kri.*

*Brez solz že mnogih so oči,
po svečah vsepovsod diši.*

*Krvav je prej zeleni vrt,
oblaki so mrliški prt.*

(1989)

DJURO ŠMICBERGER

PARTIZANSKA LJUBEZEN

Najbolj splošna razlaga partizanske ljubezni pravi: sprva so jo preganjali, kasneje so jo dopuščali. Srce se ne dà, zato se je znalo preganjanju upreti, a najbolj zadržti posamezniki so ostali preganjalci tudi tedaj, ko bi smeli zamižati vsaj na eno, če ne celo na obe oči. Proti koncu vojne partizanske poroke niso bile redkost in tudi precej otrok, malih partizančkov, so spočele partizanske ljubezni.

Zgodnejše obdobje opisuje Bogdan Osolnik v knjigi *Z ljubeznijo skozi surovi čas* (Založba Borec, Dolenjska založba, 1989), ko ugotavlja, »da Mare (Mara Rupena, njegova kasnejša žena, op. D. Š.) in mene najina navezanost ni prav nič odtegovala od osvobodilnega boja. Nasprotno, prav to novo čustvo nama je vlivalo moči, da sva se potrjevala v delu in si pomagala v najtežjih trenutkih. Nekateri tovariši iz okrožnega partijskega vodstva, ki so to najino zvezo opazili, pa so bili drugačnega mnenja. Ocenili so to za nekaj škodljivega in prepovedanega, za nekaj, kar je v nasprotju z zahtevami časa in osvobodilnega boja.«

Na razpolago imamo izviren zapis bolničarke Anče Lamut o njenem razmerju s komisarjem, znanim partizanskim piscem Bogom Flandrom-Klusovim Jožem. Zapis je nastal kmalu po njegovi smrti, ko je 30. junija 1944 podlegel ranam, zadanim v boju pred ustaško postojanko Bosiljevo. Vsa strta Anča Lamut je svojo žalost zčila na papir, popisala vsa njuna zблиževanja in razhajanja do tragičnega konca, ko so hudo ranjenega Klusovega Jožo pripeljali k njej v zasilno ambulanto, nekaj streljajev od bojišča.

Anča je zapis posvetila Berti Flander, materi Klusovega Jože, in ji rokopolis izročila ob osvoboditvi v Ljubljani.

Leta 1958 je pri Založbi Borec v Ljubljani izšlo zbrano delo Boga Flandra-Klusovega Jože pod naslovom *Bataljon*. V uvodu in opombah je urednik zbirke prof. Emil Cesar zabeležil dosegljive podrobnosti iz Flandrovega življenja in njegovega dela. Navedel je tudi odlomke iz partizanskega dnevnika Klusovega Jože, prav tiste, ki jih bomo prebrali v pripovedi Anče Lamut. Izognil se je le tistemu, kar nakazuje ljubezensko razmerje med Ančo in Jožem. Ob izidu knjige je bila ta zadržanost razumljiva, saj je minilo le nekaj let od vojne. Sedanja časovna odmaknjenost pa je vplivala na odločitev, da v dogovoru z Ančo Lamut objavimo njuna intimna doživetja.

Avtorica je ob tej priložnosti zapisala: »Pred dolgom do literarne zgodovine, če je potrebno, tudi jaz izgubim vse predsodke. Moj dnevnik Joževi mami je napisan v enem dihu: pri lojenkah, na kolenih, v večerih prvih tednov po njegovi smrti. Napisan je z eno samo željo, da odnesem njegovi mami po svežem spominu opisan vsaj tisti zadnji del njegovega življenja, ki ga je vezal name.« Anča Lamut je dodala, da je njen zapis »brez kakršnihkoli literarnih pretenzij in brez vsakih naknadnih popravkov«. Tudi v našem ponatisu Ančinih spominov nismo popravljali, le v opombah smo pojasnili nekatere okoliščine in, kjer je bilo mogoče, povedali, kdo so omenjene osebe. Pustili smo tudi obliko imena Joža Klusov, kot jo je uporabljala Anča Lamut, čeprav je bil na splošno znan kot Klusov Joža. Na vprašanje, zakaj se je odločila za to obliko imena, je Anča pojasnila: »Včasih, v mladosti, sem rada posnemala Cankarjev slog premeščanja reda v stavku. Mislim, da je, vsaj včasih, slovenski jezik potreboval to dodatno melodiko.«

Avtorica zapisa se je rodila 1922 v Čatežu ob Savi. Mladost je preživela v Novem mestu. Leta 1941 se je vsa družina pridružila Osvobodilni fronti. Brat je bil v italijanski, mati in sestra v nemški internaciji, oče pa, 61 let star, v partizanih. Kot

študentka medicine je Anča v partizanskih enotah sodelovala v medicinski službi. Po vojni je končala študij in se specializirala v okulistiki. Na kliniki Jugoslovanske ljudske armade za očesne bolezni v Beogradu je ustanovila oddelek za funkcionalne preiskave očesa. Dr. Anča Nikolić-Lamut je bila upokojena kot primarij in načelnik tega oddelka. O njej najdemo nekaj podatkov tudi v partizanski literaturi. V knjigi Mileta Pavlina Petnajsta brigada (Knjižnica NOV in POS, Ljubljana 1969) piše: »Vse do druge polovice 1944 je imela brigada za vodjo sanitetne službe zdravnika, potem pa je to mesto zasedla študentka višjega letnika medicinske fakultete Anča Lamut.« Zbornik Slovenke v NOB (Založba Borec, Ljubljana 1970) ponatiskuje iz časopisa Naša žena (september 1944) seznam partizank, ki so imele oficirski čin. Med drugimi je navedeno: »Lamut Anča, medicinka, zastavnik, bolničarka ambulantne XV. SNOUB.« V isti knjigi je na str. 1040 fotografija s podpisom: »Bolničarka Anča Lamut nudi ranjencu prvo pomoč v bojih pri Bosiljevem junija 1944.« (Ranjenc na fotografiji je Klusov Joža in isti posnetek je tudi v tej številki revije Borec.) V monografiji Petnajsta divizija Lada Ambrožiča-Novljana (Založba Borec, Ljubljana 1983) je na str. 358 navedeno, da so avgusta 1944 v divizijsko kirurški ekipi bili dr. Stanko Lajevec kot šef, dve medicinki višjega semestra, asistentka Majda Kmet-Daša in instrumentarka Anča Lamut, ter bolničarka Marija Rojč-Fatima.

Podatki iz knjige o 15. brigadi se časovno ne ujemajo z dejstvi, ki jih zvemo od Anče Lamut. Po bojih te brigade pri Šentjerneju, se pravi konec aprila ali v začetku maja 1944, je bila Anča premeščena v Cankarjevo brigado. Prav tedaj sta se spoznala s Klusovim Jožem, ki je bil začasno dodeljen štabu 15. brigade. Ob Ančini premestitvi se je v Cankarjevo brigado vračal Joža in na tej poti se je prebudilo njuno silno ljubezensko čustvo. Toda usojeno mu je bilo plamteti le kratek čas, le dva meseca, od začetka maja do konca junija 1944. Pa še ti dnevi so bili polni odpovedovanja, beganja, dvomov in iskanja. Oba, vsak po svoje, sta v sebi premagovala težo razjedajoče odgovornosti: se smeja, moreva prepustiti čustvom, da ne bi zanemarila vojaških dolžnosti? Iskala sta bežne trenutke, da bi bila sama; vedno znova sta se morala prepuščati okoliščinam, ki so ju ločevale, da sta si pisarila pisma; zatekala sta se k prijateljem, ki so čutili z njima in jima ponudili zavetje. Kovala sta načrte za bodočnost in preganjala zle slutnje.

Bila sta zaljubljenca v najbolj pristnem smislu tega doživljanja. Mogli bi zanju uporabiti obrabljeno primero: kot v filmu se je razpletalo njuno življenje teh dveh mesecev. Mar ni natanko takšen tragičen razplet, ko smrtno ranjenega junaka pripeljejo ljubljani v naročje? In spet se v njej lomi dvom, ali naj ga spremlja do bolnišnice, ko ve, da so to njegovi zadnji trenutki, ali mora kot bolničarka vztrajati v previjališču, kamor vedno znova prinašajo ranjence?

Na grobu Klusovega Jože v Vinici je Anča Lamut – kot zvemo iz njenega zapisa – vzklila: »Za ljubezen ni smrti, Joža Klusov!« Smrti tudi ni za literaturo, ki nam jo je zapustil Klusov Joža. Ko znova prebiramo njegove zgodbe, reportaže, črtice, se zavemo, da je bil na začetku obetavne literarne poti, ki jo je prekinila neizprosna usoda. Svojemu soborcu Lojzetu Vojetu je ob neki priložnosti izjavil, da ima snovi za pisanje dovolj za vse življenje (glej knjižno izdajo Bataljon, str. 66).

Toda kakor se prerado zgodi, so šele potem, ko je umrl, spoznali njegovo nadarjenost in postali pozorni na dela, ki jih je zapustil. Če bi prišli prej do tega spoznanja, bi ga mogoče pravočasno premestili iz operativne enote v relativno mirnejše okolje. Iz spominov nanj tudi zvemo, da je izkoristil vsako priložnost za pisanje, da ga je neprestano gnalo k literarnemu ustvarjanju, da ga nič ni moglo zavreti. Ko je v zadnjem obdobju življenja, tu popisanih zadnjih dveh mesecih, pogosto tožil zaradi utrujenosti, mu ne to, ne politične in vojaške naloge in navsezadnje niti ljubezenske dogodivščine niso preprečevale, da ne bi napisal dveh brošur, o bojih za Trebnje in o porušenju Štampetovega mostu, pa še dolgo nastajajočo zbirko Blegoš je dokončal.

Zato je Klusov Joža ob svoji smrti zapustil dve ljubezni: bolničarko Ančo in slovensko književnost.

Materi
Jože Klusovega

ANČA LAMUT

----- Je stojí náš hrič v Prevolah,
Je vedno mae poje v majskih pečenih veter -----
Morda pa le duh tvoj večni le zablači tja?
Do tisti nočni poti
pride mu čisto spomin, moj napoti

Ani

Pol enajstih¹. Zunaj je temna noč. Dež pada počasi, trudno... Lojenka² v ambulanti medlo odseva inštrumente in povoje, bleda svetloba boža prazne stene, kup sena v kotu, zložena nosila in nahrbtniki... V ambulanti³ je tišina, dušo mori, da vzdrti vsak čas v pričakovanju nečesa silnega, neznanega, groznega.

Zunaj je temna noč. Dež pada trudno, počasi. A tam pri Draščih⁴ pojejo šarci smrtno pesem, regljajo brede⁵ in mine padajo, kot bi se razbesnelo nebo. Zdaj niti ne ločiš pesem šarcev in bred, zemlja se trese od min, čez črno kopreno noči švigajo svetleči metki kot niz utrinkov. Silna, grozna je danes naša pesem svobode, kot bi iz grl vseh žitnih polj, vinogradov, brezovih gajev in svobodnih vasi donela: ta zemlja je naša, ne boste je onečastili, ne boste je opljuvali. Naši borci so lačni, mokri, tresejo se od mraza, a z njimi je tisoč toplih src in tisoče oči danes nemo strmi v temo. Bela krajina molči, a ta molk je grozen in vpije. Vpije srce! In vsi ti glasovi so se zgrnili v pesem šarca, bred, zdaj zabobne kot v zboru, v tresku mine! Fantje naši, komu bo ta pesem poslednja? Medla svetloba tiho, počasi boža povoje in inštrumente v ambulanti.

Koga prinesejo danes? Ani, če prinesejo Joža? A zdaj se mi rafali zasmejejo z blaznim smehom norcev, neusmiljeno: Saj je že mrtev! Oh, da. Si že pozabila, da je že štirinajst dni, kar si ga previla in ti je rekel »Konec je, Ani!« Saj že štirinajst dni spi tam pri Vinici. Se res ne spominjaš več, ko si padla po njegovem grobu, grebla z rokami v svežo zemljo, klicala ga, nemo stiskala zobe, duša se ti je trgala v grozi in bolečini. Štirinajst dni je že, kar je svet mrtev zate, Ani. Joža Klusov je mrtev, razumeš, mrtev, razumeš, mrtev.

Mitraljezi pojejo, rafali odmevajo v noč. Ravno taka je bila noč, ko sem spoznala Joža Klusovega. Bilo je v petnajsti brigadi. Končana je akcija pri Št. Jerneju⁶. Na slami v ambulanti ležijo ranjenci, šest jih je. Previjamo mladega Primorca. Mina mu je raznesla meso na stegnu, kost je zlomljena. Mlaka krvi se sveti na podu. V ambulanti je tišina, le komaj slišni vzdih ranjencev jo motijo. In pa doktorja glas: »Anča! Vato – gazo, povoj – šino – morfi!«... Pri mizi sedi komandant brigade, njegov namestnik in Joža Klusov. Njegove rjave, nekako odsotne oči strme v ranjence na nosilih, lojenka mu obseva obraz, njegove ustnice so stisnjene. »Je hudo, doktor?«... »Da!«... In ko iščem na mizi injekcije morfija, me vpraša: »A ti, tovarišica, si Anča?«... »Da, jaz sem Anča, tovariš komisar.«

Ambulanta v Koncu⁷. Delam mesečno poročilo. Doktor in Joža Klusov sedita na klopi. »Zdaj, ko maj prihaja, zdaj bi hotel v planine!« Oči so se mu čudovito bleščale, ko nam je pričaral lepote svojih planin, iz njega je dihala hrepenenje po njih... »O, že dolgo je, kar sem zadnjič lezel na Triglav. Ko bo svoboda, grem takoj na planine. Tudi tebe bom vzel s seboj, tovarišica, če boš hotela.«

Večer na Podgradu. Večerno sonce poljublja tisoč odtencev zelenih barv. Trava diši in diši, zemlja je izparjena od sonca. Nebo krvavo gori. Lahni, sivi oblaki objemajo rdečo večerno zarjo. Listi breze pred menoj se svetijo v soncu kot zeleni smaragdi. Pred menoj je Joža Klusov. »Spet je maj, Anča!«... »Da, maj je in ravno tako diši zemlja, cveti drevje in ravno tako je trava zelena kot včasih.«... »Spet je pomlad. A ta, Anča, je zadnja v vojni. Tudi v Ljubljani je zdaj pomlad, na Rožniku je pomlad, v Tivoliju in v Šiški.«

»Zdravo doktor, po slovo sem prišel k vam. Spet odhajam in žal mi je, da grem, ker tu bi se dalo delati, fantje so dobri, samo dela, dela je treba. A zdaj odhajam v Cankarjevo.«

Popoldne me pokliče doktor: »Anča, premeščena si v Cankarjevo.« Čitam naredbo: »Tovarišica Anča, bolničarka XV. SNOUB⁸ se premešča v V. SNOUB IC.⁹ Na svojem mestu se mora javiti takoj.«

In tako sva skupaj odšla. Jaz s težkim srcem, on z lahkim. Srečno, borci Petnajste! Odhajava v Cankarjevo.

Razgreta od sonca sva hodila po travnikih, mimo njiv, med praprotoj sva se ustavljala. Nebo je bilo plavo, bele vitke breze so šumele v vetru. Joža je pel: »Zapoj mi pesem o pomladi, veseli veter.«... »Srečen sem, Anča, tako sem srečen!«... In gledala sva plavo nebo, oživele so breze in praprot je šepetala in oba sva razumela modrino neba, sivo belino kamenja, barve in melodijo šumečih brez. »Glej, tovariš komisar, in vendar je harmonija v tej plavi in tej zeleni barvi.«... »Da«. Pogledal mi je v oči in dolgo ni umaknil pogleda. In spet se je zastrmel v breze. Utrgala sem plavo gozdno rožo: »Zakaj so iste rože povsod drugačne barve! Tam v gozdu sem videla isto rožo in tu je že drugačna.« »Ista je,« je zašepetal. In čebljala sva o rožah, o barvah, o vetru, soncu, kamenju, brezah...

In spet sva se zastrmela v nebo. »Povej mi, zakaj pride včasih trenutek, ko človek razume vse in vsakogar, in v takih trenutkih bi objel ves svet.« Sunkoma se je obrnil in se mi zastrmel v oči »Objemi in poljubi me, ti si moja velika ljubezen.« Pogledala sem ga začudeno, pred menoj je bil le brat. Ne vem, zakaj sem ga udarila po licu. »Otrok si, Anča!«

Spet sva hodila dolgo po prašni cesti; sonce je žgalo; bila sva lačna, potna, ožuljena. Na večer prideva v goste VDV⁹ brigade v Toplice.¹⁰ Skopala sva se, večerjala sva pražene ribe; in pozabila sva za nekaj hipov, da sva iz brigad.

Zvečer strmiva skozi okno, bila je čudovita noč. »Ani!«... »Da.«... »Naj ti rečem, Ani, Anča ni lepo ime. Moji najljubši teti je ime Ani. In jaz naj bom Joža zate.«... Zrla sem v zvezde in velik utrinek švigne čez nebo. »Verjameš v to, da ko vidiš utrinek in si nekaj zamisliš, da se ti vse izpolni?...« »Ne, Ani!« Prijel me je z obema rokama za lice in mi pogledal v oči: »Ti si moja mala kózica.«

Spala sva na posteljah, sonce je bilo že visoko, ko sem se zbudila. On je čul. »Dobro jutro, Joža!« Prišel je k meni, pogledal me s svojimi sanjavimi rjavimi očmi: »Ani, dobro jutro!« In položil mi je glavo v naročje: »Pusti me tako, Ani, saj ti nič nočem, pusti me, Ani!«... »Kako ti bije srce!«... »Koliko časa že nisem bil tako srečen kot danes, ne beži od mene, Ani!«

Dolgo mi je slonel na prsih. »Pojdiva, Joža, še je pot pred nama!«... »Kam tako hitiš, Ani!«

In spet sva hodila; zmučena od vročine sva dolgo molčala. Joža je stopal čedalje hitreje. »Danes bova v Cankarjevi. Veš, zares srečen sem le, ko sem v Cankarjevi brigadi.« In zapel mi je: »Vrtec ogradila bodem!... Kako jo zapojejo moji fantje!«

Hodila sva po cesti proti Žužemberku, pod nama se je v soncu svetila Krka, zadaj pa so v čudovitih sencih stali hribi kot stare egipčanske piramide. »Poglej vse to hribovje, Ani, mar ni čudovito? Skrivnostno se mi zdi včasih in vendar ni ene stezice na njem, po kateri ne bi hodil kot slovenski partizan.«

Spet je zapel prešerno: »Planine naše in morje, k svobodi kliče nas srce, le v borbo zdaj prav vsak hiti...«

»Ani, glej, Žužemberk gori,¹¹ smešno, včeraj ob tem času so tod vozili nemški tanki, danes pa midva hodiva. Še malo, pa bova v Cankarjevi.« Spet je pospešil korak. Proti koncu sva že skoraj tekla.

Popoldne sva prišla. »Zdravo, cankarji!« Jožu so se srečno bleščale oči...

Zvečer je prišel v ambulanto. »Kako ti je, Ani?...« »Še mi je hudo po petnajsti!« »Da?« se je nasmejal.

Takoj je bil spet pokret.¹² Ob harmoniki je na čelu drugega bataljona korakal Joža Klusov. In tovariši so zapeli »Vrtec ogradila bodem«. Še isti hip je bila Cankarjeva tudi meni dom in razumela sem Jožo, zakaj je srečen v Cankarjevi brigadi...

Zdaj sem ga videla le na pokretilih. »Si trudna, Ani, hočeš konja?« Nasmejal se je. »Imaš čik? Počakaj, ti prinesem cigareto!« In odjahal je na konju, svetlo palerino je nosil veter za njim.

Prisedel je k meni ob počitkih in med tistimi petminutnimi počitki sem spoznavala njegovo dušo. Blodila sva po planinah, po Blegošu, po Gorenjskem, bila sva doma pri njegovi mami, hodila sva po Ljubljani, po hostah partizanskih sva hodila in po travi, po soncu, po grobovih junakov sva hodila; žarele so mu oči od želje po maševanju svojih najdražjih. »Spretna za pokret.«... Odšel je spet k bataljonu in šli smo naprej kilometre in kilometre. Kadar smo opesali, se je raztegnila pesem harmonik in brigada je, čeprav izmučena, korakala po taktu, s smehom na ustih... A kadar se je Tine zmučil pri svojem mehu, smo peli, in je šlo. Šlo je, vse je šlo s smehom in s pesmijo. Včasih smo bili mokri, da je teklo od nas, kapalo od las, obleke. In prismejal se je Joža k meni: »Te naj ožmem, Ani?« Nikoli ne pozabim pokretov v Cankarjevi brigadi...

Če ga nisem videla dalj časa, sem ga pogrešala. Vsak dan bolj mi je duša vpila: »Saj imaš rada Jožo Klusovega... Ne, ne,« sem si lagala, »vojak sem in za to ni zdaj čas. Ne domišljaj si ničesar, delaj, pojdi prek sebe, da ne zanemariš dela zaradi ljubezni. Raje se bori. Ideja, za katero se boriš, je sveta, velika je, zahteva vse od tebe. Ne glej nase, ker zdaj je čas maševanja in borbe, ne pa ljubezni.«

Najbolje bi bilo, da ga ne vidim več. A srečala sem ga vsak dan. Vsak dan sem mu videla globlje v dušo. »Rada imaš Jožo Klusovega!« »Ne, ne, to je laž. Laž je!« A vedela sem, da ni laž.

Neko popoldne sva šla skupaj na Dvor.¹³ Takrat mi je vzel sliko mojih domačih. »Vrni mi sliko, Joža.«... »Ne, ker si ti na njej!«... »Ne poznam te več, če mi jo vzameš!«... »Ne, ne vrnem ti je.«... Šla sem od njega in se nisem ozrla.

Spet so bili pokreti, a ko je Joža prišel mimo mene, ga nisem pogledala. »Saj ga imaš rada, kaj si mučiš dušo!« je vpilo v meni. »Ne, vzdrži, pojdi prek sebe!« Minevali so mi dnevi, polni muk. Varala sem si dušo z delom v ambulanti, zagrizla sem se v delo, a nisem si otoplila srca.

Nekega večera, ravno pisali smo v sobi, bili smo vsi brez cigaret, me pokliče kurir drugega bataljona: »To ti pošilja naš komisar!« Odprem majhen zavitek in notri je šest cigaret...

Bilo je pred akcijo na Trebnje.¹⁴ Napadali smo dvakrat z lažjim orožjem – brez uspeha. Zmagoslavno so se nam zasmejali bunkerji in beli v njih. A v srcih borcev je bil ukaz: Trebnje mora pasti!

Tretjič je prišla v pomoč artilerija. Med bobnenjem topov, med treskanjem min, med drdranjem bred in šarcev se je odločala usoda Trebnja. Danes bo šlo! Danes mora iti!

Popoldne se je borba malo poglobila. Iz ambulate smo ravno poslali transport ranjencev, ko vidim, da prihajata po cesti proti meni Joža Klusov in komandant drugega bataljona, Mirko.¹⁵

Poklicala sem ga: »Hvala za cigarete, Joža!«... »Pojdi malo z nami, Ani, žejni smo.« Šla sem z njima v gostilno. »Tako sem truden, Ani, naj malo počijem pri tebi, ker zvečer bo juriš. Veš kaj sem napisal v notes: Trebnje še ni padlo, toda mora pasti.«

Ko smo se vračali mimo ambulante, je pritekel v vežo za menoj. »Ani, reci, da nisi več huda name!«... »Nisem bila, Joža!«... »Da, in meni je bilo tako hudo ta čas.«... »Tudi meni je bilo hudo, Joža.«... »Pa si se kaj spomnila Jožeta, Ani?«... »Sem, od jutra do večera.«

»Ani!« prijel me je za rame in mi pogledal v oči, »zdaj grem v juriš, Ani!«... Poljubil me je na čelo in stekel po cesti proti Trebnju.

Spet se je razbesnela borba nad Trebnjem. Juriš! Juriš!

Prihajali so prvi ranjenci od juriša. Plaho sem vsakemu pogledala v obraz. Ne! Ni bilo Jožeta med njimi. Prevezovali smo jih hitro, zunaj so že čakali pripravljeni vozovi.

»Ko bom zdrav, doktor, jim vrnem, Trebnje je naše, naši hodijo po Trebnjem, a jaz lepo na počitek v bolnico. Ne, ne. Ampak, to jim vrnem!«... In spet: »Vsaj pol ure bi še počakal, prekleti belec, če me je že ravno mislil zadeti.«... Danes ne stokajo ranjenci, danes jim gori v očeh ogenj zmage, velike zmage...

Čuj pesem harmonik po cesti. Vračata se dva bataljona iz Trebnjega. Krik zmage pretresa tišino noči. »Trebnje je naše!«... »Živeli cankarji!«... Vrisk in petje in smeh!... Zmaga je naša!...

Kurir Tine se prismeje v ambulanto. Znoj mu kaplja s čela. Seveda, oblečen je v dva nemška šinjela,¹⁶ poln nahrbtnik in v vsaki roki koveček, tudi ni lahko, čeprav nihče ne godrnja, če nosi malo preveč, in marsikdo sope pod težkim bremenom cigaret...

Ambulanta se naenkrat napolni, vsak se mora pokazati. In harmonika igra, vse vpije in kriči, vsak pripoveduje, pripoveduje. Koga bi poslušal! Joža je tudi v novem šinjelu. Objema me: »Trebnje je naše, Ani!« »Joža, in mene ni bilo pri jurišu. Ne! Nočem biti več bolničarka. Drugače doživljaš borbo, če greš v juriš. Tam je zmaga, tu pa je le kri, in vsi, ki so žrtve zmage, gredo mimo mene.«... Zresnil se je: »Ani, in vendar je to najlepši posel, ki ga opravljaš!«

Pesem harmonik pretresa že kar pretesno sobo, prihajajo še ranjenci z lažjimi praskami. Zdaj vidim, tudi Joža ima kri na licu. »To ni nič, Ani!«...

»Danes moraš iti z menoj, pusti ambulanto, pojdi z mojim bataljonom, Ani, pojdi, moraš iti, danes sem tako srečen.«... »Joža, oprosti, še prihajajo ranjenci, ne smem iz ambulante!« »Pojdi no.«... »Ne smem, Joža!«

¹ Ura in okoliščine, ko se je Anča Lamut lotila svojega zapisa, so podobne kot 30. junija 1944, ko je zvečer ob 22.30 umrl Klusov Joža. glej op. 42

² Razen večjih naselij jih je bila večina brez elektrike. Partizani so si svetili z lojenkami: izdolbli so repo in vanjo zalili loj.

³ Brigadna ambulanta je bila po možnosti v večji kmečki izbi, med bojem pa tudi na planem, blizu bojišča.

⁴ Kraj blizu Metlike, kamor so kmalu po napadu na Bosiljevo (30. junija 1944) prodrle močne sovražne sile in ogrozile osvobodjeno Belo krajino. Boji so trajali od 11. do 16. julija 1944, ko se je sovražnik umaknil.

⁵ Šarec in bređa sta vrsti strojnih pušk.

⁶ Petnajsta brigada, v kateri sta bila tedaj Anča Lamut in Klusov Joža, je aprila 1944 nekajkrat napadla domobransko posadko v Šentjernejju. Najbolj srdit je bil napad v noči na 1. maj in ta opis se najbrž nanaša nanj.

⁷ Vas Konec nad Novim mestom pod Gorjanci, kjer so se običajno naselila poveljstva partizanskih enot med obleganjem tega ozemlja in zavarovanjem Bele krajine. Tu blizu je tudi malo naprej omenjeni Podgrad.

⁸ 15. SNOUB je uradni naziv za Petnajsto, tudi Belokranjsko brigado. Kratica pomeni: slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada. Cankarjeva brigada ima oznako 5. SNOUB.

⁹ Kratica za Vojsko državne varnosti.

¹⁰ Dolenjske Toplice.

¹¹ Med številnimi napadi na Žužemberk je bil tisti v začetku maja 1944 znamenit po tem, da je pri njem sodelovala na novo ustanovljena 1. slovenska artilerijska brigada. Od 1. do 4. maja so se vrstili napadi zlasti na Zafaro in cerkev na Cvibljju, kjer se je utrdil sovražnik. Partizanska artilerija je odločila boj in 4. maja zjutraj prisilila nemško-domobranske enote k umiku. (Lado Ambrožič-Novljan, Petnajsta divizija, str. 253–259.)

¹² Udomačen izraz za pohod, premik, selitev enote iz kraja v kraj, odhod v boj ipd.

¹³ Dvor pri Žužemberku.

¹⁴ Od 13. do 17. maja je Cankarjeva brigada oblegala Trebnje in navsezadnje pregnala domobransko posadko.

¹⁵ Mirko Rebselj-Feri, tedaj poveljnik 2. bataljona Cankarjeve brigade.

¹⁶ Iz ruščine prevzeti izraz za vojaški plašč.

»Drugi bataljon naprej!« S harmoniko je odšel iz ambulante Joža. A še je pritekel nazaj: »Danes bom pisal. Pisal bom Trebnje.¹⁷ Trebnje bom zate napisal, Ani!«

Polegal se je hrup v ambulanti, tudi lažji ranjenci so krenili naprej, malo smo zaspali na klopeh v sobi, z zoro je krenila tudi ambulanta... Pred vrati je stal spet voz. »Kdo je to? Še en ranjenec?« Ne! Bil je mrtev tovariš, edini, ki je padel v borbi za Trebnje...

Naslednji dan v Podborštu.¹⁸ Sedim na travi, daleč blodijo moje misli. Zmoti me Joža: »V zasedo gremo takoj, pa sem prišel malo k tebi... Dve dekleti iz Ljubljane sta bili danes z menoj in v Ljubljani ju je vsakdo rad videl, a za obe ne bi dal tebe.«

»Kaj mi to praviš, Joža, z menoj je vedno hodila nesreča, ne bom ti je pravila za zdaj, toda čudno in žalostno je bilo moje življenje!«... »Nič te nisem vprašal, niti te ne bom nikdar, rad te imam tako, kot si, Ani!«... »Joža, sovražim vse sence, sence drevja in sence življenja!« Vstal je: »Tudi sonca bo še zate dovolj, Ani!«...

Tisti dan sem napisala v notes: »Mislila sem, da ne bom nikdar več tega rekla, nikomur več: Rada Te imam, Joža Klusov.«

Krenili smo v Ratje. Zvečer me pokliče kurir drugega bataljona: »Pojdi malo z menoj, čaka te naš komisar.«

Na koncu vasi je stal v nemškem šinju iz Trebnjega s cigareto v roki. »Ani!«... »Zakaj si me klical?« Nasmejale se mi je: »Saj te menda nisem spet motil?«... »Nisem povedala, kam grem, moram nazaj, vojska smo!«... Spet se je na glas zasmel. »Ti je bilo dolgčas, pa si me klical?«... »Da, takò nekako, sedi malo, Ani!« Sedla sva, bila je jasna noč in mrzla. Drevje je divje šumelo. »Vzljubil sem Te, Ani, odkar sem te prvič videl... reci mi, kako je s teboj... ne muči me več!«... Naj mu povem, da ga imam rada. Ne, nisem mogla, bila sem malo plašna punčka. »Zakaj molčiš, Ani!« Odgovori!« Nisem mogla govoriti. Spet sem se premagovala: »...se morda ne varaš, da ga ljubiš?«... Ne, vedela sem, da ne... Drevje je šumelo, veter mi je nosil lase v obraz. »Grem, Joža, lahko noč.«... »Ani!«... Odgovori mi, Ani!«... »Joža! Danes sem hotela pisati. Rekel si mi, naj pišem. Hotela sem pisati in sem napisala en sam stavek.« Vzela sem notes iz žepa, strgala list in mu ga dala. »Tu je odgovor, Joža!«...

Stekla sem po klanecu navzdol proti Ratju, v prsih mi je burno utripalo srce.

Naslednjega dne popoldne smo cepili brigado proti tifusu. Med cepljenjem mi da tovariš drugega bataljona pismo, modro kuverto in na njej z rdečimi črkami: Ani!... Roka se mi je tresla, ko sem jo dala v žep. Stekla sem za skedenj, in ko sem videla, da sem popolnoma sama, sem jo odprla... Na tla mi pade njegova slika... Zadaž berem:

»Moji sreči v spomin – Klusov Joža!«

Potem je sam prišel v ambulanto. Nihče ni vedel za skrivnost med nama. »Po slovo sem prišel, jutri odhajam na konferenco in potem v dvanajsto za pomočnika komisarja brigade.«¹⁹... Bila sem čudna spet in otročja. Šla sem ven in niti govorila nisem z njim. Naj priznam pred tovariši, da ga imam rada. Ne! Odšel je in potem sem si spet očitala: »Vsaj v slovo ga ne muči!« Napisala sem pismo in mu ga poslala v Prevole.²⁰

»25. maja 1944 – popoldne

Dragi!

Zakaj mi je bila dana ta ljubezen do Tebe, to hrepenenje in krik za srcem in dušo Tvojo. Zakaj si mi ukradel mir srca; zakaj si zrušil v meni ves svet, ki sem si ga ustvarila z voljo, s premagovanjem same sebe, ki sem ga zgradila na pošastnih sencah in svežih ranah, zakaj si ubil krinko, ki sem jo kazala svetu, saj sem se vedno le smejala kot bajaco. Zakaj si se mi vrnil med sanje, zakaj, povej zakaj slišim Tvoj glas med šumenjem drevja, zakaj se mi prikazuješ zvečer med čudnimi skrivnostnimi barvami oblakov, zakaj Te čutim vedno poleg sebe, ko sem vendar sama in bežim daleč od vseh. Zakaj vendar nosim Tvojo sliko na srcu, saj nisem mala punčka, ki skriva igračo... Ah, saj Te sovražim, razumeš, sovražim Te. Bolna sem, ko Te ni, bolna sem, ko Te vidim... Na tisoče vprašanj si ne vem več odgovora.

Včasih mislim, ali si sploh kje na svetu. Ne, saj si le sanja. Zato si mi takò tuj, in ko Te gledam, se mi zdi, da si le nežen breskov cvet, ki bo kmalu ovenel, da si mi lè cvet kaktusa 'kraljice noči', ki cvete le nekaj hipov. Oh, zakaj me tako mučiš? Bojim se Te!... In zdaj odhajaš? Nimam Ti dati drugega na pot kot samo sebe z vsem srcem in z vso dušo. Srečno, Joža Klusov! In če Ti bo kdaj težko, takrat, ko bo Tvoja duša romala in poslušala šumenje drevja, ko gozd v vetru poje divjo melodijo, takrat vedi, da sem s Teboj.

Mogoče se boš kdaj spomnil name, na čudnega trmastega, nesrečnega otroka. Saj nočem ničesar od Tebe. Že samo s tem, da neke si, si me rešil prekletstva. In čeprav mi je zdaj huje, čeprav več trpim, vendar vidim, da si mi oživil dušo; mislila sem, da je že davno mrtva. Tako čudno, prečudno mi minevajo dnevi, in ko hočem nekam daleč proč, ko se hočem dvigniti od tal, takrat me povleče kruta realnost na zemljo. Danes bi se ubila mirne duše. Sonce je, nebo je plavo, a vse mi je le muka, tisoče zelenih barv travnikov, gozdov in dreves me dolgočasi... Ah, kaj naj Ti povem še v tej blazni naglici, v teh petih minutah časa, ki sem si ga ukradla. Saj Ti pišem vendar v slovo.

Vse je tako čudno, dušo moreče, vsi me motijo kot nalašč: daj to, daj ono.

Srečno, Joža Klusov!... Ko boš hodil po stenah Triglava, se spomni otroka, ki si mu obudil dušo. Ostani in glej jutranjo zarjo in počakaj nevihto, burjo, blazno, tako, ko se lomijo skale in se podira svet. In takrat bom jaz s Teboj. Mogoče me boš pozabil že takrat, mogoče me več ne bo, saj taki ljudje kot jaz niso, da bi stopili v življenje. Sanje, same sanje so moj svet, in za vsakega človeka, ki mi ni dostopen, nosim krinko... Tako čudna so pota, zakaj sem Te srečala, zakaj sem šla s Teboj v Cankarjevo brigado. Kako malo je pravzaprav manjkalo, pa sploh ne bi vedela, da je kje Joža Klusov... Saj so vse le čenče in jaz sem razstresena in ne vem več, kaj mislim. Odšel si čudno, brez slovesa, in vendar si mi ukradel pol srca s seboj.

Tvoja Ani.«

Čez dobro uro mi je odpisal:

»V mesecu rož 1944.

Moja zlata Ani!

Že drugič se je stisnilo moje srce v boli in nemiru; se še spominjaš onega večera, ko si mi, med divjim petjem vetra nad gozdovi, stisnila v roko majhen listič in odšla? Jaz pa sem z obrazom, ki je bil bolj bled kot kamenje teh kraških skal, šel domov in roka je krčevito držala v pesti Tvoj drobn listič. Vedel sem: z menoj gre usoda, nosim jo s seboj, pa nisem vedel, ali je nebo ali peklo. Stopil sem v hišo in sedel ob lojenki za mizo. Vse je kričalo v meni: odpri pest, ti strahopetec, ki si ne upaš mirno pogledati usodi v lice. Tako sem sedel za mizo, dolge minute, preden sem se odločil. Kajti potem, ko bom razgrnil zastor usode pred seboj, bo odločitev samo ena. Dokler pa tega ni, so še vedno pri meni sladke sanje in bal sem se jih razgnati... Potem, zlata moja, je moje srce dobilo odrešenje. Bil sem tako lahak in močan, da bi na svojih prsih objel in strl ves svet. Našel sem Te, sreča moja; ni ga razen smrti, ki bi Te me odvzel. Ali si že čula čudovito Mozartovo muziko, kjer se barve mogočno prelivajo med drhtenje čudovitih src? Povem Ti: vse to ni nič ob simfoniji, ki poje v meni vsak dan, vsako uro, vsak hip, ko mislim na Tebe. Ti si moj najlepši magistrale mojega partizanskega življenja.

Da bi Te kdaj izgubil? Na to niti ne pomislim. Če Ti, moj sladki otrok, misliš, da smeš samo sanjati, je Tvoj Joža povsem drugačnih misli. Najino je življenje, najina je sreča, najine so vse sanje bodočnosti. Karkoli lepega se porodi v meni, se med presnavljanjem prerodi v eno: za mojo Ani!

Veš, danes sem stopil k Vam in smešno, srce mi je bilo kakor malemu šolarčku, ki gre v šolo. Mar nisi opazila, da je zame minilo vse, ko sem Te uzrl. Moja usta so govorila vsakdanje stvari, iz mojih oči pa je kričalo: Ani, poglej me, nesrečen sem, kadar Te ne vidim. Ah, vi vsi, ki ste tako nepotrebni okoli mene, pojdite nekam daleč, da pred naju iz globine srca, kakor majhen ptiček, na skrivaj potegnem čudovito rožo moje ljubezni.

Zlata moja! Veš kaj je hrepenenje. Danes sem gledal drevo, ki raste ob samotnem potoku. Zdelo se mi

¹⁷ Po pomembnih bojih je brigadni propagandni odsek izdal brošuro, posvečeno temu dogodku. Tako je po zavzetju Trebnjega napisal reportažo Klusov Joža in je v obliki brošure izšla 23. maja 1944 v vasi Ratje.

¹⁸ Blizu Trebnjega, kjer sta bila štab in ambulanta Cankarjeve brigade.

¹⁹ Premesčanje ali vsaj govorice o tem pričajo, da so se na pristojnih mestih zavedali, da bi bil Klusov Joža sposoben za pomembnejši položaj. Kot smo brali, je bil nekaj časa v 15. brigadi na višjem položaju, potem se je vrnil v Cankarjevo brigado na bataljonski položaj, zdaj pa se je spet zvedelo, da naj bi šel v 12. brigado za pomočnika komisarja. Anča Lamut k temu pripominja: »Zakaj je bil spremenjen odlok o premestitvi v 12. brigado, ne vem, domnevam, da so mu pripravljali 'pravo' mesto. A akcije so se vrstile...« Zadnji nedokončani stavek izraža trpko domnevo, da bi ga premestitev mogoče obvarovala pred smrtjo.

²⁰ V Suhi krajini, kamor se je po bojih pri Trebnjem premaknila Cankarjeva brigada in užila nekaj dni počitka.

je, da sem prav do dna njegovih korenin občutil bol, ki ga priklepa do smrti na enem mestu. Vidiš, kadar Te ni, sem jaz tisto drevo.

Moja sveta domovinska in partijska dolžnost me kliče naprej, in naju, ki kleševa življenje naprej, to ne moti. Ali nisi ponosna, moja zlata, da Tvojemu Jožu zaupata narod in naša vojska? Glej, šel bom na delo z vsem žarom svoje mladostne sile in ljubezni. Naj izgori iz mene vsa lepota mojih mladih let, nabrana med vrhovi mojih planin, presanjana o pravici, dobroti za vse. Še nisi opazila, predraga, da iz mojih oči včasih zasije lepota pomladnega jutra. Rad bi jo izlil vate, da bi jo izpila in občutila vse tisto, kar se prelija v meni.

Sreča moja! Danes pridem k Tebi! Ne morda po slovo, saj se ločila ne bova nikdar. To bo najin lep večer, ko bom svoje srce, vse trepetajoče, kakor droban plašen ptiček dal Tebi v roko in Ti boš prisluhnila vanj, kako bo rahlo, prav rahlo bilo:

Te poljublja Tvoj Joža.

Ani! Ani! Ani!

Oprosti, zlata, mojim čačkam, ki Ti jih pošiljam. Toda malo truden sem in bom nekaj ur spal. Tvoje pismo bom dal na srce in sanjal o Tebi. Zvečer pridem...²¹»

Na klancu nad Ratjem je čakal. Šla sva si naproti, dolgo, dolgo sva si gledala v oči in vse sva si povedala, vse sva si razkrila, brez besed. Ni bilo več tajne med nama, vse je bilo jasno... in najini duši sta se spojili v eno, moja čustva so bila njegova, veter je šepetal namesto naju, sivo kraško kamenje se nama je zdelo lepo in lepo je bilo večerno nebo, s pošastnimi sivimi oblaki prepreženo...

Dolgo sva tako stala. »Si Ti moja, Ani?«... »Da,« sem dahnila vanj... Objel me je okoli pasu in šla sva daleč od tal kraškega kamenja zadnjim žarkom zahajajočega sonca naproti...

»Ta večer je najin, draga, in za naju zdaj čas stoji. In jutri ni dan slovesa, Ani, ne bova se poslavljal. Šla bova na delo, oba, in jaz bom pri Tebi in Ti pri meni. Da, Ani?«... »Da!«...

Sedela sva na travi, veter mi je spet nosil lase na obraz, drevje je spet divje šumelo, večerna zarja je ugašala: »Ani, zdaj greš k nam, harmonika mi bo igrala za odhod in povedal sem jim, da prideš. Moraš iti!«...

Res je veselo pela harmonika v štabu drugega bataljona. Vstopila sva z Jožom. Tam pri mizi ob migljajoči lojenki so sedeli komisar Stepko,²² komandant Mirko, Branko,²³ kurirji so že pozaspali po tleh na slami. A vsi so izginili in pred menoj je bil le Joža, z bežnimi pogledi sva si razodela vse in najini duši sta peli tihe, skrivnostne, čudovite melodije. Slišala in razumela sem melodijo njegove duše, oči so mu žarele in govorile – in razumela sem ga.

Harmonika pa poje, zdaj veselo vriska, zdaj gode partizanski marš, zdaj plaka... Lojenka na mizi praskeže; Joža je pri svetlobi, samo senca migljajoče lojenke mu boža obraz.

»Ani moja!« Poboža mi roko, ki drži Dnevnik.²⁴ Na rob Dnevnika napiše: »Ti si moja sreča!« In odpišem mu: »Ne vem, kaj si mi, ker si mi več kot sreča!« In spet: »Ani, za naju zdaj čas stoji!« Hočem, da bi se ustavil za vedno!!«

Tako piševa kot otroka, da so vsi robovi Dnevnika polni. Joža zapoje. »Planine naše in morje«. Potem poje tudi Branko. Harmonika igra, vedno igra. »Joža, domov moram.« »Danes ne hodi nikamor, danes moraš ostati pri nas, jutri odideva oba...« »Grem, Joža!«... Prisede k meni in mi zapre pot. »Ne pustim te, Ani, polnoči je, jutri z zoro te spremim!«

Harmonika ne igra več. Tovariši so že pozaspali po tleh, le Branko še bedi: »Joža, zapojva še, Sneg gre!«²⁵... Tiho, prav tiho sta zapela; tiho, tiho je bilo v sobi; tiho, komaj rahlo prasketaje ugaša lojenka. Na Dnevniku preberem še enkrat: »Ti si moja sreča!«... Ob zadnjem utripu lojenke jo prižgem, in še enkrat se razsvetli soba, še enkrat skrivnostno prelete sence speče obraze, še enkrat si pogledava v oči in potem utoneva v temo, čula sva le svoji srci, ki sta burno bili, in dih spečih je motil tišino teme. »Moja zlata Ani!« zasašpeče Joža v noč, pritisne me na svoje prsi, kot bi me hotel streti. Rahlo ga poljubim na usta, srce mu burno utripa, čutim svoje srce, kot bi se obe srci spojili v eno, se mi zdi, in da bi to hotelo razgnati pretesen prostor, preveč je v njem sreče in preveč novih doživetij.

Čas je stal in vendar je zora prišla... Vstala sva tiho, po prstih odšla iz sobe, tovariši so še vsi spali. Šla sva mimo straž, rosno jutro naju je pozdravljalo, pozdravljal naju je novi dan. Vedela sva oba, še nekaj minut in se bova ločila; vedela sva oba, da je nekaj silnega, velikega med nama, da to nekaj – niti čas niti smrt ne zruši. Vedela pa sva tudi oba, da je delo pred nama in da je delo za svobodo prvo in da ni zanjo nobena žrtev prevelika.

Molčala sva, ker sva si več povedala z očmi, več sva si razodela molče.

In potem je vstalo sonce, spočetka je rahlo prebarvalo sivo kamenje in zeleno grmičje nad Ratjem, potem se je prelilo v rožnato barvo – in ne več krvavi, zlati žarki so nama posijali v obraz. Za roko sva se držala in gledala vzhod sonca – novi dan je vstajal za naju, velik, silen in lep kot sonce.

»Tudi v Suhi krajini je pomlad lepa, Ani, zora pa je lepa povsod!«

Vzdramil se je: »Pa mi piši, veliko mi piši Ani!«... »Bom, a zdaj srečno, Joža Klusov!«... Poljubil me je na čelo, na usta, krepko mi je stisnil roko. Odšla sva in se nisva ozrla. Stekla sem spet po klancu proti Ratju. Sivo kamenje se je svetilo v soncu.

V ambulanti so še vsi spali; sedla sem k mizi, veliko volje, veliko svetlega se je budilo v meni.

»Kje si bila, Anča?« me je vprašal doktor. »V drugem bataljonu, posiljal se je Klusov, pa so me povabili, nisem mislila, da bom ostala tako dolgo.«

Popoldne mi Branko prinese pismo:

»Zlata moja!

Še predno grem, Ti pišem par vrstic. Zdi se mi, da bom nekako lažje odšel, ko boš Ti brala to pismo in bom korakal novemu delu naproti. Zvečer pa bom iz dalje izročal pozdrave gozdovom in hladni veter, ki bo božal Tvoje čelo, bo moja misel, ki bo s Teboj. Kadar mi boš pisala, mi piši mnogo, da Te bom čutil poleg sebe in da bom lažje dočakal srečni dan najinega svidenja.

Te poljublja Tvoj Joža.«

Brigada je odšla na Notranjsko. Ostala sem v Hinjah²⁶, v tretjem bataljonu.

Zdi se mi, da je bila ravno nedelja, ko me pokličejo v štab bataljona. Bosa hitro pritečem in v sobi je sedel Joža: »Ti tu, Joža?«... »Ani! Mislim sem, da si z brigado. A jaz sem se vrnil. Ne grem v dvanajsto. Odhajam za Cankarjevo in sem se tu oglasil.«

Pod večer so tovariši peli. Dobra stara mamica v Hinjah je dejala: »Danes je tako kot nekdaj, ko so peli fantje po vasi!« Joža je pel naprej: »Vrtec ogradila bodem... vmes pa nagelj rožmarin... da bom goljufala fante z njim...«

Prišel je k meni v ambulanto. Sedela sem na oknu in zrla v veliko, čudovito smreko nasproti. »Ani moja, spet sem pri tebi!«... »Vesela sem, da si tu, Joža.«... »Da?«... »Pa si se spet zredil, lenuh Ti!«

Sedel je k meni na okno. »In kaj si delala ta čas, Ani, si se me spomnila kdaj?«... »Dosti sem mislila nate, kadar je veter pel po kraškem kamenju in kadar je sonce vzhajalo krvavo rdeče in kadar je v rožnati barvi izginjalo za hribovji, takrat si bil vedno pri meni, Joža Klusov... In zdaj zvečer vsak dan sedim na tem oknu in vedno je v drugi barvi ta smreka. A danes ni lepa, Joža!«... Ozrl se je v smreko. V temno zeleno barvo so se prepletali temni, sivi oblaki, mrke sive barve, nebo je bilo svetlo, brez večerne zarje, še brez zvezd.

»Saj je vendar lepa, Ani!«... »Vedno je bila lepša.«

»Tako sem truden, Ani, in lačen. V Semiču smo bili. Vsak ti pravi samo: O, zdravo, si ti, tovariš, a si ti, Joža! Nihče pa se ni spomnil, gotovo si lačen, Joža Klusov.«

»Oprosti, Joža, da sem tudi jaz taka.« Dobra stara mamica v Hinjah mi je dala zanj mleko in kruha. Prinesla sem mu škaf vode, da se je umil, sezul je škornje, oprala sem mu nogavice.

»Zdaj greš spat takoj!«... »Zakaj me komandiraš! Kje bova ajala, Ani?«... Prinesla sem dosti slame, pod glavo je dal nemški nahrbtnik. »Ne, še ne grem spat.« Sedela sem spet na oknu, in pride k meni: »Ani, kadar sem pri tebi, ti vse povem, vse ti potožim brez besed. In vidim, da me razumeš, Ani moja, srečen sem, Ani!«... Naslonil mi je glavo na prsi: »Kako ti bije srce!«... »Zakaj vedno poslušáš, kako mi bije srce?«... »Hotel bi ga poslušati v večnost.« Spet sva molčala, tiho se je raztezala čez večerno nebo pesem

²¹ Rokopise teh pisem je Anča Lamut po vojni izročila Berti Flander.

²² Štefan Gebert-Stepko, komisar 2. bataljona.

²³ Branko Černovšek, sekretar Skoja v 2. bataljonu.

²⁴ Sedmi korpus je v tistem času izdajal informativni list Dnevnik.

²⁵ »Sneg gre« je naslov pred vojno priljubljene popevke, ki jo zdaj pogosto slišimo v novi predelavi.

²⁶ Hinje v Suhi krajini, kjer je ostala Anča Lamut s 3. bataljonom, medtem ko so druge enote Cankarjeve brigade odšle rušit Štampetov most.

harmonike. Najini srci sta govorili in oba sva bila lažja za vse težko, kar nama je ležalo na duši.

Zjutraj sem mu prinesla spet mleka in kruha: »Ani, ti si dobra kot moja mama!«

Potem se je oglasil kapetam Vukša²⁷ v ambulanti. Tudi on je ostal z bataljonom. »E, zdravo družje! Dosadno mi je što nisam s brigadom, pa dodjoh k vama... Da sam ja tamo u Hrvatskoj, tamo ti je bilo drugarstvo. Teško sam se prjučio ovde«... »In vendar, tovariš, je važno, da ste pri nas tudi vi, Hrvati, vedeli so, zakaj so vas sem poslali. Veliko nalogo so vam naložili. Zbližanje bratskih src je to, družje!« mu je Joža odgovoril.

Šla sva z Jožom na travnik. V visoko sočno travo sva sedela. Natrgala sem trave in mu jo stresla za srajco. »Ani, glej, da se do takrat, ko prideva v Ljubljano, ali pa vsaj do takrat, ko bova imela sinove, odvadiš nekaterih otročjih navad: da si stalno pokrivaš z rokami obraz kot otroci, da mi stalno mečeš travo za srajco in tako dalje in tako dalje. No, ko prideva v Ljubljano k moji mami, ti kupim rdeč balonček... Kmalu, kmalu bova v Ljubljani, Ani moja!... Koliko sinov bova imela, ko bo svoboda?«... »Pet!«... »Precenjuješ me, Ani!«

Popoldne je odšel za brigado na Notranjsko.²⁸

Čez nekaj dni mi prinese Stepko pismo. »V prekomando²⁹ grem v dvanajsto, pa me Jozelček prosi, naj še tebe obiščem.«... Tekla sem daleč na travnik, sonce je žgalo, vlegla sem se na travo, cel novi svet mravelj in čudovitih trav sem videla. Položila sem Jožovo pismo na travo, barva tinte je bila ista kot barva trave, in ga brala, ne enkrat, petkrat.

»2. junija 1944.

Moja Ani!

Danes, ko Ti pišem to pismo, smo komaj prišli na mesto. Truden sem in pogrešam Te, in kar je še hujše, zopet gremo naprej proti Notranjski. Veš, včasih se dogodki v življenju tako naglo menjavajo, da jih komaj dojemam v misel. Še včeraj sem bil pri Tebi, danes sem pa že daleč stran in jutri bom morda še dlje.

Povedati Ti moram, kako srečen sem bil, ko sem Te ugledal tam, kjer bi Te najmanj pričakoval. In Tvoja nežna skrb zame je bila zopet čisto novo doživetje moje ljubezni do Tebe. Zdaj sem prepričan, bolj kot kdajkoli prej, da bo za naju še mnogo, mnogo sonca, kakor sem Ti nekoč dejal.

Od takrat, ko sem Te spoznal, pa do danes, moja Ani, živim v takem razpoloženju kakor oni umetnik slikar, ki gleda pred seboj prekrasno pokrajino, ki bi jo rad oživil na platnu. Sam zase ve, da kadar bo sliko gledal sam, bo znova doživljal ono lepoto, ki jo je v resnici gledal nekoč. Ve pa tudi, da drugi tega ne bodo zmogli, ker oni niso tega ustvarjali, ker niso pri tem trpeli. Upam, da me razumeš, če pa že ne, vem, da boš to občutila, ko boš v večeru sedla na tisto najino okno in bodo glasovi harmonik tkali melodijo med temačnimi vejami smreke, ki včasih ni lepa.

Kadar sem s Teboj, ne morem misliti. Takrat mi duša uide v neznano in pri Tebi je nekdo, ki ve, in čuti samo to, da je potrebno, da je pri Tebi. Ko sem čital zadnji odstavek Tvojega pisma meni, se mi je zazdelo, da v moji Anici spi še nekdo drug, ki skuša petokolonsko zrušiti srečo srca. Da me ne boš napačno razumela, Ti takoj povem, kdo je to. To je strah in nevera v samo vase, ki kali moji sreči radost življenja.

Zato Te bom strahovito kaznoval, če opazim še enkrat tako »petokolonsko delovanje«. Ne, saj ni res, jaz Te tako dobro razumem, da ne bom nikoli preprečeval tega, kar hoče povedati srce.

Silijo me, naj končam. Čas, ki je zame še vedno velika uganka in je včasih tako dolg, je sedaj prekratek. Samo eno: Piši, sladka moja, in kadar prinese Tvoj postillon d'amour³⁰ Tvoje pismo, bo zame velik, sončen dan.

Gremo zmagi naproti. Narod, ki ga ljubiva, bo nekoč s ponosom gledal na dvoje mladih src, ki sta šla med ogenj in smrt iskat rdeče rože življenja.

Ko boš prebiralala te vrstice, bom jaz zopet na poti. Pojdi tudi Ti z menoj, da mi bo krajša in lepša pot po kraškem kamenju in temnečih hostah. In piši!

Te poljublja Tvoj Joža.«

In šla sem z njim in on je prišel k meni: »...hladni veter, ki bo božal Tvoje čelo, bo moja misel, ki bo pri Tebi!«...

»In če ti Joža pade?« me podraži Stepko. »...Pade? More Joža pasti? Ne, saj ne more, ne sme!« Še isti dan sem mu napisala: »...za ljubezen ni smrti, Joža Klusov...«

Bataljon se je premaknil iz Hinj na Prevole. Vsak komej me je spominjal nanj, tu je hiša, kjer sva se poslavljala ono noč... Najraje sem šla zvečer proti Ratju, da mi je veter nosil lase na obraz. In tam pri hiši,

kjer sem spala, sem ob temačnih in vetrovnih večerih poslušala divje petje ogromnega jesena. Je to tisto drevo ob samotnem potoku, ki mi je Joža pisal o njem?... Ne vem, toda njegova pesem v vetru je bila krik in hrepenenje po neznanem, nedosežnem...

V Hinjah sem pri mamica pobrala vse različne barve pavolice za vezenje in sem iz majhnih končkov vezla bosanski ornament. Iz nič pa z veliko ljubeznijo sem naredila mali albumček Jožu, notri sem izvezla: Ani.

Brigada je medtem zavzela Štampetov most. Vrnila se je v Podbukovje, pijana zmaga.

Takrat je tretji bataljon krenil k brigadi.

Prišla sem v brigado, kot bi se po dolgem času vrnila iz tujine domov: »Zredila si se, Anča, ko si lenarila v Hinjah,« so me dražili kurirji. Obveščevalci so mi nagajali, ko sem iz smrekovih vršičkov delala zdravilo za stomatitis: »Dosti sladkorja daj notri, da bomo preje popili.«... »Joj, meni je slabo, hitro mi prinesi šnopsa.« Sedela sem na travi in se jim smejala. Pa pride Joža: »Kakšen halo je spet tu?« Bila sem razposajena. Stal je in se mi smejal. »Pojdi malo z menoj, Ani!«... »Samo malo grem.«... »Zdaj je odšel drugi bataljon na mesto tretjega v Hinje. Spet se ne bova videla. Počakal sem tu, da te še vidim... Danes sem pisal Štampetov most.³¹ To je bil spet juriš!«...

Šla sva po poti proti Zagradcu. Pa sem se spomnila na albumček: »Tu me počakaj, takoj pridem«. Stekla sem nazaj v ambulanto, zavila albumček v papir in mu ga prinesla: »Ne poglej, dokler ne odidem.«

»Ani, srečen sem, da sem pri tebi in zdaj se spet ločiva. Kako si najdeva te kratke trenutke sreče?«... Sedla sva v visoko travo na obronku njive in gledala proti Krki... »Kradeva si srečo, da, a čaka me delo, ker me dolgo ni bilo doma.«... »No, samo še pet minut počakaj.«

Držala sva se za roko in gledala zahod sonca... »Tako sem truden in umazan, Ani, in suh sem tako, da me kmalu ne boš več rada imela. Samo spal bi, spal bi. Želel bi, da bi se naspal pri tebi.«

»Preveč delaš, Joža!«... »Mogoče, zelo sem utrujen.« »Piši mi, Ani, kaj v Hinje.«... »Bom Joža.«... Spustila sem mu roko in vstala...

»Vse te dni sem bila s teboj in sem ti pravila tisoč stvari, a zdaj si tu in ti ne vem povedati ničesar.«... »Pa vendar sem te slišal in čutil, Ani!«... »Na svidenje, Joža!«... Sklonil se je k meni in me poljubil: »Na svidenje, Ani!«

Počasi je odšel proti Zagradcu...

Zvečer sem ležala na klopi pri peči; doktor, Fatima³², vsi so že spali na slami po tleh, jaz pa sem strmela v strop in bilo mi je tako čudovito pri srcu; bila sem tako srečna, da nisem mogla zaspati od sreče. In ko so mi veke že vse trudne lezle skupaj, sem vedela, tudi ta sreča srca bo minila, če zaspim. In morem povedati, kako mi je vse pelo v duši, bila sem tako lahka, da bi zletela pod zvezde. Šla sem ven in sedla na prag hiše in takrat sem razumela življenje kot še nikdar do takrat. Umrla bi, da se povrne samo še en sam tisti trenutek...

Spet sem kretala z brigado. Šli smo v zasedo h Grosuplju, petnajsta je zasedla Kriško vas... Pri Mlačevem je padel mali Joško – obveščevalec, njegova smrt me je potrla, saj mi je rekel vedno le mamica!... Potem smo odšli proti Višnji gori, Stični; zmučeni po dolgih pokretih brez uspeha smo se ustavili v Novi vasi.

Popoldne uzbuna!³³ Beli prihajajo v treh kolonah proti nam, so že tu. V dveh minutah je komora

²⁷ Jovan Vukša, roj. 1916 v Bihacu, nekaj časa namestnik komandanta Cankarjeve brigade, kazensko razrešen po tragediji na Javorovici 16. marca 1944 (padla večina borcev 4. bataljona), v tem času je začasno opravljal naloge operativnega oficirja.

²⁸ Klusov Joža se je vrnil s političnega tečaja v Semiču, ko je Cankarjeva brigada – razen 3. bataljona – že odšla proti Štampetovemu mostu.

²⁹ Prekomanda je bil udomačen izraz za premestitev, odhod v drugo enoto ali na novo nalogo.

³⁰ Iz francoščine: ljubezenski sel, tisti, ki prenaša ljubavna pisma.

³¹ Tudi akcijo Štampetov most 12. junija 1944 je Klusov Joža opisal za posebno brošuro Cankarjeve brigade.

³² Bolničarka Marija Majcen-Fatima.

³³ Udomačeni izraz za preplah, alarm, stanje pripravljenosti.

pripravljena in že kreta v gozd proti Lučam. Pri Sv. Duhu in nad Novo vasjo sprejmejo naši bele. Belih je osemsto. Jurišajo beli, jurišajo naši... Kapetan Vukša je ranjen v stegno. Beli jurišajo preko njega... Vukša vzame pištolo, strel v glavo: »Nečete me živoga!«... Naši jurišajo in preženejo bele. Imamo nekaj ranjenih...

Previjamo ranjence na Podbukovju. »Tudi Masko,³⁴ operativni brigade je padel!« Padel je? Saj je bil še pred dobro uro v ambulanti in zdaj je konec... Čudno nam je bilo pri duši... Pride konec res tako hitro in iznenada... Po tolikem trpljenju, po treh letih borbe odide tako nenadoma in kruto stari partizan. In to je usoda mnogih, mnogih... Krvava in draga je cena svobode...

In ko pade kdo naših najdražjih, marsikdo pogoltne solzo v grlu, a potem stisne zobe in zapoje harmonika »Na juriš, juhej, partizan...« Maščujemo ga. On je dal vse, mi smo na vrsti, da dajemo...

Tako so odšli mnogi, Les,³⁵ Joško, Vukša, Masko, odšli so in še bodo odhajali, a v naših srcih še živijo in še hodijo z nami njih sence. Hodijo z nami in nam kažejo pot. Tako je v brigadi...

Zvečer istega dne mi prinese kurir pismo iz Prevol.

20. junija 1944.

»Moja Ani!

Oprosti, da se šele danes oglašam. Razumela me boš, ko Ti povem, koliko dela imam. Prvo se Ti zahvalim za Tvoje darilo, ki me je kar presenetilo. Ko sem opazoval ornament, ki si ga izvezla, se mi je zdelo, kakor da iz sleherne nitke, slehernega vboda gleda skrita misel. Ne vem, če sem uganil, toda jaz skušam v vsaki lepi stvari najti dušo onega, ki je to naredil.

Sedaj doživljam tu suhokrajinsko poletje. Vedno gre samo dež in le proti večeru se včasih na zapadu pokaže košček plavega neba, tako lepo plavega, da mi je žal zdaj, ko ga prebarvajo večerne zarje.

Sedaj sem v stanju, kakršnega si ne moreš zamišljati. Utrujen po dolgih marših, borbah, delu v bataljonu, sem samo še stroj, ki ne misli in ne čuti več kakor avtomat. Sedaj ne premišlujem več niti o domu, niti o Ljubljani, niti o svobodi, marveč živim kar tjavdan in delo, ki mi ga nalaga vojska, izvršujem. Včeraj smo se stegli pri Laščah. Padli smo v zasedo, ki smo jo sicer pregnali, vendar smo imeli dva ranjena tovariša in eden je danes umrl. Za las je manjkalo, da bi tudi Joža odšel v večna lovišča. Torej vidiš, dela nam ne manjka.

Raje mi piši Ti. Ko čitam Tvoja pisma, se mi zdi, da odkrivam samega sebe, seveda ne takšnega, kot sem sedaj, ampak kot tedaj, ko sem bil še čisto tako kot si danes Ti. Tvoje darilo sedaj nosi naš Rupe,³⁶ ker se jaz bojim, da se mi kje ne pokvari ali da ga ne izgubim.

Piši mi čimprej, ker zdi se mi, da si čakala, da prejmeš moje pismo. Tega ne smeš več storiti.

Te poljublja tvoj Joža.«

Malo je manjkalo, da bi tudi Joža odšel v večna lovišča? Tja, kamor Les, Masko in drugi?... Spomnila sem se, ko sem mu napisala: »...mislim, da si le cvet kaktusa kraljice noči, ki kmalu ovene.«

In zdaj sem občutila, da bedim nad njim kot nad nočnim cvetom kraljice noči... Usoda, prizanesi mi, saj je že dosti trpljenja, ne vzemi mi še Jožeta... Tisti dan sem se zaklela, da ne kadim več, po šestih letih strastnega kajenja.

Spet pokret! Kam? Daljši pokret! Pregledi po bataljonih, kdo ni zmožen za daljšo hojo.

Ugibamo: v Gorjance, Belo krajino, na Hrvaško? Prispemo v Sadinjo vas.

Popoldne počivam v travi, pa pride Joža. »Odkod ti?«... »Misliš, da bodo naš bataljon pustili; tudi mi gremo z vami. Smo že v Podgozdu, pa sem prišel malo v brigado.«... Šla sem z njim po cesti proti Dvoru. »Zakaj mi nisi nič pisala, Ani? Jaz sem ti pisal.«... »Saj sem ti pisala, pa nisem mogla oddati.« Vzela sem pismo iz žepa: »Ah, kaj boš bral te bedarije.«... Čudno me je pogledal in žalostno.

»Nazaj moram!«... »Vsaj do Dvora pojdi z menoj.«... »Ne morem, sigurno me rabijo v ambulanti.«... »Če ne moreš, saj se vidimo zvečer na pokretu, ali ne, tudi jaz grem domov, ker sem lačen prišel v brigado in naši me menda že čakajo z večerjo.«... Nekaj me je stisnilo v grlu, sram me je postalo, stekla sem po klancu proti Sadini vasi, na dušo mi je legel greh, v nobenih zakonih zapisan, tak kot v Cankarjevi črtici o materi in črni kavi...

S harmoniko na čelu smo krenili zvečer čez Dvor, Podgozd. »Danes bomo hodili vso noč.«

V gozdu med Podgozdom in Podhosto se je znočilo. Le tisoče zvezd na nebu sveti v temo. Pri prvem počitku zaostane Joža in pride k meni: »Si kaj boljše volje, Ani, hočeš cigareto?«... »Da, pozabila sem, že

tri dni ne kadim, odvajam se. »Zakaj ne, saj moja mama tudi kadi. Veš, pa zdaj te imam še enkrat rajši.«

»Sprema za pokret!« pride povelje... »Saj greva lahko skupaj, cilj je isti in dela menda tudi ne boš imela zdaj!«... Šla sva v koloni pred tretjim bataljonom, enakomerno so odmevali koraki v zvezdno noč.

»Vukša je padel, Masko, sinko Joško tudi.«... »Da, čul sem!« Obmolknil je in se žalostno zastrmel predse.

»Začela se je ofenziva v Italiji; kmalu bo svoboda, moram jo dočakati... In ko prideva v Ljubljano!« Spet se je zresnil in obmolknil.

»Mamo so mi odpeljali Nemci v Dachau,³⁷ pred nekaj dnevi sem izvedel.« Prijel me je za roko in šla sva v koloni, daleč so nama blodile misli, med topim odmevanjem korakov sta se najini duši našli tudi v trpljenju in hrepenenju. Tolažbe ne pozna partizan. Šla sva v noč, na jasnem nebu so migljale zvezde.

Bledele so zvezde in še smo hodili. V Uršnih Selih se je brigada ustavila. Počitek! V Uršnih Selih so češnje!

Joža je prišel v ambulanto. Sedela sva na pragu. »Naši kurirji so že ves dan na češnjah. Si bila tudi ti že, Ani?« Prinesla sem mu vejo češenj. »Saj ti si tu blizu doma, Ani?« »Blizu je moj dom, samo prazen je. Pa žice in bunkerji so okoli Novega mesta. Tudi doma na vrtu so zdaj češnje.«

Spet pokret kasno popoldne! Čez Semič!

Semič! Objubljen dežela brigad. Tam, pravijo, je vina, je kruha. Partizani sanjajo o deželi sonca okoli Semiča, o deželi, kjer je že svoboda.

Prišli smo vrh Gorjancev, nov svet se nam je odprl: Gorjanci so zastrli zemljo, ki nam je dolgo bila dom. In tam daleč, tam tisti hribi so že na Hrvaškem. Vrisali smo, ko smo stopali proti Semiču. Med zidanicami so nas sprejemali veseli obrazi; brigada jih ne obišče vsak dan! In tam pri mali kočici joče stara mamica. Kdo ti je padel, mamica? Sin? Vnuk? Se mogoče jočeš za nami? Vrnemo se, mogoče ravno mimo tvoje zidanice. Ali vsi? Mogoče zato jočeš, mamica?

Semič! Dekleta pojejo in nas sprejemajo z rožami. Živeli naši borci. Vsi smo v rožah.

Joža pride k meni: »Kje si bila, Ani, tako sem te iskal? Ostani z nami v Semiču, ostani, Ani!« Šla sem z brigado naprej v noč. Tiho so spale belokranjske vasice, naši koraki so odmevali po cesti. Harmonika je pela »Prva je bila domovina naša, hojla čin bumf...«

Metlika! Spala je še vsa, ko smo korakali mimo.

V Svržakih počitek. Popoldne me obišče Joža. Pripravljala sem najnujnejši sanitetni material, ker bo komora³⁸ ostala v Beli krajini, mi pa odidemo zvečer čez Kolpo, na Hrvaško.

Z zastavami so korakali bataljoni skozi Metliko proti Kolpi. V koloni smo prekoračili porušen most. Na Hrvaškem smo bili!

Nekako čudno vprašujoče smo se spogledovali: »Kam gremo in zakaj?« Korakali smo naprej po cesti. Počasi in tiho je prihajal mrak. Spominjam se vedno tistega temnega večera brez zvezd. Temni, črno sivi oblaki so kot počasne sence prepezali nebo, zarja je bila siva, nekako čudno so se odražali robovi oblakov na nebu. Temnilo se je, vedno bolj so izginjale sence v temo, v temno in soparno noč so regljale žabe.

Kolona ni več korakala... Brez harmonike smo šli... Počitek! Sedli smo v travo ob cesti. Joža je takoj prišel k meni, legel v travo in naslonil glavo name: »Truden sem, Ani, in tako čudno mi je tu, ne vem zakaj, tako rad bi se vrnil.«... Spali smo nekaj časa ob cesti in čakali bojno komoro, ki ni mogla čez porušen most.

Dež je rosil, ko je spet krenila kolona. Joža je hodil z menoj. Vso noč smo hodili, izmučeni smo dočakali zoro, čudno rjavo rožnato se je svetilo nebo pred vzhodom sonca, hodili smo mimo praproti in brez po

³⁴ Viktor Piškur-Masko, operativni oficir Cankarjeve brigade, padel skupaj z Jovom Vukšem 24. junija 1944 pri Sv. Duhu blizu Višnje gore.

³⁵ Ivan Les, komandant 1. bataljona Cankarjeve brigade, hudo ranjen 7. junija pri Igu, kmalu nato je umrl. Dogodivščina Ivana Lesa, ki je 1943 nenadoma izginil iz brigade in – kot je po vrnitvi povedal sam – šel obiskat starše v daljno Šlezijo, je prav gotovo vredna posebnega opisa. Ob vesteh o stalnih bombardiranjih Nemčije je Lesa tako zaskrbelo usoda staršev, da se je odločil za tvegano potovanje. Po zaslugi tedanjega komisarja brigade Jožeta Boršterja so mu oprostili začasni pobeg. Dezerterstvo in sumničenja v zvezi s potovanjem po Nemčiji bi ga zagotovo stala glavo (po pripovedovanju nekdanjih borcev Cankarjeve brigade Alojza Hrena in Silva Grgiča).

³⁶ Tone Bajželj-Rupe.

³⁷ Pokazalo se je, da Berte Flander niso odpeljali v Dachau, marveč na prisilno delo v Ribnico, vendar tega Klusov Joža ni več zvedel.

³⁸ Vojaški pratež, v tem primeru predvsem kuhinje in intendantca.

razritih hrvaških kolovozih, z brezovimi debli ograjenimi. »Ah, Ani, danes ni nič lepo in jaz sem tako zmučen, Že od Prevol mi je tako čudno, tak sem kot avtomat.« »Minilo bo to, Joža!«

Težko je hodil po vzpetinah; zjutraj smo se ustavili v majhni hrvaški vasi. Tam so bile visoke češnje in ženice so nam jih ponujale: »Samo jejte, drugari!« Zmučeni po dolgih pokreth so borci zaspali po travi. Zvečer bo akcija... Oprala sem še nekaj povojev,³⁹ ki so nam primanjkovali, in šla tudi sama spat. Jože me je med tem obiskal že dvakrat. Samo prišel je k meni, molče sedel v travo in strmel predse: »Sit sem vsega, Ani!« »Kaj ti je, Joža, zadnje čase?«... »Če ne bi imel tebe, bi ponorel.«

Akcije ni bilo. Naslednjega dne smo spet krenili. Srečali smo se z dvanajsto, ki je tudi odšla čez Kolpo. Opoldne smo se ustavili v neki vasi, dobro uro od ustaške postojanke Bosiljevo.

»Imaš kaj opija,⁴⁰ Ani, saj ne zame, nikar ne misli, za našega komisarja,« me podraži Joža, ko smo sedli v travo. Šla sem v vas in poiskala hišo za ambulantno, nizko, dolgo hrvaško hišo z lesenim hodnikom spredaj. Prišel je Joža in sedela sva na ograji hodnika. »Padla boš in potem se mi še ubij.«... Šla sem v kuhinjo in on za menoj. »Kaj boš spet delala?« Tisti dan je bil ves z menoj. Sedela sem v kuhinji, bilo je soparno, da mi je kar teklo od čela, in kuhala vatirance. »Joža, pojdi ven, tu se boš zadušil, prevroče je, saj bom kmalu gotova.«... »Zakaj me podiš, saj mi ni vroče!«... Sedel je za mizo in se mi smejal. Šel je v bataljon za pet minut in se spet vrnil. »Koliko časa pa moraš packati to? Menda ne bom še jaz rabil teh tvojih vatirancev; če me zadene, naj me do konca zadene. Zvečer bo akcija in potem se vrnemo nazaj, Ani!«... Spet je odšel v bataljon za deset minut. »Šel sem gledat, če so prinesli borcem hrane, ves dan niso ničesar jedli, zmučeni so in zdaj še lačni, tako je, ko nimamo svojih kuhinj s seboj!«... Spremil me je do dvorišča, ko sem šla po drva, in spet stekel v bataljon.

»Še zdaj ni hrane in že kmalu bomo krenili.« »Joža, tu imaš malo kruha, daj vzemi!«... »Ne, Ani, to je tvoja večerja, kaj daješ meni.«... »Saj sem jaz že jedla!« »Ne, ampak imaš malo sladkorja, bom dal v čaj, so ga skuhal v bataljonu.«... Spet je izginil v bataljon in se kmalu vrnil. Tisto popoldne me je obiskal najmanj sedemkrat. In tisti dan sem mu bila mati, sestra, bila sem mu vse na svetu in mislila sva, da sva že od vekomaj drug drugemu vse.

»Sprema za pokret.«... »Bataljon zbor!« Odhajamo na Bosiljevo, notri je dvesto ustašev in nekaj deset švabov. Pokažemo jim, kdo je slovenski partizan.

Pod vasjo na cesti je bil zbor. Joža je spet prišel k meni: »Zdaj gremo na ustaše! In jutri domov, če bo po sreči!«... »Pazi se, Joža!«... »Ah, veš, če me zadene, ne bom prišel k tebi, veš, ne bom mogel, raje kroglo v glavo.«... »Joža, ne, brez rok in brez nog tudi, samo pridi!« Pogledal me je toplo in dolgo ni spregovoril. Bataljoni so se premikali, potem me je prijel za obe roki: »Grem, Ani moja!«... »Joža, zdravo!« Stekel je za svojim bataljonom, se dvakrat ozrl in se ni nasmehnil... Nikdar se ni oziral Joža Klusov...

V strogi tišini smo šli v mrak. Klek, mogočna viseča kopa, se je temnila vedno bolj, tudi svetlo plavo nebo je vedno bolj temnelo za Klekom in drugimi hribi, ko smo med praprotjo tiho šli proti Bosiljevu.

Noč je temna, bataljoni so razporejeni, kot jim je bilo določeno. Približujemo se postojanki. Zdaj smo komaj četrte ure od nje. Kmalu bomo začeli. Že počli nekaj strelav v Bosiljevem, svetleči naboji švigajo v rosno noč, padajo mine, rakete... Spet bo ples, to je pesem brigad!

Z doktorjem sem v gozdu, streljaj od postojanke. Pride kurir: »Ambulanta naj se premakne v Rupače.« Po nakazani smeri smo hodili, in ko smo prišli v Rupače, so nas že čakali ranjenci: eden hudo ranjen v trebuh in dva lažja.

Bila je tema, ko smo iskali hišo za ambulantno, ranjenci so stokali. Hiše vse zaklenjene. Razbili smo okno na vratih in vdrli v hišo. Ljudje so bili vsi preplašeni v kletih. Previjamo ranjence in mine začno padati okoli hiše. Bosiljevo besni: »Hočete Kranjci cigareta, dodajte, dodajte bliže!«... Odposlali smo ranjence, zdanilo se je, umaknili smo se na malo višje položaje. Ob poti okoli Bosiljeva smo srečali hrvaško artilerijo. »E, zdravo, zdravo, brača Slovenci. Udesičemo ih mi več udruženo.«

Šla sva z zdravnikom ob položajih in si uredila previjališče v gozdu. Prišli so vozovi, polni slame, čakali so, na Bosiljevem pa je besnelo, grmelno, regljale so brede in šarci so peli svojo staro, znano nam pesem. Topovi so grmeli... Prihajali so ranjenci, previjali smo jih v gozdu, okoli nas so švigali izgubljeni streli. Topovi so začasno obmolknili. Trudna sem malo zadremala v gozdu.

»Anča, vstani, ranjenec!« Skočim pokonci, nekako čudno me stisne v sru, tečem proti nosilom na travi in spoznam znane rjave škornje. »Joža.« Sklonim se k njemu, primem ga za roko, ustnice so se mu krivile od bolečin. In oči! Oči!!... V očeh je bila groza, bila je brezmejna bol, bilo je ubito hrepenenje, bilo je sovraštvo, da, da, nekako čudno, grozno sovraštvo do vsega; bil je dih s mrti!!

»Kam Joža?« Spustim mu roko. Ne odgovori mi, samo razširi oči in me gleda, ne da bi trenil; gleda, gleda skoraj že srepo, ugrizne se v ustnice in izbruhne: »Konec je, Ani!«... Pod menoj se je zamajala zemlja, čudna omotica mi je legla v sence, v grlu in v prsih me je stisnilo... Ne vem, kje sem vzela moči, nasmehnila sem se mu in ga prijala za roko. »Ne, ne, ne reci tega, Joža!« In tedaj je skoraj zavpil: »Konec je, Ani!« Prsti so mu bliskovito segli po travi ob nosilih, skril se je v bolečini in utrgal šop trave. Izžemal jo je in stlačil v usta. »Joža!« Strgala sem mu travo iz ust, oči je imel zaprte. Vse to je trajalo le nekaj sekund. Potem je prišel doktor. »Kam si ranjen, Joža?«... Odprl je oči, ni razklenil ust, molče je pokazal na trebuh... V meni se je podrl svet... »Anča, vatiranec, vato, povoj, še en vatiranec.« Pijana groze in bolečine sem vse podajala doktorju. V glavi mi je šumelo, ko sem zagledala rano na trebuhu, in takrat je od nekod zakričalo, zavpilo, da se mi je stisnilo srce: »Joža Klusov bo umrl; Joža Klusov umira!« Tresle so se mi roke. »Anča še vate!« Opetekla sem se k torbici in vzela vato. »Joža umira!«

Previli smo ga in ga položili na voz. Še dva ranjenca!... »Anča, gazo, vato, povoj.«... »Joža umira!« je kričalo v meni. Stekla sem spet k vozu, zobje so se mu globoko zasadili v meso spodnje ustnice. »Daj mi pištolo, da se bom ustrelil.« Kje sem vzela moči, da sem bila mirna pred njim, ko se je vse klalo v meni. Stečem po morfij in sama ne vem, kako in kdaj sem mu porinila iglo v kožo. »Zdaj ti bo bolje, Joža! Pa si kaj bljuval?« »Še ni do zdaj,« odgovori spremljevalec. A takrat privzdigne glavo in hoče bljuvati. »Od injekcije je to, nič hudega,« se mu zlažem. »Še en povoj, Anča,« zakliče doktor, ki previja kurirja. »Joža umira,« je kričalo v meni!... Sonce in plavo nebo in praprot, vse, vse je vpilo, rjulo mi je: »Joža umira, Ani!«... Spet stečem k vozu in njegovi prsti so krčevito zgrabili suho steljo na vozu, že jo je imel v ustih... Skoraj grobo sem mu vso vzela iz ust. In takrat me spet pogleda, napne oči, ne trene z očmi, še bolj napne oči in gleda nepremično; vse je bilo v tem pogledu: groza, obup, zlomljen cvet upov in hrepenenj. Nato pa trudno zapre oči. Spet mu bliskovito švigne roka h glavi in zagrabi lase, z nečloveško močjo jih povleče, kožo se mu je dvignila od glave. »Joža!«... Spet je odprl oči in v njih je bil le pohojen cvet hrepenenja... Takrat sem se obrnila stran in iz oči so mi privrele solze; tekle so na sparjeno travo. Stopila sem stran od voza. Bom omagala?... Joža Klusov umira, je vpilo vse. Obrisala sem solze in spet prišla k njemu. Prijela sem mu roko in štela puls. Rahel, rahel žarek upanja mi je dihnul v srce: »Saj ne bo hudo, Joža, pa mi piši kaj iz bolnice!« In tedaj je zavpil: »Kaj ti bom pisal, ko bom pa umrl!«

»Napiši napotnico za bolnico, Anča!« Na okroglem drogu voza sem pisala: Joža Klusov, pomočnik politkomisarja II. bat. V. SNOUB IC – v NOV: – »Kdaj si prišel v partizane, Joža?«... Težko je odgovoril: marca 1942. Nisem ga hotela dlje mučiti. Svojci: mati v Dachau. Pišem še ostale napotnice. Joža bo umrl! kriči v meni.

»Hitro, hitro naprej,« priganja doktor. »Kje je bolničar za spremstvo?«... »Naj gre Anča,« prosi Fatima. Še bom malo z njim, sem se razveselila. Stekla bi, na golih rokah bi ga sama nesla na konec sveta, da ne umre. »Joža Klusov umira!« je spet kričalo v meni. A kričalo mi je tudi: »Zdaj šele pridejo ranjenci in ti boš nujna tu: ne bodo mogli brez tebe. Zdaj je čas maščevanja in borbe, ne pa ljubezni. Jožu ne moreš nič več pomagati. Prišli bodo, zdaj šele bodo prihajali, ki bodo potrebni tvoje pomoči!« A spet mi je vpil drug glas: »Joža bo umrl, nikdar več ga ne boš videla, steci in pusti vse, pojdi z njim, za vedno, za vedno odide od tebe!« Svet se mi je rušil pod nogami, hušja borba kot na Bosiljevem je besnela v mojem srcu. In tedaj sem se zvila v bolečini, v glavi mi je zašumelo, stisnilo me je v prsih, ko sem stopila k vozu: »Joža, oprosti, ne morem s teboj!« Pogledal me je in zaprl oči: »Da, da, saj je bolje, bolje je tako, Ani!« Stekla sem k zdravniku. »Doktor, reci mi, ali je malo upanja.«... »Je, Anča,« me potolaži, »pulz je dober, zdaj pa hitro do kirurške ekipe,³⁹ tam ga bodo operirali. Strel čez mehur ima, ne bo hudo, ne, Anča!« Nisem verjela, a takrat bi verjela vse, bila sem taka, kot da se lovim za slamo in se potapljam v morju. Prišla sem po slovo k Jožu: »Joža, govorila sem z doktorjem, čuj, če ne bi upala, da ozdraviš, te zdaj ustrelim, tebe in še sebe zraven. Obljubi mi, Joža, da ne boš pil, da ne boš jedel, čeprav en teden.« Tedaj je zaprl oči in dahnil trudno: »Da!«... »Obljubiš mi, Joža?«... »Da.«... In čez kako dobro sekundo je spet skoraj zavpil, a glas

³⁹ Pojasnilo Anče Lamut: Pred akcijo sem vedno pripravljala sanitetni material. Originalnih sterilnih obvez je bilo malo, suha sterilizacija pa tedaj ni bila dovoljena. Zato so po vasi zame zbirali stare platnene krpe, da sem jih pred predvidenimi akcijami prekuhala in pripravila vlažne, praktično sterilne večje vatiirance.

⁴⁰ Seveda ni mišljen pravi opij, ampak so tako imenovali žganje, ki so ga imeli v ambulantni za dezinfekcijo ran.

mu je umiral in nazadnje je bil samo še dih: »Da, da, da!« Ni več odprli oči in nikdar, nikdar več nisem videla njegovih oči...

Voz je krenil po klancu, zaraščenem s praprotnjo; še zdaj ga vidim, zadaj je bilo čisto svetlo plavo nebo, bolničar in spremstvo je hodilo ob vozu. Zrla sem za njim, da je izginil izpred oči, a potem sem stekla v gozd, padla na tla, zarila glavo v zemljo in zajokala na glas.

Prihajali so spet ranjenci. Spet sem previjala, roke so se mi tresle, iz oči so mi kapljale solze...

Borba besni nad Bosiljevem, Bosiljevo gori, gori!... Topovi so potihnilni, naši že jurišajo. Prihajajo ranjenci iz juriša. Nekaj je težkih. »Mene previj, mene!« Mrak lega v gozd. »Hitro, hitro, naprej ranjence!«...

Zdaj pride novica: »Bosiljevo je padlo, skoraj nihče ni ušel, plen je ogromen!«... Glej, mimo gozda peljejo ujetnike! Nemci so! Stisnem zobe in tisti hip, če bi smela, bi postala zver. Solze mi padajo na tla od besa, od želje po maščevanju me obliva mrzel znoj; stisnem pesti, da se mi nohti zarivajo v meso... A tam zavpije ranjenec: »Mene daj, Anča, mene; daj mi morfij!«... Pridem k ranjencu... Že se noči, kmalu previjamo ob lojenki, ki jo ugaša veter. Še prihajajo ranjenci. »Hitro, hitro!« vpijejo vsi. Delam kot avtomat, roke se mi tresejo, v glavi mi šumi, a tema mi vpije v dušo: »Umira Joža Klusov!«... Solze mi tečejo po licu...

Trda tema je bila, ko so odpeljali zadnje ranjence.

Na cesti pa je vrisk, petje, smeh, krik zmage; največje zmage cankarjev... Borci pojejo, vse kadi, vse je v novih oblekah. Vrišč se razlega po hosti... Ambulanta krene za bataljoni. Kot stariček stoletni se opogmem, kot pod težkim bremenom se mi tresejo noge, tišči me v sencih, grlu, in krenem za bataljoni: »Bosiljevo je padlo!! Več kot 200 padlih in 40 ujetih,« vpijejo borci v noč. A jaz sem gluha in čujem en sam krik, grozen, strašen krik: »Joža Klusov umira!«...

Zmučeni smo prišli v hišo, nekaj kilometrov od Bosiljeva. Sedla sem na stol in bedela. Takrat kot da sem izgubila zavest. Sedela sem na stolu in ne vem, kdaj so vsi pozaspali po tleh... Kar se mi zazdi, da me nekdo pokliče: »Pojdi spat, Ani!« Bilo je pol enajstih.⁴² Vstanem in se opotečem na goli pod in zaspim do jutra...

Naslednjega dne sem hodila po Bosiljevem, mimo pogorelih hiš, razmesarjenih trupel. Padlo je Bosiljevo. A Bosiljevo se mi je smejalo: Padel je Joža Klusov... Ne, ne, saj ni. In verjela sem v čudeže, verjela bi v vse, vse bi naredila, da to ne bi bilo res. A vedela sem, da je resnica. Kot blazna sem se opotekala po cesti, solze so mi vrele iz oči.

Ko sem šla za brigado v Hrsin, srečam Jožovega spremljevalca: »Mnogo se znajajo po putu, siromak, i povračao je.«

V Hrsinu je bil tudi Jožev drugi bataljon. Tiho so vsi ležali ob poti. Nihče me ni pogledal. Šla sem daleč stran in sedla v travo. Onkraj na hričeku je dekle v beli obleki želo pšenico, belina njene obleke se je svetila v svetli modrini neba. In žito je majal veter, kot v pozdrav mi je pihal prek čela... Berem Jožovo pismo: »...in hladni veter, ki bo božal Tvoje čelo, bo moja misel, ki bo s Teboj.«

Skoraj brez zavesti sem ležala na travi. Vsaka bilka, vsak košček neba mi je šepetal: Mrtev je Joža Klusov. Mrtev je!... A moje srce je vpilo, prosilo je: Ne, ne, saj ni res, saj ne more biti res. Ozdravel bo!

Mrak je počasi padal na Klek, ko sem vstala s trave. Počasi se privlečem do obveščevalcev. Pa čujem: »...vseh sedem so skupaj pokopali. Ponoči ob pol enajstih je umrl še Klusov in tudi tega so pokopali z njimi...«... Klusov umrl! Ni, ni, saj ne more on umreti!... »Pa sigurno veš, da je bil on?«... »Ne bodi neumna, saj sem ga vendar videl!«... Klusov umrl! Joža je mrtev!...

Sedla sem na drva in strmela predse. Že so zvezde sijale in še sem buljila v temo. Potem sem vstala in šla po travnikih; tu je bil zdaj zame Joža Klusov. Bil je na jasnem nebu, bil je v čudoviti svetlobi noči, bil v sencih hribovja, bil v nočnem petju čričkov. A veter ni pihljal, niti en list na drevju se ni zamajal, niti ena travica se ni premaknila.

»Mrtev je Joža Klusov!«... »...in hladni veter, ki bo božal Tvoje čelo, bo moja misel, ki bo s Teboj...«... Prijela sem malo drevo, ga zamajala, da mi je hladno zavelo prek čela, z drevesa pa so padali listi... In spet je bilo vse tiho in mirno, brez vetra... Mrtev je Joža, Ani!

Počasi je zora vstajala izza Kleka, čudovito se je svetil Klek v rosnem jutru. Jaz pa sem ga preklela, zaprla oči, nisem mogla gledati vzhoda sonca... Mrtev je Joža Klusov!

Zjutraj sem dobila v štabu brigade njegovo uro, notes, nož, svinčnik, nalivno pero, koledarček.⁴³ Držala sem vse v roki: »A to je ostalo od tebe, ti moj ubogi, Joža!« Odprem notes in za zavihkom je bil listič: »Mislija sem, da ne bom mogla nikdar več tega reči, nikomur več: Rada Te imam, Joža Klusov!«

Čitam odlomke iz koledarčka: »...9. maj. Sestanek s skojevci, politkomisarji. Izdalo se je po dolgem času zopet dnevno povelje. Mogoče miting? Ne, pokret.

10. maj. Vas Praproče pri Temenici. Sestanek z namestniki. Zvečer miting v Št. Vidu. Mogoča A?⁴⁴...

12. maj. Zjutraj ob 4^h v zasedo ob cesti nad RV.⁴⁵ Nekako trpko čustvo zaradi A. Zvečer delo. Sestanek s funkcionarji. Popoldne pisanje?

13. maj. Stehanja vas.⁴⁶ Zvečer napadli Trebnje, celo noč, nič uspeha. Videl A. Nobene besede. V gozdu pri vasi Igljenik. Ponovno zvečer na Trebnje. Z nami top, da bo šlo. Dušanu⁴⁷ poslal poročilo.

14. maj... Ponoči napadli Trebnje. Uspeha ni bilo... Imeli tri lažje ranjence. Podnevi v hosti z A. še vedno nič...

15. maj. V vasi Igljenik. Dežuje. Sestanek s KP in Skoj. Bil Dušan in Jon.⁴⁸ Poslal A. cigaret...

16. maj. Napadali z artilerijo celo noč. Ni šlo, toda danes **mora iti**. A. nisem videl. Ne poznam se več.

20. maj. Danes počivamo. Stepko se je vrnil. Začel s pisanjem brošure Trebnje! Dopoldne bil v brigadi. A. nisem videl.«

Nisem mogla naprej. Zadrgnilo me je v grlu. Joža! Joža! Odpusti mi, ker sem te mučila, odpusti! In spomnila sem se Cankarjevih besed materi: »...Kaj ne bi šel po golih kolenih, odkopal grob z rokami, da bi ji rekel, kar ji nisi hotel reči, dokler te je še slišala. Eno samo besedo, morda le eno, iz nečimernege sramu, iz srčne skoposti zatajeno. Ne molči, da ne boš tožil grobovom, klical iz dna, ko bo veter razpihal Tvoje besede v gozd in polje.«

Čitam koledarček na koncu:

»24. junij – Prevole – Danes se je vrnila četa. Dokončal Blegoš.⁴⁹ Drugače nič novega.

25. junij. Podgozd. Bil v brigadi, ki je v Sadini vasi. Jesen⁵⁰ gre v 15. Jur⁵¹ isto. Tudi meni se nekaj slabega obeta.«

Potem sem vzela kolo⁵² in šla na njegov grob v Vinico.⁵³ Navada je, da na grob prineseš rož. Na polju sem rožo utrgala, ob potočku pri Kolpi sem utrgala tri rožnate rdeče cvetove, take kot krvava zarja na Ratju, in v Vinici sem rdeče nageljne natrgala, take male, kot jih je nosil na kapi pri pokretilih.

Težko sem odprla velika železna vrata pokopališča in tam pri cerkvi je bil velik, z rožami posut grob. »Joža!« Padla sem na grob. »Za ljubezen ni smrti, Joža Klusov!« Grebla sem z rokami po grobu, solze so mi lile na posušeno zemljo... Poldan – zdramilo me je... »Ani! Zakaj je padel Joža Klusov? Zakaj so padli vsi?... Pojdi tudi Ti na delo, da boš vredna, da jim prideš na grob. Res si dala vse, Ani, dala si več kot sebe, in če daš še sebe, si dala vse, kar si mogla dati.«

Vstala sem z groba in bila sem samo še vojak. Mirno sem stala s puško na rami kakih deset minut in potem sem odšla proti Bosiljevu, nazaj v brigado. Po malih gričkih, zaraščenih s praprotjo, je vel veter. Čula in razumela sem njegov dih: »Pojdi naprej, Ani! In hladni vetrič, ki bo božal Tvoje čelo, bo moja misel, ki bo s Teboj.«

⁴¹ Od novembra 1943 so delovale divizijske kirurške ekipe, ki so se ob večjih akcijah namestile v bližini bojišča. V tem primeru je bila kirurška ekipa 15. divizije v vasi Drnovec blizu Vinice.

⁴² Pripomba Anče Lamut: Čeprav nisem zagovornica parapsihologije, je Joža po pripovedovanju medicinke Majde Kmet-Daša (kasneje dr. Benedikove), ki je bila tedaj članica kirurške ekipe, umrl ob pol enajstih zvečer. (Glej op. 1)

⁴³ Anča Lamut pojasnjuje: Vse njegove predmete (razen nalivnega peresa, ki sem ga kmalu po Bosiljevem v hajki izgubila) sem po prihodu v Ljubljano izročila njegovi mami.

⁴⁴ Z začetno črko A. je Klusov Joža v svojem dnevniku označeval Ančo (Lamut).

⁴⁵ Radohova vas.

⁴⁶ Pri Veliki Loki.

⁴⁷ Ivan Hrzič-Dušan, namestnik komisarja Cankarjeve brigade.

⁴⁸ Ivan Picelj-Jon, komisar Cankarjeve brigade.

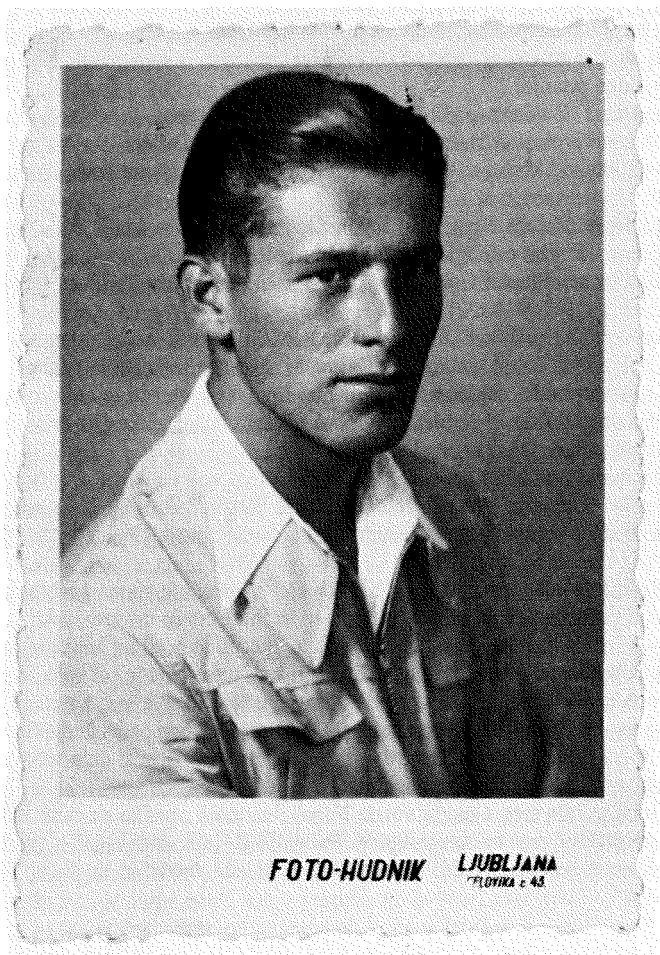
⁴⁹ Tako je Klusov Joža naslovil zbirko pripovedi o partizanskih doživetjih na Gorenjskem. Vse do zadnjega je pilil rokopis, da ga je med pohodom proti Bosiljevu kurir odnesel v tehniko 15. divizije, kjer naj bi pripravili knjižno izdajo zbirke Blegoš. Toda med domobranskim napadom na Žužemberk, 3. avgusta 1944, je bila večina gradiva uničenega.

⁵⁰ Vinko Mojšker-Jesen je postal februarja 1945 komandant Cankarjeve brigade.

⁵¹ Stanko Fister-Jur.

⁵² Pripomba Anče Lamut: Kolo so mi posodili kurirji.

⁵³ Klusovega Jožo so po smrti pokopali v Vinici, junija 1947 pa so ga prepeljali na pokopališče v Ljubljani.

Bogo Flander, 1939

Počitek na vrhu severne triglavske stene avgusta 1939 (fotografiral Marjan Keršič-Belač).

Flander med italijanskimi vojaki alpinci ob mejnem kamnu med Jugoslavijo in Italijo na vrhu Triglava (fotografiral Marjan Keršič-Belač).

EMIL CESAR

NOVE NAJDBE LEPOSLOVNIH DEL BOGA FLANDRA –
KLUSOVEGA JOŽE

Čeprav sem si pred leti močno prizadeval, da bi odkril še kakšno leposlovno delo Boga Flandra – Klusovega Jože, mi to ni uspelo, vendar sem po nekaterih pričevanjih in po lastnem prepričanju sklepal, da nam vsega ohranjenega v tistem času še ni uspelo zbrati. Tako nisem opustil upanja, da bi lahko dobili, mimo že znanih črtic, celo kaj takega, kar je nastalo na Gorenjskem. V zvezi s tem sem nekajkrat šel do Ožbolta nad Poljansko dolino in se pogovarjal z domačini. Domneval sem tudi, da se je ohranil Flandrov zapis v spominsko knjigo neki ženski iz Poljanske doline, tem prej, ker je ta tedaj bivala na svojem domu in je vojno preživela. Zapisu sem pripisoval tudi večji pomen: v spominski knjigi zagotovo ne bi obšel izjemnih političnih razmer, ki so zahtevale bojovniško aktivnost vseh. Izognil se jih ne bi tudi zaradi lastne angažiranosti – obiskal jo je kot partizanski borec – z borci domačini, ki so ga pripeljali na njen dom. Vendar se ta zapis ni ohranil. Zato pa smo v obdobju trideset let in več od izida pisateljevega zbranega dela prišli do nekaterih novih prispevkov poznejšega datuma. Nastali so v Cankarjevi brigadi in bili objavljeni v njenih literarnih glasilih. Prva najdena črtica je bila objavljena maja 1943, druge pa so poznejšega datuma. O tem več v nadaljevanju.

Hkrati se nam neprisiljeno ponuja priložnost, da ob predstavitvi na novo odkritih del Boga Flandra – Klusovega Jože spregovorimo tudi o nekaterih novih biografskih podrobnostih, ki so bile doslej neznane in so pomenile občutno vrzel v njegovem življenjepisu. Podrobnejše poznavanje književnosti narodnoosvobodilnega boja do leta 1943 pa odpira tudi nekaj novih vprašanj, na katere skušajmo odgovoriti in s tem prispevati k popolnejši, predvsem pisateljski podobi Boga Flandra, katerega življenjska pot se je končala v vojni. Nadalje se odkrivajo nekateri novi literarni motivi in s tem tudi načrti, če že ne celo prvi zapisi, nastali v Polhograjskih Dolomitih, po Flandrovem dokončnem odhodu iz Poljanskega bataljona. Tako po Flandrovih znanih delih v Poljanski četi, po delu v Polhograjskih Dolomitih in nekaterih drugih proznih tekstih poznejšega datuma odkrivamo ustvarjalno povezanost vse od njegovega prihoda v Poljansko četo bataljona z istim imenom, prvega odhoda v Polhograjske Dolomite po nemški ofenzivi na Blegoš avgusta 1942 in ponovne vrnitve na Gorenjsko do začetka 1943, ko se je zaradi življenjske ogroženosti hudo bolan spet umaknil v Polhograjske Dolomite, in nato do poznejšega odhoda v Cankarjevo brigado. Kdaj je začel pisati in katera so njegova prva dela, nastala v brigadi? Kje in kako jih je objavljaj, oziroma kako je borce z njimi seznanjal, kajti seznanjati s tem jih je prav gotovo moral. Tako se določene približamo tudi nekaterim drugim podrobnostim, o katerih smo doslej le domnevali.

I

Oglejmo si vse to podrobneje! Ko se je Bogo Flander po nemški ofenzivi na Blegoš avgusta 1942 ponovno vrnil iz Polhograjskih Dolomitov na Gorenjsko v Poljansko četo, je vse do konca 1942 in še nekoliko pozneje literarno spremljal dogajanja v Poljanskem bataljonu. Konec 1942. ali v začetku 1943. leta se je zaradi vode, ki se mu je začela nabirati v kolenu, zatekel v Grogovo bolnišnico v Poljanski dolini, vendar v njej ni ostal dolgo. O tem se poučimo iz pričevanja Špele Dolenc o času, ki so ga bolniki, neozdravljeni in povsem izčrpani zaradi bolezni, potrebovali za pot od Poljanske doline do Polhograjskih Dolomitov.

Po podatkih, zbranih v Gradivu za topografijo narodnoosvobodilnega boja, je bila bolnišnica zgrajena aprila 1942 in v njej so se borci zdravili do maja naslednjega leta, ko so jo po izdaji napadli nemški policisti. Barako za bolnišnico je zgradil Jože Ržek na svojem domu v Srednji vasi št. 17, les pa je od gostilničarja Anžovca zvozila Ržekova žena Frančiška. Sestavljeno barako so nato ponoči z volmi prepeljali do zadnje Žetinceve grape, od tod pa so jo nato prenesli na kraj, določen za bolnišnico. Pri tem so sodelovali poleg Ržekovih, Jožeta in Frančiške, tudi Gregor Rupnik, njegova žena in njun sin Gregč. Bolnišnična baraka je bila v celoti vkopana v zemljo, vhod vanjo je vodil iz hudourniške struge, vanjo je gledalo tudi njeno edino okence. Bolnišnica je imela en sam prostor, v katerem so pripravljali tudi hrano. Vodil jo je Gregor Rupnik-Groga, bolničarka, kuharica in perica pa je bila Rupnikova hči Slavica. Ob napadu so Nemci bolnišnico zasuli z ročnimi bombami. Ker tedaj v njej ni bilo bolnikov, napad ni zahteval človeških žrtev. Po nemškem napadu so bolnišnico preselili v bližino kmeta Bogataja, po domače Koritarja, iz Dolenjega Brda, v Žerovčevo senošet.¹ Zato Nemci z uničenjem bolnišnice niso dosegli svojega namena. Flander je bil ob nenadnem napadu na bolnišnico že na Dolenjskem v Cankarjevi brigadi.

Po izjavi Špele Dolenc² so Flander, njen brat Danijel Jamnikar-Simon, ki je imel prestreljena pljuča, in ona, ki je prebolevala pljučnico, iz Grogove bolnišnice, kjer so bili skupaj z Gregom Rupnikom-Grogom, ki jih je zdravil, odšli v Polhograjske Dolomite 16. januarja 1943. Tega dne ali dan prej so Nemci napadli Poljansko četo, ki je bila oddaljena od bolnišnice le nekaj grap. Po tem napadu so vsi štirje zapustili bolnišnico. Rupnik je odšel domov, Flander, Jamnikar in njegova sestra pa so se odločili za odhod v Polhograjske Dolomite, v Dolomitski odred. Zaradi bolezní in izčrpanosti je bila pot za vse tri zelo naporna in dolga. Zanje so potrebovali skoraj štiri dni. Zato sta Flander in Jamnikar po prihodu na ozemlje odreda ponovno odšla v bolnišnico, in to v Hrušev rep, Dolenčeva pa je ostala v štabu Dolomitskega odreda. Po približno enem mesecu sta se Dolenčeva in njen brat vrnila na Gorenjsko, Flander pa je bil odpuščen iz bolnišnice kot rekonvalescent.

V času, ko se je Flander zdravil, je v Polhograjskih Dolomitih potekala italijanska ofenziva. Dolomitski odred se je umaknil na Ključ in Samotorico in z njim se je umaknil tudi Flander. V bližini Gaberja se je seznanil s Karlom Grabeljškom-Gabrom in Francetom Vregom. Med njunim obiskom pri Flandru so, kakor pripoveduje Grabeljšek, zavzeto govorili o načrtih, ki naj bi še izboljšali pravkar ustanovljeno glasilo *Dolomitska zvezda* in kako ga spremeniti v revijo.³ Ko so pripravljali drugo številko glasila, se je odred bojeval v okolici Žažarja in Žiberš, marca 1943 pa se je končala življenjska pot odreda v Belški grapi;⁴ Flander je za objavo v drugi številki *Dolomitske zvezde* že prej, ko je bil še v Poljanski četi, namenil črtico *Meja*, ki pa v Dolomite ni bila odposlana. Na Gorenjskem sta se tipkopis črtice in njegova kopija tudi ohranila. Ker se je kopija ohranila v Vinharjih, med arhivom partizanske tehnike, domnevam, da so v tehniki Flandrov rokopis pretipkali z namenom, da ga odpošljejo v Dolomitski odred za objavo v *Dolomitski zvezdi*. Flander naj bi postal, tudi po prizadevanjih štaba Poljanskega bataljona (predvsem Maksa Krmelja-Matije), njen stalni sodelavec.

Toda Flander se je tedaj na lastno željo odločil za odhod na Dolenjsko, v eno od slovenskih brigad. Po nekaterih virih, ki jih podpira s skopimi biografskimi podatki in črtici *Brigada na pohodu*, sklepam, da je odšel iz Polhograjskih Dolomitov po 20. marcu 1943 in da se je dan po odhodu pridružil Cankarjevi brigadi. Ker v zvezi s prvim srečanjem s Cankarjevo brigado omenja vas Zadolje, domnevam, da se ji je pridružil v noči od 22. na 23. marec, ko so enote te brigade poleg Zadolja zasedle še vas Podgoro, greben severozahodno od vasi in položaje na prehodih gornjega toka reke Ribnice.⁵ Zato bi lahko sklepali, da se je Flander udeležil bojov Cankarjeve brigade v okolici Ribnice in nato po nekaj dneh bivanja v brigadi 26. marca sodeloval v znanem napadu na italijanski bataljon divizije Macerata v Jelenovem žlebu.

Stiki med Cankarjevo brigado oziroma pozneje z brigadami in Gorenjsko ni morali biti zelo živahni. Tako je na Gorenjsko iz bataljona Jožeta Gregorčiča odpotovala

skupina triindvetdesetih neoboroženih borcev. Za ta korak se je poveljstvo bataljona odločilo zaradi pomanjkanja orožja, saj spričo težkih razmer bataljon ni mogel varovati toliko neoboroženih prostovoljcev. Za spremstvo skupine je poveljstvo določilo šest borcev. Po spominih Aleksandra Valiča je skupina v zgodnjih jutranjih urah (ob 5. uri) prispela na Babno goro, prav ko so Italijani pričeli napad na odred. Spremljevalci so morali ves dan varovati neoborožene tovariše in se pripravljati za pot na Dolenjsko. Skupina je še istega večera nad Vrhniko prekoračila progo in ponoči nadaljevala pot proti Krimu. V vas Zadolje so prispeli naslednjega dne zvečer. Skupino je sprejel komandant Cankarjeve brigade Dragan Jevtić. Zjutraj naslednjega dne so novince razdelili po brigadah. Ker je bila kurirska zveza z Gorenjsko pretrgana, so tudi spremstvu prostovoljcev svetovali, naj se začasno pridruži četam Cankarjeve. Tako se je Aleksander Valič pridružil prvi četi 3. bataljona Cankarjeve brigade in naslednje jutro sodeloval v boju v Jelenovem žlebu.⁶

Ta skupina je bila časovno najbližje Flandrovem odhodu iz Dolomitskega odreda in njegovem prihodu v Cankarjevo brigado, vendar pisatelj z njo ni potoval. Valič je na vprašanje o tem izrecno poudaril: »Krenili smo z Jelovice in med potjo nismo nikogar na novo sprejeli medse. Ne vem, da bi bil med nami Klusov Joža.« Njuno poznanstvo sodi v poznejši čas, v obdobje skupnega bivanja v Cankarjevi brigadi.

V vsem tem času, od odhoda iz Grogove bolnišnice do prihoda v Cankarjevo brigado, Flander ni imel priložnosti za pisanje. Še največ časa za to je imel v bolnišnici Dolomitskega odreda, v Hruševem repu. Prav tako tudi ni bilo časa za pisanje prve dni bivanja v Cankarjevi brigadi. Po doslej znanih podatkih je bilo več časa za to, ko so brigadne enote počivale v vasi Draga. Dopusčam pa možnost, da si je že prej zabeležil delovne zapiske o doživetem v zadnjem času, pri tem mislim tudi na doživetja v Dolomitskem odredu, v želji, da bi jih pozneje literarno dodelal. Dokaz za to so črtice v zbirki *Iz dni Cankarjeve brigade*. Preveč živi so posamezni opisi v njih, da ne bi nastali po neposrednih doživetjih. Trditev je upravičena, čeprav je prvi Flandrov prispevek o Cankarjevi brigadi objavljen v brigadnem glasilu *Borec* aprila 1943. To je pesem *Bratje*, tudi uvodna pesem v zbirko črtic *Iz dni Cankarjeve brigade*, vendar z novim datumom – maj 1943. Do tega okvirnega datuma – tudi vsi drugi opisi v črticah govore o pomladi razen v zadnji – je Flander pripravil zbirko do stopnje, značilne za natis, hkrati pa sta nastali vsaj še črtica *Pot skozi razvaline* in pesem *Cankarjevim borcem*. Za drugačno trditev nimamo dokazov. Bila pa bi dvomljiva tudi zato, ker poznamo Flandrove delovne navade iz veliko težjega obdobja, npr. v Poljanskem bataljonu na Gorenjskem ali pozneje leta 1944, ko je sredi pohodov, bojov in drugih obveznosti dokončal več obsežnejših del (reportaži *Trebnje* in *Borba za most* ter zbirko črtic *Blegoš*). Pri Bogu Flandru za pisanje skoraj ni bilo nepremostljivih ovir. Notranja sproščenost mu je v tistem samosvojem času pomagala odkrivati bistvo življenja in njegovega poslanstva. Pisal je, zlasti na Gorenjskem, na kolenih, sedeč na posekanem drevesu, štoru ali kje drugje, ali pa mu je za pisalno mizo služilo puškino kopito. Važnejša od vsega osebnega mu je bila ideja, sporočilo v pripovedi sočloveku, bralcu; saj je bil pomen pisanja, najsi to priznavamo ali ne, enakovreden bojni akciji.

S samostojno zbirko črtic, posvečenih Cankarjevi brigadi, je Flander želel prikazati življenje v njej. Toda ker je bila vojna in boj za obstoj naroda izredno aktualen, je veljala njegova pozornost predvsem reportaži, delom, ki so prikazovala bojno življenje. Že v tedanjem času odkrivamo Flandrovo prizadevanje za prikazovanje partizanskega borca. S tem na praktičen in povsem preprost način prepričljivo dopolnjuje idejno podobo, ki jo je podal Vladimir Pavšič – Matej Bor v reportaži *Na partizanski straži*, podobo, značilno predvsem za intelektualce v narodnoosvobodilnem boju in njihovo razmišljanje. Flander je moral črtice za objavo v samostojni knjižici dopolniti in zapolniti v njej predvsem prečitne časovne vrzeli. Med črtice, ki bi lahko nastale pozneje, sodi *Pomlad v Šmarjeti*, medtem ko so druge tako samostojne, da ustvarjajo z drugimi celoto brez dopolnil. Zbirka je izredno skladno ubrana, iz zasnove nekoliko izstopa le reportažni zapis o bojih v Jelenovem žlebu. Vzrok zakaj, smo že navedli.

Čeprav bi v pripovedni sklop sodila tudi črtica *Pot skozi razvaline*, se Flander za njeno uvrstitev v omenjeno zbirko ni odločil, verjetno zato, ker tematsko ne sodi povsem v brigadno življenje, ki mu je avtor, kot razbiramo iz vsebine posameznih del, izrecno sledil. Izbor je končal optimistično, z veliko vojaško zmago, kapitulacijo italijanske vojske in moralno zmago slovenskega ljudstva. In končno se mu je ponudila tudi priložnost, da zamisel o izdaji samostojne knjižice uresniči.

Bogo Flander – Klusov Joža je v brigadi veljal za pomembno pisateljsko osebnost, zlasti še pozneje, ko se je kulturno delo močno razmahnilo. Ne izključujem možnosti, da je do ustanovitve prvih gласil v brigadi seznanjal bojni kolektiv in druge s svojimi deli tudi kako drugače. Mislim na stenski časopis, četni, bataljonski in brigadni časopis ter recitacije na prireditvah. Obe obliki kulturnega udejstvovanja sta bili tedaj zelo živi in priljubljeni. Podatkov, ki bi določno govorili o takem načinu Flandrovega komuniciranja v tem času, sicer ni, vendar pa Aleksander Valič pripoveduje, da ga je spoznal na mitingih, na katerih je sodeloval »skoro vedno... (s) svojo črtico o pomembnem dogodku zadnjih dni«. Pozneje je Flander prispeval tudi »nekaj verzov« za partizansko kroniko, katere začetnik je bil Tone Flere-Veselak, ki je skraja prav tako objavljaj svoje prispevke v stenskem časopisu. Čeprav Valič svoje spomine na Boga Flandra konča z besedami: »To je bil čas, ko smo vse, kar so partizanski pesniki in pisatelji napisali, hlastaje 'požirali',«⁷ velja njegova izjava v celoti tudi za nas, zlasti, ker podpira naše ugotovitve o sodelovanju na stenskih časopisih in v recitacijah.

Kako zrele so bile kulturne razmere v tedanjem času in kako visoka je bila hkrati zavest o potrebnosti kulturnega življenja v narodnoosvobodilnem obdobju, kljub skromnim materialnim možnostim, zgovorno ilustrira prispevek Franceta Vrega-Mileta, objavljen v *Tomšičevem glaslu* 10. julija 1943 (št. 9, str. 7–9). V njej avtor, ne da bi tarnal zaradi slabih materialnih možnosti, razkriva razgibanost in bogastvo kulturnega življenja. Med drugim pravi: »... Sedaj se dotaknimo vprašanja, kakšna naj bo vsebina kulturnega dela naših prireditev. V dve smeri naj gre naše prizadevanje.

Prva pot je ustvarjalna: pišimo, prikazujemo in pojmo o našem življenju, o življenju partizanov in naroda, za katerega se borimo. Izrazimo naše življenje in hotenje na preprost način, razumljiv in vsakomur dostopen. Saj najdemo v velikem eposu, ki ga danes doživlja slovenski narod, nešteto dogodov, vrednih, da ostanejo za vedno veren lik naše borbe.« O umetniški in vsebinski ravni mitingov pa: »... Zavedajmo se tudi, da smo si s tem že naredili častno nalogo, da seznanimo ljudi z narodno kulturo... Še eno bomo dosegli s tem, zgrajevali se bomo vsestransko: s srcem bomo dojeli ono, kar sprejemamo na političnih urah razumsko; pestrejšje bo postalo naše življenje in veselejše; več moči bomo imeli takrat, ko bo treba prestati težje ure v naši borbi; več zaupanja vase, več vere v svoje poslanstvo in močnejše spoznanje o zgodovinski nujnosti naše borbe.«

Podobna, načrtno vodena vnema je tedaj zajela tudi tisto civilno prebivalstvo, ki je živelo na osvobojenem ozemlju, kar je dokaz celovitosti narodnoosvobodilnega boja. Med poučna pričevanja, ki govorijo o skrbi za načrtnost v kulturnem delovanju, hkrati pa tudi o skrbi za celovito rast sodobnega človeka, sodi okrožnica okrožnega odbora Osvobodilne fronte za Belo krajino, nastala 28. maja 1943, namenjena rajonskim odborom. Med drugim je priporočala ustanovitev kulturnih aktivov. Te naj bi ustanovili pri vsakem terenskem odboru iz najsposobnejših ljudi na vasi. Naloge, ki naj bi jih opravljali, pa je predstavlja takole: priskrbeli naj bi primeren prostor, kjer naj bi organizirali skupno prebiranje tiskov Osvobodilne fronte in poskrbeli za njihovo razlago. Posebna skrb naj bi veljala radijskim vestem, skrbeli pa naj bi tudi za literarne stvaritve in pazili, da se ne bi uničile. Organizirali naj bi dopisništva za razna glasila, vaške stenske časopise, prirejali kulturne večere in sodelovali z igrami in petjem, recitacijami in zbornimi recitacijami na kulturnih prireditvah ter ustanovili pevski zbor.

Rezultati so bili izredno spodbudni in kmalu vidni. V Beli krajini so se po okvirnih napotkih okrožnega odbora dela ne le takoj lotili, temveč so ga celo razširili in

poglobili. Tako so delegati belokranjskega okrožja na konferenci glavnega iniciativnega odbora Zveze slovenske mladine 17. junija 1943 že lahko podrobneje poročali o rezultatih – kar je dokaz velike priljubljenosti in želje po aktivnem delovanju. Ker je bilo delo načrtno pripravljeno, ga ocenjujemo kot rezultat daljšega delovanja. Poročilo o tem se glasi: »V vsaki vasi je določen nekdo, ki skrbi za dopisovanje mladine. Tako smo dosegli, da skoro vsa mladina vneto piše, na izletih in sestankih prebirajo pisci svoja dela, najboljše med njimi pa mladina sama oceni. Podobno je bilo tudi z igrami. Ker so hoteli igrati, primernih iger pa niso imeli, so se odločili, da jih sami napišejo. Tako sedaj že mnogo vasi piše lastne igre, pri čemer se poslužujejo dogodkov iz narodnoosvobodilnega boja v domači vasi.« Ker so bila to dela mladih navdušencev, najverjetneje tudi brez ustrezne širše izobrazbe, so jih pošiljali v pregled okrožnemu odboru Zveze slovenske mladine, kar je gotovo pozitivno vplivalo ne le na idejno, temveč tudi na kulturno raven dramskih del. Tako so mladinci napisali enajst iger, ki so krožile po okrožju. V neki vasi so dekleta na ta način prikazala zgodovino svoje belogardistične vasi. Ker je bil v vasi ubit partizan, so v spomin napisale pesem, jo vključile v dramsko besedilo in jo tudi pele. Poročilo se končuje s širšo ugotovitvijo, ki je toliko bolj pomembna, ker velja za Belo krajino, pokrajino, ki je bila v predvojnem obdobju vseskozi odrinjena od kulturnih dobrin: »V vaseh je zavladalo doslej še ne poznano življenje. Starčki pravijo: 'Mladina, kaj si vendar naredila iz naše nekdanje mrtve vasi.' Pa je res veselo. Tako so začeli z mladino tekmovati tudi starejši, pišejo igre, jih igrajo, tekmujejo z mladino in se tako na medsebojnih igrah vasi obiskujejo...«⁸

Tako je v spremenjenih razmerah oživilo kulturno življenje, čeprav ne več tam, kjer ga je prekinila poletno-jesenska italijanska ofenziva 1942. Zdaj je bilo razdeljeno na delo v vojski in med civilnim prebivalstvom. Odgovorna naloga je bila v prvih slovenskih brigadah zaupana Ferdu Godini-Marku, (potem ko so se izjalovili poskusi, da bi po nalogu narodnoosvobodilnega vodstva odšel v Prekmurje). V brigadah je organiziral posebne skupine, ki naj bi bile nosilke kulturnega življenja. Pomen teh skupin je bil toliko večji, ker so hkrati skrbele za kulturno življenje med civilnim prebivalstvom povsod, kjer so se brigade zadrževale. Po delovanju sodeč, je bila skraja najuspešnejša kulturniška skupina v Gubčevi brigadi, ki je kmalu po ustanovitvi pripravila nekaj pomembnejših dramskih uprizoritev. S tem so bile že pred kapitulacijo Italije in tudi po prihodu kulturnih delavcev na osvobojeno ozemlje septembra 1943 dane možnosti za poznejše razvejeno kulturno delovanje tako v partizanskih enotah kot na osvobojenem ozemlju. Tako so v spremenjenih, predvsem pa splošno ugodnejših razmerah lahko začeli ustanavljati glasila in jih razmnoževati, in to ne več s pisalnim strojem v enem ali nekaj izvodih, kot npr. *Cankarjev bobnar* leta 1942, prvo glasilo Cankarjeve brigade, temveč so jih že tudi hektografsko razmnoževali.

Bogo Flander – Klusov Joža je, če že ni bil neposredno udeležen pri ustanavljanju teh glasil v Cankarjevi brigadi, taka prizadevanja podpiral, pozneje pa tudi, kolikor je le bilo mogoče redno sodeloval z njimi. O tem pripoveduje tudi Dušan Mevlja: »Ko listam po drobnih zvezkih 'Borca', glasila Cankarjeve brigade, po teh listih, ki so bili otepi nekje v požgani šoli ali pa pobrani iz vagona v zrak poganega vlaka nekje pri Trebnjem in s katerih hektografska tinta vedno bolj blede, se srečavam s Klusovim Jožo skoraj na vsaki strani. Vidim ga vsepovsod tam, kjer je hodil njegov bataljon, bataljon njegovih skromnih in tihih junakov, v katerem je bil tudi Klusov Joža borec in človek, neskočno zvest tovariš in prijatelj.« Izjave ne smemo vzeti dobesedno. Z njo je želel Mevlja predvsem povedati, da je bil Flander prizadeven, upoštevan in spoštovan ter dokaj reden sodelavec glasil, ki so izhajala v brigadi. Takole ga predstavlja: »... Bil je najplodovitejši sodelavec brigadnega lista 'Borec', kjer je priobčeval pesmi in črtice iz partizanskega življenja.«⁹

Prvi znani prispevek Boga Flandra v Cankarjevi brigadi je objavljen v *Borcu*, z dne 20. aprila 1943. To je že omenjena pesem *Bratje*. Poznamo jo kot uvodno pesem v zbirko *Iz dni Cankarjeve brigade*. Vendar je to bila že tretja številka glasila. Prav neverjetno bi bilo, da ne bi kot pisatelj in zavzet zagovornik kulturnega življenja v

brigadi sodeloval že pri prvi številki in nato pri vseh naslednjih. Domnevamo lahko, da je sodeloval s kakimi vidnejšimi proznimi prispevki, morda vzetimi prav iz bojnega življenja brigade, kot jih poznamo iz omenjene zbirke. Da bi pisatelj v tem času silne sle po slovenski besedi molčal, ni verjetno.

Zato sem bil že ob pripravah na zbrano delo Boga Flandra – Klusovega Jože prepričan, da kljub prizadevanjem ne predstavljamo njegovega literarnega opusa v celoti. Pričakoval sem, da se bo z izpolnjevanjem periodičnega tiska narodnoosvobodilnega obdobja ta podoba lahko dopolnila. Zaradi tega sem v uvodu pred opombami zapisal: »Naša izdaja prinaša v celoti do danes znano Klusovo leposlovno delo.«¹⁰ Da so bila taka pričakovanja upravičena, sem se prepričal, ko sem pred leti pripravljaj dopolnjeni ponatis Flandrovega zbranega dela za založbo Borec, ki pa pozneje ni prišel v založniški program – zakaj, ne vem. Ob tej priložnosti sem ponovno pregledal vsa glasila Cankarjeve brigade, ker sem domneval, da so se z leti dopolnile tudi zbirke partizanskega periodičnega tiska. Tako sem 1979 dobil v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani dotlej neznano številko *Mladih sil* (avgust 1943, št. 2), z dvema neregistriranimi črticama, *Slovo* in *Naša pomlad*. Leta 1988 pa so mi iz Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani sporočili,¹¹ da so dobili dotlej neznan izvod glasila Cankarjeve brigade *Borec* (11. maj 1943, št. 4). V njem je Flander objavil že omenjeno pesem *Cankarjevim borcem!* ter črtico *Pot skozi razvaline*. Tako nam je uspelo pisateljev vojni opus dopolniti s tremi novimi črticami in pesmijo. Njihova vrednost je toliko večja, saj z njimi dopolnjujemo izjemno podobo življenja v času, ki se vse bolj odmika v zgodovino. Vendar še vedno niso znane vse številke glasil Cankarjeve brigade. Zato lahko še vedno računamo, da bomo morda doslej znani Flandrov opus še dopolnili.

Ob predstavitvi omenjenih literarnih del si oglejmo podrobneje tudi literarnozgodovinsko ozadje in druge podrobnosti in zvezi z njimi.

II

Pesem *Cankarjevim borcem!* in črtica *Pot skozi razvaline* sta izšli v četrth številki *Borca*. *Cankarjevim borcem!* je bila dotlej že druga Flandrova pesem, posvečena borcem te brigade. Motiva, zakaj se je odločil za njeno objavo in kaj je vplivalo na njen nastanek, ne poznamo. Prav lahko bi bila pesem tudi starejšega datuma. Sicer pa so bile Flandrove pesniške izpovedi, potem ko se je odločil za pisanje proze, le priložnostne, sad trenutnega občutja.

Vrednost črtice *Pot skozi razvaline*, tudi estetska, s katero danes tako radi merimo preteklost z namenom, da jo razvrednotimo, zasluži vso našo pozornost. Po vsebini sklepam, da je nastala takoj po boju v Jelenovem žlebu, morda že 26., najpozneje pa 27. marca 1943. Kot vemo, je Cankarjeva brigada skupaj z Gubčevo brigado proti večeru 26. marca odšla iz Jelenovega žleba proti vasem Draga in Podsmreka. Tu naj bi borci počili, obenem pa so ta čas izkoristili za sestanek štabov brigad in štabov dolenjske in notranjske operativne cone s komandantom glavnega poveljstva Ivanom Mačkom-Matijo ter namestnikom političnega komisarja Borisom Kidričem. Sestanka se je udeležil tudi načelnik vrhovnega štaba Arsa Jovanović.¹² Po večdnem počitku so se brigade razšle, Gubčeva, Cankarjeva in Šerčerjeva so odšle na Dolenjsko in v Belo krajino, Tomšičeva pa je zamenjala Šerčerjevo na Notranjskem.

Dogodek, ki ga opisuje Flander, je doživel v vasi Draga. Čeprav podrobnosti niso znane, nam grozljivo trpljenje tamkajšnjega prebivalstva silno zgovorno odkrivajo že nekatere primerjave podatkov v *Krajevem leksikonu Slovenije*¹³ iz predvojnega obdobja in časa italijanske okupacije. Draga je obcestna vas blizu Loškega Potoka. Pred vojno so se njeni prebivalci – podobno je bilo tudi z drugimi prebivalci te nerazvite občine – zaposlovali predvsem kot gozdni delavci. Ker je občina na slovenskem obmejnem območju, je bila leta 1930 upravno priključena okraju Čabar, 1931 pa pripojena savski banovini. Pod Slovenijo je prišla šele po osvoboditvi, 1945. leta.

Pred vojno je bila Draga mešano naselje, v vasi so živeli tudi kočevski Nemci. Ko so ti novembra 1941 odšli v nacistično Nemčijo, so se v izpraznjene hiše vselile hrvaške

družine (osem). Te so hiše pozneje odkupile in obnovile.

Poudariti je treba, da so se Italijani prav tu in takoj po zasedbi z vso brezobzirnostjo povsem odkrito lotili raznarodovanja slovenskih šoloobveznih otrok, saj take podrobnosti razkrivajo pravo podobo in namen italijanske okupacije in to v obsegu, kot si ga v Ljubljani iz taktičnih političnih razlogov še niso upali javno kazati. Pouk v slovenskem jeziku so prepovedali in uvedli kot učni jezik italijanščino. Zato so že jeseni 1941 namestili na šoli italijanske učitelje. Tako je potekal v prvem razredu osnovne šole pouk samo v italijanskem jeziku, v drugih razredih pa so dovoljevali učenje slovenščine le fakultativno. To so si italijanske okupacijske oblasti tem laže privoščile, ker je bila Draga v odročni obmejni občini, za katero je bila značilna zelo slaba povezanost z nacionalnim središčem Ljubljano že v predvojnem obdobju, skrajno oteženi pa so bili ti stiki med okupacijo. Tako je bilo temu območju onemogočeno obveščanje širše slovenske javnosti o dogajanju v kraju. Vendar so se italijanski učitelji že po prvem partizanskem napadu v Tatinski Dragi pri Majerju zatekli v Čabar, kjer je bila močna italijanska vojaška postojanka.¹⁴

Med okupacijo je bilo zatirano prebivalstvo Drage na strani narodnoosvobodilnega boja. Njihov delež v narodnoosvobodilnem boju je bil izredno velik. To razkrivajo tudi grozljivi podatki. Med italijansko poletno-jesensko ofenzivo 1942 je življenje v Dragi in njeni bližnji okolici skoraj povsem izumrlo. Italijanski komisar Nauta iz Čabra je po končani ofenzivi zbral naslednje podatke, seveda pa s čisto drugačnim namenom, kot da bi prikazal italijanska grozodejstva: medtem ko je v občini 28. junija 1941 živelo 1238 prebivalcev, je bilo na tem ozemlju 1. aprila 1942 še 998 ljudi, 1. septembra istega leta pa le še 325 prebivalcev. Kaj vse so preživljali prebivalci Drage v tem času, izvemmo iz drugih virov: blizu 400 ljudi so Italijani odgnali v internacijo na Rab, Gonars in v druga taborišča; v slovenski taboriščni poeziji, ki sega v te dni, je prav tem značajsko močnim in vzravnanim ljudem postavljen izredno časten spomenik. Blizu 200 občanov je odšlo ali v partizane ali so bili ustreljeni kot talci ali odgnani v italijanske zapore.¹⁵ Šestega junija 1942 je italijanska vojska v vasi požgala deset hiš in prav toliko gospodarskih poslopij. Dne 29. junija se je naselilo v vasi italijansko vojaštvo. Po dveh mesecih so se sicer preselili v vas Travo, a so s seboj odgnali vse vaščane, kolikor jih niso že prej internirali.

Na hude dni, ki so jih preživeli prebivalci Drage med okupacijo, spominja tudi več obeležij. Posebno obeležje je postavljeno v spomin na 19. april 1942, na oboroženi upor proti italijanskim okupatorjem. Drugo je na hiši s hišno številko 31, kjer so italijanski fašisti 4. avgusta istega leta mučili vaščane. Blizu vasi je spomenik 14 talcem, šest jih je bilo iz Drage, drugi so bili iz okolice. Italijani so jih ustrelili 5. avgusta 1942, 9. avgusta pa so ubili še tri vaščane.¹⁶

Da govori Flander v črtici o tem, da so prišli spet med ljudi, je izraz osebnega občutja in velja predvsem zanj. Pisatelj je le malo prej prispel iz Polhograjskih Dolomitov in za tako dolgo pot, ki je vodila čez Ljubljansko barje, torej po odprtem in v vojnem času izredno nevarnem ozemlju, je bila potrebna velika previdnost. Zato so se pohodniki izogibali naselij. Kraji okrog Drage pa so ga spominjali tudi na življenje partizanov na Gorenjskem. Zato je v črtici tudi tale misel: »Veseli smo, da smo se vendar enkrat rešili vseobjemajočega molka in neskončnih gozdov in prišli v človeško naselje.« Spričo vsega tega je pisatelj mrtvo vas dojel globlje. Kot človeka in pisatelja ga je pretreslo odkritje, ki je tudi navdihnilo črtico. Ko se je začel podrobneje razgledovati po zapuščenem bivališču, je v samotni hiši nad okensko polico našel z okorno roko napisano: »Zbogom, hiša!« Kaj vse skrivajo preproste besede velike in resnične ljubezni in bolečine! Nato je odkril, da je skozi okno, kjer je bil napis, segal pogled na prostrane kočevske gozdove, simbol svobode in boja. Tako je doumel bol tistih, ki so jim Italijani razdrli dom, jih nasilno odgnali v koncentracijska taborišča in mnoge med njimi pobili.

Črtici *Slovo in Naša pomlad* sta izšli v drugi številki *Mladih sil*, avgusta 1943.

Črtica *Slovo* je posvečena spominu Petra Romavha. Njeno dogajanje je postavljeno

v pokrajino nad Poljansko dolino, kjer se je po naključju srečal z nam neznanim Ljubljčanom, borcem 2. grupe odredov, nekdanjim železniškim uslužbencem, delovnim tovarišem in sodelavcem v ilegalnem osvobodilnem gibanju na železnici. Iz črtice izvemo, da je bil neznani tovariš med tistimi, ki so jih rešili borci 2. grupe odredov ob napadu na vlak z interniranimi Ljubljčanami blizu železniške postaje Verd na progi Ljubljana–Postojna–Trst. Ime Milan je preskromen podatek, da bi lahko po njem ugotovili, koga je Flander pri tem imel v mislih; prav lahko da je to literarno ime ali pa partizansko. Po znanih podatkih se je odločilo, da ostane v 2. grupi le sedem rešenih internirancev.¹⁷ Vsi rešeni so se odločili za odhod v partizane, še preden so jih Italijani prijeli med racijami v Ljubljani. Ta neznani tovariš, Milan, je Flandra med drugim seznanil tudi z dogodki po pisateljevem odhodu iz Ljubljane. Iz črtice razberemo, da ga je morala zlasti prizadeti novica, da je bil kot talec ubit Peter Romavh. Pisatelj ga predstavlja izredno toplo in s hvaležnostjo, saj so ju kljub razliki v letih – tako beremo v zapisu – vezale ne le čvrste tovariške in bojevniške, temveč tudi prijateljske vezi.

Peter Romavh se je rodil 20. maja 1898 v Admontu železniškemu uradniku, po rodu koroškemu Slovincu. Maturiral je 1916 na gimnaziji v Beljaku, po prvi svetovni vojni pa se je vpisal na ljubljansko univerzo in študiral na filozofski fakulteti slovenski jezik in književnost ter nemški jezik s književnostjo. V zimskem semestru 1927/1928 je postal absolvent in stopil v železniško službo; nazadnje je bil višji kontrolor pri gradbenem oddelku na železniški direkciji v Ljubljani.¹⁸ Romavh je bil od 1930 član komunistične partije (po zapisu v krstnem listu je bil brezverec od 16. marca 1931). Bil je velik ljubitelj umetnosti in bibliofil, zbiralec umetniških slik – zlasti impresionistov – starih knjig in rokopisov. Po njegovi zaslugi so se začele 1930 nabirati v takratni licejski knjižnici knjige marksistične vsebine. Med okupacijo je bil med prvimi organizatorji odpora med železničarji, bil je sekretar železniškega komiteja Komunistične partije Slovenije, organiziral je mrežo narodne zaščite, javke za tehnični sektor in intendanturo. Organiziral je ilegalne kanale za odpošiljanje orožja, hrane in drugega po železnici v partizanske enote. Sodeloval je tudi pri ustanavljanju terenskih odborov v rajonu Šiška, kjer je prebival. Romavha je na ulici v Šiški aretirala italijanska patrulja. Zasedlovali so ga, ko je prenašal ilegalno gradivo tehnične vsebine. Vendar so podatki o datumu njegove aretacije različni. Tako navaja *Vestnik* (z dne 15. aprila 1950) kot datum aretacije 6. oktober 1942, po izjavah Emila Strnišarja, Simona Daneva, Jožeta Gabrovskega in Janeza Gregorčiča, z dne 1. decembra 1948, pa je bil prijet konec septembra, medtem ko Romavhov sin domneva, da so ga aretirali 10. septembra.¹⁹ Italijanske okupacijske oblasti so ga ustrelile 13. oktobra 1942 v povračilo za smrtno obsodbo nad bivšim banom dravske banovine dr. Markom Natlačenom. Romavh je bil ustreljen v skupini 24 talcev nasproti Natlačenove hiše, v današnji Ulici 24 talcev v Ljubljani. Po podatkih v mrliškem listu, izstavljenem 19. decembra 1942, je bil pokopan dva dneva pozneje, 15. oktobra. Podatki so vpisani v mrliško »knjigo za umrle, ki niso pripadali nobenemu priznanemu veroizpovedovanju«, na strani 1, pod zaporedno številko 5. Zato je v rubriki, ki bi morala biti izpolnjena z osebnimi podatki (priimek, ime, poklic, veroizpoved) vpisana le pripomba: brez konfesije. Pred smrtjo je napisal Romavh ženi in sinu poslovilno pismo, v katerem jima je sporočil vest o obsodbi, pa tudi svojo poslednjo željo, naj vodi sina po poti, za katero je bil brez pomišljanja pripravljen umreti:

»Dragi moji, pred par minutami sem zvedel, da me čaka smrt. Ostanite zdravi vsi, pozabite, kar je bilo hudega in živita srečnejše življenje. Tebi pa, dragi moj sinček, še to. Vse dni sem mislil sedaj nate, kdaj Ti bom mogel gledati zopet v oči. Ali si kaj moj? Bodi Slovenec, srečen, ne vem, kaj naj Ti še napišem v teh kratkih trenutkih. Zadnji adijo vsem!

Vaš očka 13. 10. 42.»

Črtica se odlikuje po neposrednosti in posrednih opisih tako Romavhovega kot Flandrovega značaja, tovarištva, trdno skovanega in dokazanega v tako nenavadnih

razmerah, kot je bil ilegalni boj. Po nekaterih izredno precizno navedenih podatkih bi nastanek črtice lahko uvrstili v prvo polovico julija 1942, vendar podatki o Romavhovi aretaciji in smrti govorijo, da je črtica nastala pozneje, po vsej verjetnosti leta 1943. Lahko je nastala celo le nekoliko pred objavo. Flander je tako združil v pripovedi dvoje zgodb: srečanje z nam neznanim rešencem iz transporta internirancev, s katerim sta se kot uslužbenca na železnici poznala in se – na pisateljevo pobudo – pogovarjala tudi o Petru Romavhu, ter njegovo pripoved. Naključnemu srečanju pa dodaja še druge podatke o Romavhovi smrti. O teh pa je moral Flander izvedeti po drugi poti, saj je ob opisanem srečanju Romavh v Ljubljani še intenzivno deloval v odporniški organizaciji.

Podobno je tudi z nastankom druge črtice *Naša pomlad*. Navdih za njo je dobil v naslednjih dogodkih: na 720 m visokem Korenu, gorskem hrbtu med horjulsko in polhograjsko dolino, so horjulski belogardisti ustanovili podružnico belogardistične postojanke. Posadka, sestavljena iz enega voda horjulskih belogardistov in domačinov iz Samotorice, Korena, Slevice in Ulake, je štela 83 mož. Kmalu po ustanovitvi postojanke so se belogardisti utrdili v cerkvi in okrog nje.²⁰ Ozemlje med horjulsko dolino, Prosko in Malo vodo, Slevico, Korenom in Samotorico je bilo namreč za partizane izredno pomembno. To so spoznali tudi belogardisti. Služilo ni le kot izhodišče za partizanske bojne akcije v horjulski in polhograjski dolini, temveč za celotno polhograjsko področje, bilo pa je tudi povezava med Gorenjsko in Primorsko ter med vzhodnim in zahodnim delom polhograjskega ozemlja. Ker ga ni bilo težko nadzorovati z manjšimi vojaškimi oddelki in braniti pred številčno močnejšimi sovražnikovimi vrstami, je bilo primerno za počitek po vojaških akcijah, omogočalo pa je tudi umike v različne smeri.²¹ Zato se je štab Dolomitskega odreda odločil, da napadejo in uničijo belogardistično postojanko. Napadli so jo v noči od 21. na 22. februar 1943. Štab odreda je izdelal podroben načrt napada. Postojanko naj bi napadli borci tretje čete 3. bataljona hkrati s prvo četo 1. bataljona; prva četa 3. bataljona bi morala ostati v rezervi, enote 2. in 1. bataljona pa bi morale zavarovati napadalce z zasedami južno od Ulake, pri Vrzdencu, severno od Zaklanca ter proti Polhovemu Gradcu in Šentjoštu. Če postojanke ponoči ne bi mogli zavzeti, enote položajev ne bi smele zapustiti. In če jih ne bi mogli obdržati, bi se moral 1. bataljon umakniti proti Velikemu vrhu, 2. in 3. pa proti Ključu. V pripravah na napad so določili tudi obvezovališče; vsaka četa bi morala poskrbeti tudi za nosila in določiti borce za prenos ranjencev. Strogo je bilo tudi ukazano, da sovražnik ne sme dobiti nobenega ranjenega ali padlega borca.

Do napada na postojanko so se enote ravnale po predvidenem načrtu, ko pa so belogardisti opazili bombaše, ki so se približevali njihovi postojanki – cerkvi, so skušali preprediti njihov namero z močnim zapornim ognjem.

Že pri načrtovanju napada je načrtom štaba Dolomitskega odreda silno nasprotoval komisar 2. bataljona Ovsov, saj je bilo predvideno, da bo napad potekal v mesečni noči in na izredno čistem, torej neugodnem ozemlju. Njegovi ugovori niso zalegli, zavrnilo so ga z dokaj formalnim in nepremišljenim odgovorom, da napad ni njegova skrb. Dali so mu nedvoumno vedeti, da je za napad odgovoren komandant 1. bataljona, ki naj bi s skupino skojevcev vdrl v postojanko.

Da bi partizani zmanjšali vidljivost belogardistov, so se odločili, da porušijo električni drog, ki je bil oddaljen nekaj sto metrov od cerkve. Čeprav so s tem povzročili zatemnitev, to napadalcem ni prineslo večjih koristi. Zaradi snega in polne lune so branilci obvladali ves prostor pred postojanko.

Kljub temu je poveljstvo odreda vztrajalo pri svoji zamisli in z nezmanjšano močjo nadaljevalo napad. Ranjeni ali ubiti so bili skoraj vsi bombaši. Šele po enournem neuspešnem poskušanju so se odločili, da z napadom prenehajo.

V bojih za postojanko v Korenem so padli trije borci, vendar jim njihovih trupel, kljub najstrožjemu ukazu štaba odreda, da ne sme nihče od borcev ne živ ne mrtev priti v sovražnikove roke, zaradi močnega belogardističnega odpora ni uspelo rešiti.

V napadu je bilo ranjenih tudi šest borcev, med njimi načelnik Dolomitskega odreda Danilo Šorović.

Padle in ranjene so imeli tudi belogardisti. Med napadom je bil ranjen en belogardist, drugi je bil ranjen pozneje, ko je obrnil na hrbet mrtvega partizanskega borca, ki je imel v roki aktivirano ročno bombo. Enega je ubila in štiri ranila mina, s katero so nameravali partizani porušiti električni drog.

Napad na belogardistično postojanko na Korenem je edini primer, ko borci Dolomitskega odreda niso soglašali z odločitvijo svojega štaba, in edini primer demoralizacije partizanskih borcev. V vse druge, četudi neuspešne napade na belogardistične postojanke, so tako partizani kot terenski delavci in simpatizerji Osvobodilne fronte šli z velikim navdušenjem. Napad na Koreno, ki so ga izvedli v neprimernih okoliščinah, je bil pomanjkljivo pripravljen in brez upanja na uspeh, zato so borci gledali nanj kot na poraz brez potrebe.

Neuspeh je prisilil štab odreda, da je spremenil dotedanjo taktiko bojevanja. Odločili so se, da bodo od napadov na belogardistične postojanke in akcij, v katerih naj bi sodeloval celoten odred, prešli na manjše akcije s posameznimi enotami in na širšem področju Polhograjskih Dolomitov. V tako odločitev so jih prisilili tudi vse bolj predrzni posegi Italijanov, zlasti pa belogardistov, na osvobojeno ozemlje, predvsem zato ker odred na tem ozemlju dalj časa ni bil prisoten. S tem so sovražniki tudi vse bolj ogrožali narodnoosvobodilno vodstvo,²² ki je tedaj živelo na tem območju, in odredovo zaledno bazo.

Črtica s simboličnim naslovom *Naša pomlad* dokazuje, da se je Flander kljub kratkotrajnemu bivanju dobro vživel v dolomitske razmere in v življenje dolomitskih partizanov. Dolej smo sicer poznali eno njegovo delo, ki je govorilo o tem območju. Nastalo je po blegoški ofenzivi in umiku nekaterih borcev Poljanske čete čez mejo na ozemlje Dolomitskega odreda, na okupirano italijansko ozemlje. To je črtica *Trije tovariši*. Dogaja se na meji Ljubljane, vendar so njeni junaki borci Poljanske čete.

V črtici *Naša pomlad* je Bogo Flander-Klusov Joža obudil spomin na Ivana Riharja-Bojana, rojenega 10. aprila 1927 v Dobrovi pri Ljubljani. Pred odhodom v partizane je živel na Babni gori št. 12. O njegovem odhodu v Dolomitski odred je pripovedoval Karel Grabeljšek-Gaber: »Ker so se partizani v njihovi hiši stalno oglašali, se je fantič (po mojem star kakih 14–15 let) navdušil za partizane in je z doma pobegnil. Komisar ga je dvakrat poslal nazaj domov, a se je Bojan vselej spet znašel v partizanih.« Ivan Rihar-Bojan je bil med borci zelo priljubljen in sodi med najbolj opisovane partizanske like. Poleg Boga Flandra ga je opisoval Grabeljšek v romanu *Pomlad brez lastovk* in v zbirki *Partizanski obrazi*, za model pa mu je služil tudi v povesti *Prijatelja*. O njem je pisala tudi Olga Družina. Ivan Rihar-Bojan je padel med reševanjem padlega prijatelja, partizanskega borca Miklavca, doma iz Kozarij.²³ Po sporočilu matičnega urada v Polhovem Gradcu so Riharja pokopali korenski belogardisti. Njegovo ime je vklesano na skupnem spomeniku talcem in padlim borcem v Dobrovi pri Ljubljani.

Namen Flandrovega pisanja ni bil ohraniti le pomemben dogodek, temveč tudi z zgledom pritegniti v boj nove borce. Ker opisuje mladega borca, se s pripovedjo obrača na njegove vrstnike, jih opozarja na njihovo dolžnost in odkrito poziva v boj. Čeprav tak način pisanja pri Bogu Flandru ni neznan, saj ga je v gorenjskem obdobju uporabil kar nekajkrat (npr. *Pastir Tonač, Meja*), prav tako tudi med bivanjem na Dolenjskem (Pavla), tako odkrito in jasno ni več pozival na boj kot v tej črtici.

Namen Flandrovega pisanja nikakor ni bila trajna in dokončna oddolžitev posameznim partizanskim borcem. Flander je bil med redkimi, ki je v letih vojne določno razmišljal o literarnem delovanju v povojnem obdobju, in to o izčrpnem romanesknem prikazu partizanstva. Vsi liki, s katerimi se srečujemo v ohranjenih črticah, bi bili nosilci svojevrstne in bogate pripovedi, ki jo je nameraval napisati v povojnem času. Svojih načrtov – zaradi smrti – podlegel je ranam, dobljenim v boju za ustaško-nemško postojanko v Bosiljevem na Hrvaškem – ni uresničil. Le eden izmed njegovih partizan-

skih junakov, Ivan Rihar-Bojan, je, predvsem po zaslugi Karla Grabeljška-Gabra, dostojno upodobljen v slovenski književnosti, ki je v prvih dveh poveljih desetletjih oživljala okupacijo in narodnoosvobodilni boj. Drugim je postavil dostojen in trajen spomenik v svojih črticah in reportažah le Bogo Flander-Klusov Joža.

Žal ne moremo napovedovati, ali bo delo Boga Flandra, nastalo v partizanih, sploh še kdaj natisnjeno, prav gotovo pa ne bo kmalu. Zato le opozorimo še na to, da je bila edina njegova uglasbena pesem *Partizanova pomlad*. Uglasbil jo je Ciril Cvetko. Komponiral jo je zgodaj spomladi 1944 v Črnomlju za komorni (mešani) zbor, solista in klavir. Skladbo so prvič in edinokrat izvajali na proslavi tretje obletnice Osvobodilne fronte v Črnomlju. Solist je bil baritonist Vanja Turk, dirigiral pa je Cvetko, ki je komorni zbor po prihodu v Slovensko narodno gledališče v Črnomelj tudi ustanovil. Ob poznejši selitvi gledališča v Dalmacijo se je Cvetkova kompozicija Flandrove pesmi izgubila.²⁴

OPOMBE

- ¹ Gradivo za topografijo NOB, I. del, 2. snopič, Poljanska dolina. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Muzej narodne osvoboditve LRS, 1959, str. 134, 135.
- ² Pisna izjava Špele Dolenc, 31. maja 1979.
- ³ Pisna izjava Karla Grabeljška. Podobno pripoveduje tudi v slavnostni številki Novinarja 1955 v prispevku Kje so korenine in kam naj raste drevo?, str. 8.
- ⁴ Rudolf Hribernik-Svarun: Dolomiti v NOB, str. 287.
- ⁵ Lado Ambrožič-Novljan: Partizanska protiofenziva, Vojnogodovinska študija o zimskih bojih prvih štirih slovenskih brigad na Slovenskem in skupaj z dvema hrvatskima brigadama na Hrvaškem od 26. novembra 1942 do 26. marca 1943, str. 192, 193.
- ⁶ Pisna izjava Aleksandra Valiča, 23. marca 1989.
- ⁷ Isti vir.
- ⁸ Poročilo št. 2 IOOF o delu zveze mladine, 19. junija 1943, Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani (prej IZDG).
- ⁹ Dušan Mevlja, Ko sem našel sliko, Borec 1957, št. 12, str. 509.
- ¹⁰ Bogo Flander-Klusov Joža: Bataljon, Zbrano delo, str. 201.
- ¹¹ Na to me je ljubeznivo opozorila Ika Pečan in za to se ji najlepše zahvaljujem.
- ¹² Lado Ambrožič-Novljan, n.d., str. 214–215.
- ¹³ Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, str. 220, 221.
- ¹⁴ Tone Ožbolt: Dežela Petra Klepca, str. 501, 502.
- ¹⁵ Nace Karničnik, Spomenik žrtvam Dragarske doline, Kočevske novice, 16. decembra 1985, str. 8.
- ¹⁶ Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, str. 220, 221.
- ¹⁷ Jože Mekinda-Franci: Pohod II. grupe odredov na Štajersko, str. 324.
- ¹⁸ Vestnik, 15. aprila 1950, št. 7–8, str. 167.
- ¹⁹ Ustna izjava Petra Romavha ml., 21. marca 1979.
- ²⁰ Rudolf Hribernik-Svarun: Dolomiti v NOB, str. 377–381.
- ²¹ Rudolf Hribernik-Svarun, Dolomiti v NOB, str. 377–381.
- ²² Rudolf Hribernik-Svarun, Dolomiti v NOB, str. 377–381.
- ²³ Sporočilo matičnega urada v Polhovem Gradcu, 26. marca 1979.
- ²⁴ Na uglasbitev pesmi me je opozoril Djuro Šmicerberger. Podrobnosti o tem pa povzemam po pismu Cirila Cvetka, z dne 5. decembra 1989. Obema se najlepše zahvaljujem.

Prevoz ranjenih borcev po napadu na ustaško postojanko Bosiljevo. Ob vozu z ranjenemu je sanitetna ekipa, ki je dala prvo pomoč tudi Flandru. Fotografija ne prikazuje prevoza ranjenega pisatelja, kot so večkrat narobe trdili.

V previjališču blizu Bosiljevega dajeta ranjenemu Klusovemu Joži prvo pomoč Rudolf Čik in Anča Lamut.

Alonso f. 27

V mraku je opojno dišalo po cvetočih rožah. Ozke, s peskom posute steze so se vijugale med cvetočimi gredicami in se v sencah drevja izgubljele v gozd. Na gradu so prižgali luči, sem iz mesta je prihajal šum vrveža. Stala sva v senci mladocvetočega drevesa in njegov jasni pogled je počival na meni.

»Torej si se odločil, fant moj,« je tiho spregovoril. »Premisli še enkrat, ni ti sila. In meni si tukaj potreben. Še vedno bo čas, da odideš.« Njegov glas je prosil in ukazoval obenem.

»Ne zameri, Peter,« sem dejal, »a res ne morem več prenašati tega življenja! Priznam, težko je naše delo, ko moraš v večni nevarnosti, da te ujamejo, hliniti vdanost in prijateljstvo tem lopovom! Odločil sem se – pojdem! Da se odkrito pogledam z njimi oči v oči! Pojdi z menoj, Peter, gozdovi vabijo!«

Rahlo se je nasmehnil in odkimal: »Ne morem. Drugo sem jaz in drugo si ti. Mene veže dolžnost, ti si prost in gospodar samega sebe. Zato lahko odideš, kadar se ti poljubi. Premisli še enkrat. Rabim te. A silim te ne! Kakor čutiš, da bo prav, tako stori!«

»Dobro, Peter, premislil bom. Če me v soboto ne bo na dogovorjeno mesto, vedi, da sem odšel! Čakal te bom dva dni zunaj mreže, takrat se odloči ti. Glej, zdi se mi, da te sumijo...«

»Ne boj se,« je živo odmahnil, »in če te več ne vidim,« me je prijel za roko, »na svidenje!«

»Na svidenje, Peter,« sem še spravil iz sebe. Težko mi je bilo in naglo sem se obrnil. Po škrtajočem pesku so kmalu utihnile njegove stopinje...

Poletje je cvetelo po gozdovih Gorenjske. Na majhni jasi sredi bregov je v negibni tišini stal naš logor. Straže so od vseh strani pazile, da se ne bi prikradel v bližino zviti Nemec.

Pod košato bukvijo smo sedeli pri politični uri. Debata je bila živahna, čeprav je pogovor teklen šepetaje. Le včasih se je kdo spozabil in povzdignil svoj glas, pa smo ga takoj posvarili z glasnim psst!

»Tovariši, naše sile rastejo,« je govoril naš politkomisar, »naša Dolenjska je že skoro vsa osvobodjena in tudi za Gorenjsko prihaja čas, da izženemo okupatorja. Narod čuti, da je prišel čas, da vrže jarem sužnosti raz sebe: Težka bo borba! Dobimo pomoč.«

Zavzeto smo poslušali. Torej res? Meni je takoj šinila misel v glavo: morda pride z njimi on! Srečen bi bil, ko bi si tu sredi gozdov podala tovariško roke. No, videli bomo! Sonce je polagoma tonilo za visoke vrhove in rdeče zarje so žarele kot še nikoli.

Dolga kolona, kot je še nismo videli, prihaja mimo nas v logor. Tiho stopajo mimo nas ne več mladi Dolenjci, vsi izmučeni od dolge poti. (– – –) smo jih s pogledi pozdravljali, mi, Gorenjci. Kako so oboroženi! Težke strojnice nosijo s seboj. Od njih veje nekaj novega, silnega! Pozdravljeni, tovariši, težko smo vas čakali. Gledam in gledam, če bi uzrl kje kak znan obraz.

Tedaj mi stisne nekdo roko. »Pozdravljen, Joža!« vzklikne.

»O, Milan,« se veselo začudim. Skoro bi te ne poznal, tako si se izpremenil! Vse bolj velik in možat se mi zdiš!« Veselo se mi smeji in pripoveduje. O domu, o Ljubljani, o borbah in o vlaku, iz katerega je bil rešen. »Veš,« pravi, »lahko ti je žal, da te ni bilo poleg. To ti je bil doživljaj!«

Gledam ga in gledam, vse mi šumi po glavi. Doma je vse srečno, hvala bogu! Tedaj mi glavo prešine še ena misel in naglo ga vprašam:

»In Peter?« Srce mi je vzdrhtelo ob tem vprašanju. Milan pa je obrnil svoj pogled nekam v dalj in molčal. Zazdelo se mi je, da se nekaj ruši pod menoj, in iztisnil sem iz sebe:

»Padel?« Prikimal je in pristavil: »Kot talec...«

Peter, ti zvesti tovariš, ti veliki komunist, sedaj te razumem in poznam do dna. »Mene veže dolžnost,« si dejal, ko sva se razhajala. Pa si vedel, kakšen bo konec in kaj bo s teboj. A ti si vztrajal in delal do konca. Tvoje delo rodi sadove. Ogromno delo je to in vse večje postaja, čim bliže smo cilju. Tvoja misel in volja pa vodi naprej nas, ki smo v tebi videli in našli vzor borca za svobodo našega naroda!

BOGI FLANDER – KLUSOV JOŽA

Cankarjevnim borcem!

*Vi ste zdaj vojska kralja Matjaža,
polet vaš je zajel sveta daljine,
brezdomci sredi svoje domovine
in svete zemlje naše – mrtva straža.*

*Od Adrije bregov pa do Triglava
vse pričujoča vaša so dejanja
in za ljubezni polna žrtvovanja
vam lovorjevih vencev plete Slava.*

*Med vami bomo poiskali vzore,
med vami vsak se moral bo učiti,
kako se treba je za dom boriti,
da nam prisijejo svobodne zore.*

(1943)

Pod lesenimi križi naših fantov in mož je pognalo pomladno cvetje. Oživele so hoste, njih veliki grob in spomenik, od visokih vrhov Gorenjske pa do Gorjancev. Na zmagoviti pohod korakaja naše brigade, v pomladnih nočeh so oživila samotna pota in steze sredi brezmejnih host. V dolinah so zadržtele luči omreženih gnezd, sovražnik je zaslutil nevarnost in se je zbal. Od silnih jekov so se zamajali bregovi Velike gore. Noči so polne rezkih pesmi strojnic in eksplozij min. Zastonj! Naš pohod je zmagovit. Gre samo naprej in njegov cilj je samo eden. Vstajenje naroda...

V meglenem jutru hodimo po vasi. Vas Draga, piše na hišnih tablicah. Še vsi otrdeli se pretegujemo pred hišami, ki nemo in brezdušno strme z ubitimi okni v nas. Veseli smo, da smo se vendar enkrat rešili vseobjemajočega molka in neskončnih gozdov in prišli v človeško naselje. Za nami so zdaj te poti. Za nami je zmagonosni dan v Jelenovem žlebu in Cankarjeva brigada je gost te zapuščene vasi. Hiše, skednji, plotovi, sadovnjaki, vse je tako kot v drugih vaseh. A vendar, vse to preveva strahotna tišina zapuščene osamelosti. Nikjer se za okni, ki so tu pa tam zakrita, ne prikaže znan obraz, nikjer ni na vasi čuti glasov, ki je z njimi obdano kmetsko naselje. Molk! Na zidovih so v kričečih črkah zapisane misli tega ljudstva, ki je, predno ga je izgnal okupator, stopilo v vrste osvobodilnega boja.

Stopimo v eno izmed hiš. Vseposod po praznih prostorih dihajo v nas sledovi prejšnjega življenja. Ognjišče sameva mrzlo in prašno, nanj pada omet, ki se lušči od stropa. Skozi ubite šipe dihajo v izbo mrzli vetrovi in zdi se ti, da si stopil v grobnico.

Tam nad okensko polico je na zid napisanih z okornimi črkami par besed. Pogled skozi okno je odprt na prostranstvo kočevskih gozdov. Gotovo je oni, ki je zapisal besede, še zadnjič s pogledom objel te gozdove, ki so mu dali kruh, dom in življenje, pa je izlil vso svojo veliko bol v besedah: »Zbogom hiša!«

To se pravi, zbogom dolgoletni trud in krvavi žulji mojih delavskih rok! Zbogom mir in tiha sreča mojega družinskega življenja! Zbogom mladost mojih otrok, ki bodo brezdomni umirali nekje v tujini, morda celo kot vojaki onega, ki nas je izgnal!

O, razumemo tvojo bol in krivico, ki so ti jo prizadejali, ti ubogi slovenski človek! Tvoj narod, glej, je nastopil svoj veliki križev pot.

Tepen si in bičan do krvi, a to ti daje moči in upor se budi v tvojem srcu.

Po vseh hostah je prelita nedolžna kri naših bratov, iz njenega semena poganja roža mogota, ki celi vse rane.

Truden in lačen živiš v tujini, kakor zver izza omreženih logorjev pa se vračaš nazaj na pol mrtev, izstradan, četudi samo umirat.

A nekaj ti je v gozdovih. Prenašaš telesno trpljenje z junaštvom, rane, dobljene v boju s trinogom, se ti celijo v viharjih in mrazovih. In poleg tega nosiš na duši vso bol trpečih bratov. A ti ne kloniš. Rasteš in se krepiš, moč tvojega orožja je silna. V cvetočo pomlad so zapeli koraki naših brigad. Skozi razvaline starega krvavega sveta korakajo borci in njihovemu zmagovitemu pohodu pripevajo koraki od vzhoda.

Skozi razvaline in pogorišča, skozi brezkrayne gozdove gre naša pot soncu in svobodi naproti.

OPOMBA

V objavljene črtice in pesmi Boga Flandra-Klusovega Jože sem vstavil nekaj potrebnih ločil (klicaje, predvsem pa vejice), vendar tega ne navajam posebej. Največ popravkov je bilo potrebnih v črtici *Slovo*, ki je po krivdi strojepisca zagotovo najboj površno objavljeni prozni tekst Klusovega Jože. V njej sem poleg omenjenih popravkov vnesel tudi tri pomišljaje in oglati oklepaj. S tremi pomišljaji v okroglem oklepaju sem zaradi izredno slabega odtisa besedila označil edini nepreberljivi del stavka v črtici *Slovo*. V oglatem oklepaju pa so vstavljene oziroma spremenjene posamezne besede. Tako sem v črtici *Naša pomlad* vstavil *se* (ko se je ivje isknilo) in nadomestil *na z v* (vztrajali *v* snegu). Prav tako sem nadomestil *radi z zaradi* in spremenil pisavo zaimka *Tvoj v tvoj*, slednje morebiti prav tako ni nastalo po krivdi Klusovega Jože. Drugih posegov v besedila nisem delal, saj niso bili potrebni.

Tebi, moj mladi tovariš, ki so te kakor zver utesnili med bodeče meje, bom povedal zgodbo tvojega mladega brata – partizana. Ime mu je bilo Bojan in bil je najmlajši v celi četi. Dobro se še spominjam njegove drobne postavice, ki sem jo uzrl, ko me je pot pripeljala v njihovo senčnato taborišče sredi Dolomitov. Zanimal sem se zanj in zvedel, da je kljub mladosti zaveden, hraber in požrtvovalen ter da ne mine akcija, ne da bi se je on udeležil. Pogovarjal sem se z njim in srečen sem bil, ko sem videl v njem vzor naše mladine, razumevaljoče borbo in trpljenje naroda.

Rekel sem mu: »Povej mi, tovariš, kaj ti bo v največje zadoščenje takrat, ko nam prisije svoboda?«

Nasmehnil se je in pogledal zastavo, ki se je vila med drevesi: »Tistega dne se veselim, ko bomo zmagovalci z našimi zastavami korakali v našo Ljubljano.«

Ko sem se vračal na Gorenjsko, mi je v duši sijala podoba mladega borca in kadar so mi bili trenutki našega »goščarskega« življenja najtežji, sem se spomnil nanj. Minevali so meseci, prišla je jesen in Dolomiti so zaplemeneli v težkih borbah z belimi izdajalci. Njihove postojanke so se vidno množile in pretile, da onemogočijo partizansko gibanje v Dolomitih. Naši borci so krvaveli v neprestanih napadih na njihova utrjena gnezda. A beli gadje so vztrajali v svojih bunkerjih in z vedno večjo silo vršili svoje izdajalsko početje. Cerkve, domove miru in molitve, so izpremenili v trdnjave in mesnice. Župnišča in šole, kjer se je vzgajala naša mladina, so jim bila dobrodošla zavetišča.

Prvi sneg je pobelil strma pobočja, naši borci, prezimujoči v snegu, so vztrajno nadaljevali boj proti sovražniku, ki je ždel za varnimi zidovi sit in dobro oborožen. V noči, ko [se] je kristalno ivje isknilo po spečih gozdovih in so mrazovi ledeno dihalo od vsepovsod, so naši tovariši utirali globoke gazi in cele noči vztrajali [v] snegu na položajih. In komaj so se vrnili nazaj v logor, že jih je klicala dolžnost naprej, že so jih čakale nove težke naloge.

Na Koreni so beli utrdili novo postojanko. Za nas je bila to velikanska ovira, ker je branila prehod čez slemena Korena. »Postojanko je treba uničiti!« se je glasilo povelje. Nalogo je dobil prvi bataljon, v katerem je bil mlad tovariš Bojan.

V temni brezmesčni noči so čete obkrožile cerkev. Napad je bilo treba izvesti neslišno, bliskovito. Sovražnika je bilo treba presenetiti. Vse svoje znanje in moči so vložili mladi borci, ko so se po mačje plazili proti žičnim oviram. Škarje so zaškrtale in bodeča žica je bila načeta. A sovražnik, ki je slutil nevarnost, je razobesil po žicah pločevinaste posode, ki so sedaj z zvenkom popadale po tleh. Nasprotnik je bil opozorjen. V brezvezdno noč so švigale rakete, zapeli so mitraljezi in začel se je peklenski ples.

Trmasto so tiščali naprej, a vsak naskok je bil onemogočen zaradi močnega ognja iz strelnih lih. Treski bomb, padajočih iz cerkvenega stolpa, so gromko odmevali med gozdovi. Bele planjave so bile vse razorane od gostih rafalov. Niti za minuto ni obmiroval boj in že se je pričenjalo daniti.

Tedaj je pordečila kri deviško belo odejo snega. Eden Bojanovih tovarišev je omahnil, zadet od krogle. Obležal je na beli planjavi. Iti ponj bi pomenilo iti v smrt. Toda treba je storiti vse in tovariša spraviti na varno.

»Kdo gre ponj?« vpraša komandant. In že skoči naprej mali junak Bojan. Požene se iz varnega zaklona in se plazi po trebuhu, tiščoč pred seboj svoj nahrbtnik kot zaklon. Vedno bliže in bliže prihaja k ranjenemu tovarišu, okoli njega pa žvižgajo rafali svojo smrtno pesem. Tovariši gledajo in trepečejo zanj, občudujoč njegov pogum. Že je dosegel tovariša, že se je sklonil nanj, da ga potegne v zavetje, ko je njegovo mlado telo vztrepetal in je omahnil tudi on. Nam pa je zastalo srce v bridki bolesi in brezmejnem besu...

Mlado sonce je obžarilo bele vrhove, gozdovi so se zaiskrili v zimskem jutru. Sredi snežne planjave pa je ležalo dvoje mladih teles in kri okoli njiju je kakor rdeč cvet žarela v nebo.

Pripombe
k poročanju
in tisku

LUDVIK MRZEL

1. Članki v LP in SP so v splošnem **preobsežni**. Številka SP npr. ima po 16 kolon – z odbitkom prostora za naslov samo 15 – pa se zgodi, da je v njih 12 člankov, ki obsegajo po eno ali več kolon, ostali prostor pa zavzemajo uradne objave in tu pa tam kakšen citat. Na vsak način bi oba lista morala prinašati več drobnega, pestrega čtiva.

2. **Po vsebini** so članki pretežno načelnega, ideološkega, polemičnega značaja, pogreša pa čitatelj poročil v pravem pomenu besede – poročil iz partizanskih borb in življenja ljudstva, reportaž in vesti. Aktualnim dogodkom bi bilo treba posvetiti več pozornosti in jim v časnikarskem pogledu nuditi učinkovitejšo publiciteto. O večjih borbenih akcijah, kakor je bil npr. Turjak, bi bilo treba prinesiti čim več živih, zanimivih podrobnosti. Posebej bi bilo treba obdelati epizode, ki nudijo primere izredne hrabrosti in sposobnosti posameznih partizanov, komandantov in edinic. Takšna poročila bi bilo dobro poživiti s prispevki v obliki razgovorov (intervjujev) s komandanti in borci, ki so se v borbi odlikovali na najbolj izpostavljenih položajih, te prispevke naj bi po možnosti spremljale slike. – V štabih, ki vodijo operacijo, bi morali biti prisotni resnično sposobni časnikarji, ki bi mogli posredovati zares dobra poročila.

3. Načrtno naj bi oba lista prinašala **poročila z vseh področij življenja v deželi**, iz politike in gospodarstva, prosvete in zdravstva, uprave in sodstva itd. Poročila naj bi o tem, kar je v posameznih panogah že storjenega, in o tem, kar se pripravlja in snuje. Primer iz prosvete: delo naše igralsko-glasbene skupine, ki je v kratkem zaslovela v vsej deželi, listi pa ji doslej še niso naklonili primerne besede; priprave za šolo. Iz zdravstva: delo naših bolnic, uspehi kirurgov, požrtvovalnost bolničark. Iz sodstva: delo naših sodišč, kazenska kronika belogardističnih zločinov. Da se delo uspešno organizira, naj se referati za posamezne resore porazdele med sodelavce SPU.

4. Pri vsakem poročanju mora veljati osnovno načelo, ki se ne sme kršiti v nobenem primeru: **hitro, takoj!** S časnikarskega vidika nikakor ni mogoče odobravati dejstva, da tako važen dogodek, kakor je Zbor odposlancev, po 14 dneh še nikjer ni bil zabeležen. Ni dvoma, da takšen dogodek zasluži posebno obravnavo v obliki knjižnice, toda zato nikakor ne bi smel izpasti iz kronike. Sestava brošure je zamudnejše delo, kronika pa mora beležiti dogodke takoj. Kronika, kronika! – to mora biti deviza vsakega dobrega političnega lista, a še toliko bolj lista, ki je glasilo zgodovinsko pomembnega gibanja ljudskih množic, kakor je naše. – Odlašati z objavo tako važnih dogodkov, kakor je bil Zbor odposlancev, se pravi manjšati jim neposredni, spontan učinek, ki so ga sami po sebi vzbudili.

5. V zvezi s tem naj bi se področje in konferenca **tehničnega uredništva** listov pri tiskarni po možnosti razširila in poglobila. Z vsakega večjega zbora, z vsake večje prireditve naj bi poročevalec takoj odpotoval v uredništvo in poskrbel, da pride poročilo že v številko, ki je pravkar v tisku. Če je redakcija tik pred zaključkom, naj se uvrsti vsaj kratka vest, nakar sledi obširnejše poročilo. Splošne smernice, v kakšnem duhu naj poročilo sestavljajo, se poročevalcu lahko dajo na prireditvi sami, saj so ob vseh pomembnejših prilikah predstavniki OF, pristojnih instanc in pa šef Agitpropa.

6. Za izjemne prilike, kakor so operacije večjega stila in podobno, naj bi bil na razpolago **leteči reporter**. Za ta posel naj bi se uporabili poročevalsko in politično najbolj usposobljeni tovariši, ki delajo po raznih resorih, a so stalno mobilni, da gredo lahko vsak trenutek na pot.

7. Med izredne prilike je treba prištevati tudi žalostne dogodke, **katastrofe**, kakršne predstavljajo bombardiranje naših mest in vasi. Najti je treba oblike in načine, da v takšnih nesrečah, ki so nujen delež naše borbe, vsaj z dobro besedo in svetom stojimo ljudem ob strani. Bil sem v Črnomlju in sem videl, da vladata zbežanost in preplašenost

med prebivalstvom še 14 dni po dogodku. Tu se odpirajo tudi naloge sodelovanja med poročevalsko službo in odsekom za zaščito civilnega prebivalstva.

8. Potrebna je **tesnejša povezanost naše poročevalske organizacije**. Poskrbeti je treba, da bodo poročevalci po štabih in drugod prejeli primerna navodila za svoje delo, obenem pa naj SPU uvede smotno kontrolo nad delom. Ti poročevalci zunaj naj bi bili tudi prvi pospeševalci dopisniškega dela in naj bi – dopisnikom za vzgled – stalno prispevali dopise s svojih področij. Poročevalci po štabih naj bi smatrali za svojo nalogo tudi med starimi partizani po edinicah, ki so se odlikovale v bojih, zbirati in zapisovati gradivo iz zgodovine našega partizanstva, ki mu doslej še nismo posvetili dovolj pozornosti. Za poživitve tega dela bi bilo dobro čim prej sklicati sestanek vseh v poročevalski stroki udeležujočih se tovarišev.

9. **K tehniki tiska** LP in SP bi bilo pripomniti za zdaj, da je treba uvesti večjo štednjo s prostorom. Uradne objave, razglase naj listi prinašajo v bolj stisnjeni obliki – ne razkošno po načinu lepakov. Pri objavah, ki so ponatisi lepakov, je treba veliko črk zamenjati z manjšimi, kjer je le mogoče odpraviti prazne vrste, podpise pa postaviti v tekoče vrste. Takšne korekture bi dale tiskarni le malo dela, list pa bi imel od njih dvojno korist: pridobil bi prostora, dobil pa bi tudi prijetnejše lice.

10. **Na vsakem mitingu**, povsod, kjer se zbirajo množice, naj se sporedno doda tudi kratek pregled najnovejših vesti z bojišč z bežno sliko celotnega političnega položaja. V igralsko-glasbeni skupini, ki največ potuje, naj se za ta posel določi poseben tovariš, ki pa mu mora biti stalno na razpolago potrebni material.

Pripombe k poročanju in tisku, ki sem jih našel v zgodovinskem arhivu Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (št. 13676, F 51) in bi jim v marsičem mogla prisluhniti tudi sedanja uredništva, je Ludvik Mrzel – tako kaže, saj med dokumenti ni datuma nastanka in tudi podpis avtorja kot da je pripisan kasneje – napisal jeseni 1943.

Podrobne okoliščine, kako je prišlo do te ocene, niso znane, očitno pa je, da so tedanja uredništva zaprosila starega novinarskega mačka, naj napiše svoje mnenje o partizanskem tisku. Iz 4. točke Mrzelovega poročila, v kateri govori o pomembnosti hitrega poročanja, je možno razvozlati približen čas nastanka ocene. V njej namreč omenja zbor poslancev in dejstvo, da štirinajst dni po njem časopisje še ni poročalo. Tako se lahko opremo na dva datuma: zbor odposlancev slovenskega naroda je bil od 1. do 3. oktobra 1943 v Kočevju, posebna izdaja Slovenskega poročevalca, ki je poročala o zboru, pa je izšla 17. oktobra 1943. Sklepati bi torej mogli, da je Ludvik Mrzel svoje vtise o tedanjih časnikih napisal okrog 15. oktobra 1943.

Kakor ima seveda Mrzel prav, da »s časnikarskega vidika ni mogoče odobravati« zamude v poročanju, tako je treba prisluhniti tudi takratni uredniški razlagi. Urednik Slovenskega poročevalca dr. France Škerl-Bregar piše (Borec 1963, str. 369), da so po kočevskem zboru stenografi morali spisati gore zapisov, v uredništvu pa so urejali gradivo o poteku zasedanja. Z Borisom Kidričem so se, kakor pove dr. Škerl, posebej domenili, »da o zboru ne bomo poročali prej in ne izdali slavnostne številke, dokler je ne bodo odobrili v izvršnem odboru OF«. Tudi Jože Krall v monografiji o partizanskih tiskarnah (knjiga I, str. 70) navaja obilico dela s stenogrami in z avtorizacijo besedil.

Po končanem zboru odposlancev sta pred slavnostno številko izšli celo dve redni številki Slovenskega poročevalca, 6. in 13. oktobra 1943, vendar spričo takratne novinarske prakse in še bolj zadržanosti političnega vodstva niso predvideli možnosti, da bi vsaj v kratki vesti omenili Kočevje in napovedali objavo gradiva v eni izmed naslednjih števil. Zato pa so toliko bolj skrbno pripravili dve slavnostni številki v tedaj rekordni nakladi po 10.000 izvodov.

Še ena zanimivost je povezana s tema številkami: prvič med narodnoosvobodilnim bojem se je časnik pojavil v kolportaži. O tem je pisal vodja Centralne tehnike Komunistične partije Slovenije Milan Škerlavaj-Petrač (Delo, 4. oktobra 1963): »V Kočevju smo organizirali kolportažo na več krajih, tako da si dobil časopis v trafikah in drugod, kot je to navada v vseh mestih. Organizirali smo tudi ulično kolportažo in tako smo takrat prvič delili Slovenskega poročevalca, tiskanega v velikem formatu.«

Hitrost poročanja je postala v partizanskem novinarstvu vse bolj pereča. Mogoče je k zavedanju tega pripomogla tudi Mrzelova kritika. Vendar so še dolgo, vse v povojne dni delovale zavore, ki vplivajo na to hibo, tujo solidnemu novinarstvu in hitremu poročanju. (*Djuro Šmicberger*)

Stanko Janež V zgodovini slovenskega časnikarstva, če bi bila napisana, bi Ludvik Mrzel, z mladostnim psevdonimom Frigid ali, skrajšano, Fri, nedvomno zavzemal omembe vredno mesto, ne kot časnikar velikih, bučnih, svetovno pomembnih dogodkov, marveč kot skromen, droben zapisovalec kronike malega človeka, tistega z obrobja družbe, odrinjenega, ponižanega, zaznamovanega od vladajoče družbene plasti, človeka, ki ga je karkoli že človeško hudo prizadelo.

Z njim sem se spoznal v uredništvu slovenskega lista, ki je začel izhajati v času monarhofašistične diktature, v času, ki je bil prelomnega značaja, zakaj v središču tedanje jugoslovanske države so se dogodili krvavi dogodki: ubit je bil hrvaški voditelj kmetov Stjepan Radić in vso državo je poleg nastopajoče svetovne krize zajel silen nemir, ki ga tedanji oblastniki niso znali drugače reševati kot z vojaško diktaturo. Prejkone v zvezi s tem pa je v Ljubljani začel izhajati časnik, ki se je imenoval Jugoslovian in je imel prostore v tedanji tiskarni Merkur, danes Tiskarna Toneta Tomšiča.

Tam je delal ob večerih v sobici pri mizi, ki jo je v večerni sobni temini osvetljevala namizna svetilka. Tam je slonel kot mlad črtičar – feljtonist, in kot kulturni urednik tega lista, Jugoslovana, nad papirji in jih pripravljaj, da jih odnese v zgornje prostore, kjer je bila tiskarna, kjer so ropotali tiskarski stroji, kjer so tiskali list, med drugim Trgovski list, in izdajali tudi knjige.

Ko je pospravil mizo, sva odšla po Gregorčičevi ulici mimo »banske uprave« ali po Igriški. In ko sem ga takole spremljal, jaz kot začetni slavistek na ljubljanski univerzi – on pa je tam kot slušatelj slavistike imel menda samo še neke papirje in med znanci na primer tudi znanega humorista Ivana Roba, sem počasi dojemal tisti svet, ki sem mu pravil – časnikarstvo.

Pozneje sva ostala skoraj v nepretrganih stikih. Časnikarstvo ga je tako pritegnilo, da je opustil študij, svoje pero pa je posvetil obravnavanju dogodkov in žgočih vprašanj kulture, pisal je poročila o gledaliških predstavah, predstavljal je igralce v intervjujih, uvajal obliko ankete o raznih vprašanjih: vzgoje, izobraževanja, turizma, sodobne literature, v zvezi z mladim Penklubom in združevanjem literatov. Po prenehanju Jugoslovana je prišel v uredništvo Jutra kot honorarni reporter dnevnih novic iz sodne dvorane, policijske kronike, z neugodne postaje, počasi je postal redni časnikar – urednik in samostojen urednik ponedeljkove izdaje Jutra, ko je bilo treba delati tudi ob nedeljah. V okviru Društva slovenskih časnikarjev je deloval kot predsednik kluba ljubljanskih reporterjev. V žepu je vedno nosil časnikarski »notes« in si vanj sproti zapisoval nujne dogodke in časnikarske posle. Po prihodu v uredništvo je poročila ponavadi hitro narekoval dežurni tipkarici Mileni ali Urški, zakaj odlikovala ga je izredna lastnost: zmožen je bil pripovedovati čudovite zgodbe, ki jih je doživljal, le škoda, da ni bilo nikogar, ki bi jih zapisal in ohranil. Odlikovala ga je izredna razgledanost. Vsak dan je v kavarni posvetil urico branju tujih časnikov, poleg tega pa je v radijskih urah populariziral sodobne pomembnejše izdaje tedanje domače ali prevodne literature, na primer Milčinskega Humoreske in groteske ali delo Alexeja Muntheja. Ni se izogibal napisati radijskega predavanja o uspehih tedanjega domačega turizma, opisati v obliki potopisa Dravsko pokrajino, lotil se je dragocenega dela opisa zgodovine svojih Trbovelj (*Zgodovina Trbovelj*, ki je po vojni izginilo – odlomek je izšel

v Ljubljanskem zvonu 1934), od njegovih pripovednih del je zdaj neznano kje delo *Vera moje matere*, ki je bilo po vojni že stavljeno v tiskarno; zamišljal si je napisati spomine *Zapiski gledališkega ravnatelja*, v načrtu je imel gledališko igro: dramo ali komedijo, pred vojno je organiziral posebno društvo literatov *Umetniški klub*, ki je po Sloveniji prirejal literarne večere (v njem so bili pisatelji Vladimir Bartol, Jože Kranjc, Ladislav Kiauta, Igor Torkar, Nikolaj Pirnat, Ludvik Mrzel). Toda začela se je pričakovana druga svetovna vojna in narodnoosvobodilni boj. A o tem bi bilo treba govoriti posebej.

V zvezi z njegovo udeležbo v narodnoosvobodilnem boju so prejkone tudi njegove *Pripombe k poročanju o tisku*, ki jih je utegnil sestaviti po udeležbi na kočevskem zboru 3. oktobra 1943 in pred izdajo Slovenskega poročevalca, z dne 17. oktobra, ki je poročal o tem zborovanju in so ga prvič širili po Kočevju kolporterji. Zato utegne biti prejkone mikavno tudi njegovo ohranjeno radijsko predavanje izpred vojne v šolski uri za mladino z naslovom *Od dogodka do časopisne vesti* (oktobra 1932, ko je pri Radiu Ljubljana deloval Ferdo Delak). O tem pripoveduje Mrzel takole: »Že dolgo – še kot študent – sem gojil skrivno hrepenenje, da bi postal novinar, da bi tudi jaz lahko hodil skozi življenje s svinčnikom in papirjem v roki, da bi zapisoval vse, kar bi se mi zdelo vredno, da se svetu pove, in da bi ljudje vsak dan v svojem dnevniku čitali moje stvari. Majhen pisatelj sem bil že takrat, toda kot pisatelj sem pisal samo takšne zadeve, ki so se meni samemu že zdavnaj pripetile, sproti, iz vsake ure in vsakega dneva, do takrat nisem pisal nikoli, in prav to se mi je zdelo vredno največje radosti in slasti. Pa me je prijatelj nekega dne naprosil, naj ga za urico nadomestim, češ da je nujno zadržan po drugih opravkih, naj grem na sodišče, tam bom pred poroto razprave, pa naj napišem kakšnih sto vrst. Nikoli še nisem dotlejš poslušal sodne razprave, in ko sem sedel v novinarsko klop in sem si začel ogledovati prostor okrog sebe, mi je leglo nekaj težkega na dušo. Dvorana je bila polna radovednežev, starega in mladega sveta, mož in žena, ki so zabijali svoj prosti čas s tem, da so dan za dnem hodili na sodnijo, iskali, kdaj bo kje kakšna zanimiva sodba, in potem so sedali v klopi in ure in ure čakali konca. To so pač bili ljudje, ki jim je bila v radost stiska neznanega človeka, ki je moral kdo ve zakaj stopiti pred sodnike, da prejme svoj delež. Potem so prišli porotniki, sami dostojni, brkati, životni ljudje, ki so imeli takšnih zadev, kakršna je bila takrat na dnevnem redu, že tisoče za sabo in se jim je vse skupaj zdelo presneto malo zanimanja vredno. Prišli so sodniki s svojimi papirji in paragrafi, prišla sta državni pravnik in advokat, a nad mizo je kot znamenje pravice visel križani Kristus, in potem so pazniki privedli v dvorano suhljato, drobceno, po kmečko opravljeno ženico, ki me je na prvi pogled spomnila moje mame, in bilo mi je neznansko hudo pri srcu. Bila je tako skrbno opravljena, da na deželi srečate malo takšnih preprostih žena, z lepo pisano ruto na glavi. Bila je kramarica, prodajala je vsake vrste drobne reči po sejnih, pa je imela smolo, da nikoli tega. Blago je dobivala v Ljubljani na upanje od trgovcev, pa ni mogla poravnati računov, ker so ji razbojniki nekeje vdrli v skrinjo in ji odnesli vse, kar je premogla. Trgovci so terjali svoj dolg, ona je sprva prosila, naj malo potrpe, nazadnje pa se je umaknila k nekim sorodnikom, da bi počakala, naj mine vsa reč. Trgovci so vložili tožbo, žandarji so jo poiskali, zdaj je stala pred visokim sodiščem in poroto in je dobila tri mesece zavora za svoj greh. Tako me je presunila vsa ta reč, da ko sem prišel iz porotne dvorane, nisem mogel vzeti peresa v roko, da bi kaj zapisal. Poiskal sem prijatelja in sem mu hotel na dolgo in široko razlagati, kar sem doživel, a njemu se je mudilo, poročilo bi moralo brž v tiskarno. Sedel sem in sem napisal, kakor sem vedel in znal. Duše si nisem upal izliti na papir, zakaj vsi bi rekli, da sem potegnil z zločincem, a nekaj je bilo vendarle treba napisati – poročila izpred porote so ljudje kar požirali vsak dan. Mučil sem se, pisal sem in sem nazadnje nekaj napisal.

Že vidim, mi je rekel prijatelj, ti ne boš nikoli novinar.

Pa se je zmotil prijatelj, vseeno sem novinar postal. Polagoma sem se prikopal do

razlike, ki loči pisateljevo in novinarjevo delo. Pisatelj doživlja življenje tako, da ga oblikuje v njegovih bistvenih vrednotah in te vrednote posreduje sedanjim in bodočim rodovom. Njegov svet sta mir in razdalja: Mir, ker samo v njem daje lahko svojemu delu dognano obliko, in razdalja, ker samo v nji lahko pravilno ocenjuje človeka in reči. Novinar pa dela sredi večnega nemira, novinar dela zmerom v neposredni bližini dogodkov, ki piše o njih. V tem je pač vsa teža novinarskega poklica, pa tudi vsa njegova slast. Kadar se novinar v življenju sreča z dogodkom, ga ne sme nobena reč tako presuniti, da o njej ne bi mogel tisti mah poročati naprej, da bi jo kakor pisatelj vzel samo zase na znanje, si jo zapisal v dno srca in bi mislil: Bom prihodnjo jesen kaj napisal o tem. Prva novinarjeva naloga je naglica, zakaj čitatelji so neučakani in hočejo takoj imeti vse črno na belem. V tem je tudi velik pomen novinarjevega dela za narod in njegov razvoj. Medtem ko pisatelji zmagujejo s svojim vplivom šele v stoletjih, izvaja novinar svoj vpliv na množice sproti sleherni dan.«

In tako je poslej kot novinar hodil s svojo beležnico po svetu do svoje smrti, jemal vse, kar se je zgodilo in kar bi se še moralo zgoditi, na zapisnik, na cesti, v kavarni, na zborovanju, na obiskih, v tovarnah in delavskih predmestjih, pisal in pisal je v svoj blok in dajal poročila naprej. V uredništvu so klicali telefoni in ropotali pisalni stroji od jutra do polnoči, česar človek ni prinesel s ceste, je prišlo po žici in je prinesla pošta. Tam za mizo pa je sedel gospod, zbiral in zbiral in računal, ali ni že vsega preveč. Zakaj življenje je v resnici, kakor je rad pravil Frigid že od mlada, brez konca in kraja, sleherni dan je poln dogodkov od vrha do tal, časopis ima zmerom le majhno število strani in težko je zmerom vse skupaj spraviti vanj. V list pa je bilo treba pisati o vsem, tudi o vremenu pa o povodnjih, in treba je bilo že naprej trkati na vest tistih, ki imajo oblast in denar, da bi bednim o pravem času priskočili na pomoč. In tako je na primer bilo treba pisati o nogometni tekmi za prvenstvo Ljubljane, pa poročilo iz gledališča o prvi predstavi velike drame iz sodobnega življenja. Novinarji poročevalci delajo v svoji stroki, zakaj novinarski poklic ni nič manj obsežen, kakor je obsežno življenje samo. In tako je popisal predavatelj Mrzel šolski mladini delo pri časniku: od reporterja do dela šefa in urednikov, do dela stavcev, ki prelivajo črke s papirja v svinec, do dela korektorja, meterja in vse do dotiskanja in razpošiljanja časnika v svet, v ulično prodajo in na vlake, da časnike razpeljejo po deželi. Raznašalci tekmujejo, kdo bo hitrejši, hite po ulicah, sredi noči kličejo, kar se je največjega zgodilo prejšnji dan, ljudje pa segajo po listih, da bi še nocoj zvedeli, česar ne morejo odlašati na jutri. Ali je kakšna sprememba v vladi?

S primero je radovednim mladim ljudem pripovedoval, da to kar je sleherni pripovedovalec in priča vznemirljivega dogodka v malem, novice – dogodka, o katerem si ljudje pripovedujejo, to sta v velikem, občečloveškem, narodnem in svetovnem merilu novinar in časopis, samo da je novinarju pri njegovem delu treba brez primere več smotrnega, urejenega dela in organizacije kakor navadnemu pripovedovalcu.

Ko sem nekdani urednici Slovenskega poročevalca Mariji Vilfan pripovedoval o teh mikavnih Mrzelovih pripombah k partizanskemu tisku, se je skrivnostno nasmehnila in rekla: »Lepo, a veš, da sem jaz napisala prvo partizansko reportažo. Bila je skromna reportaža o odhodu 14. divizije iz Bele krajine na Štajersko. Za borce je bila ta reportaža dogodek. Žal Mrzel ni dočakal tega dogodka, prej je bil ujet.« *Ljubljana,*

7. septembra 1989

Ivan Potrč Prebiram te partizanske časnikarske Pripombe k poročanju in tisku, ta izvirni Mrzelov zapis ali napotilo ali po svojem stilu prej nasvet ko podučevanje, kakšna naj bi bila partizanska časnikarska beseda, pa si ne morem kaj, da ne bi izrekel pravičniške misli, da je bil prav Ludvik Mrzel naš prvi partizanski časnikar pač tudi za nas, ki smo kdaj sukali partizansko časnikarsko pero, in da naj prav zato pride za nàvek v anale našega časnikarstva, tistega časnikarstva, ki je začelo nastajati v našem narodnoosvobodilnem boju ali v naši socialistični narodnoosvobodilni revoluciji – vnovič in vnovič bi smeli svetovati in terjati, kako sukati naše časnikarsko pero, da bi ostalo za vse živo, domače in ljudsko.

Po Mrzelovih napotkih naj bi bil ta partizanski časnikarski tisk kratko napisan, jasen in vseskozi ljudski, nikoli preobširen, posebna skrb pa naj bi veljala reportažnemu zapisovanju, in tudi to naj bi bilo živo, predvsem pa ljudsko; v teh reportažah naj bi zaživela kulturna dejavnost, takrat skozi in skozi ljudska; začutila bi se naj partizanska skrb za ranjence, začutilo bi se naj partizansko pravicoljubje. Poročanja naj bi bila hitra, posebej še tista o borbenih akcijah; s posebno skrbjo naj bi bili zabeleženi politični dogodki, ki so preskopo zapisani, kar bi veljalo za zbor poslancaev.

Partizanskega časnikarja Mrzela je skrbelo, kako naj se ta tisk v takratnih na pol legalnih in ilegalnih časih širi in kdo naj ga širi; pri tem so omenjeni tudi reporterji, ti ljudski časnikarji, ki naj poleg časnikarjev nastopajo na zborovanjih.

Enako je Mrzela skrbela oblikovna stran partizanskega tiska; šlo mu je za vsak prostor, za smiselno izrabo tako dragocenega in kdaj tudi krvavo težko pridobljenega papirja.

Posebna skrb je veljala samemu liku partizanskega časnikarja, nenehno bi naj bil z ljudstvom in borci ali z brigadami. Treba pa je povedati, da so bili med prvimi partizanskimi časnikarji takrat tako politiki kot borci, vse do Vide, Petra in do Luke.

Vse to Mrzelovo časnikarsko hotenje, ki je bilo z njegovim sovražnikovim zajetjem prekinjeno, pa je veliko pomagalo – vsaj o sebi moram to reči – našemu že nastajajočemu partizanskemu časnikarskemu delu. Prav je, da ostane tako Mrzelova pisateljsko-časnikarska podoba za nàvek v naši časnikarski zavesti in v spominu. *Ljubljana, 16.*

septembra 1989

TATJANA ČEPIČ

Trnova pot domov

ORIS VRAČANJA SLOVENSKIH IZSELJENCEV
IZ SRBIJE V LETU 1945

Slovensko zgodovino pisje je v preteklih letih podrobno preučilo proces izganjanja slovenskih družin z okupirane Štajerske in Gorenjske med nemško okupacijo.¹ V zavesti današnjega Slovenca ostaja najmočnejši spomin na izgon tisočih Slovencev v poletnih mesecih 1941 v Srbijo in na njihov sprejem v izgnanstvu. Vzrok za to je predvsem Vlak bratstva in enotnosti, ki ohranja spomin na te dogodke, a žal v zadnjem času služi tudi za najrazličnejše politične manipulacije. O bivanju slovenskih izgnancev v teh štirih letih vemo že nekoliko manj, bolj ali manj pa smo zgodovinarji iz okvira naših raziskav izpustili vračanje internirancev, vojnih ujetnikov, izgnancev in drugih v domovino v letu 1945 in probleme, ki so bili povezani s tem.

Ko se je druga svetovna vojna bližala koncu, so se začeli pripravljati na vrnitev domov tudi milijoni tistih, ki jih je nemški uničevalni stroj v šestih letih vojne izgnal in razselil po vsej Evropi. V koncentracijskih taboriščih, vojnem ujetništvu, na prisilnem delu, izgnanstvu ali nasilno mobiliziranih je bilo tudi veliko Jugoslovancev. V pričakovanju preseljevanja velikega števila ljudi po koncu vojne je zaradi resnih objektivnih težav (poškodovane prometne poti, pomanjkanje hrane, slabo zdravstveno stanje povratnikov) organizacijo repatriacije (vračanja) prevzela mednarodna organizacija UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). UNRRA je bila ustanovljena 1943 kot pomoč članicam Združenih narodov, ki so največ pretrpele zaradi vojne. Ustanovilo jo je 44 držav, misija UNRRE za Jugoslavijo pa je začela delovati 15. aprila 1945.

V Sloveniji je bil že 12. maja 1945 ustanovljen Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev s centrom v Ljubljani. V kratkem času je organiziral petintrideset sprejemališč po vsej Sloveniji, v njih je bilo zaposlenih 334 ljudi, ki so skrbeli za povratnike, podili evidenco, pripravljali obroke in spremljali povratnike domov. Do septembra 1945 je prek slovenskih sprejemališč šlo 72.387 repatriirancev, od teh 14.868 internirancev, 6340 vojakov, podoficirjev in oficirjev sta-

rojugoslovanske vojske, 10.301 delavcev na prisilnem delu, 13.131 tujcev in 27.714 drugih (izgancev).²

Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani (bivši Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) hrani bogato gradivo o poteku repatriacije pri nas po drugi svetovni vojni. Vračanje internirancev, izgancev, vojnih ujetnikov od maja 1945 naprej v domovino je bila obsežna in zahtevna akcija tudi za jugoslovanske oblasti, ki so se srečevale z identičnimi problemi kot druge države v Evropi.³

Za repatriacijo Slovencev, ki jih je nemški okupator v poletnih mesecih 1941 izgnal v Srbijo, je skrbela delegacija pri predsedstvu Snosa – odsek za repatriacijo s sedežem v Beogradu. Do konca julija 1945, jo je vodil dr. Lev Modic, nato pa ga je nasledila Ada Krivic. Nekajčlanska ekipa je morala organizirati in izpeljati vrnitev približno petnajst tisoč ljudi v Slovenijo. Težave, ki jih je morala delegacija premagovati pri svojem delu, so bile ogromne. S tehničnimi pripravami za vrnitev v Slovenijo je delegacija pričela takoj v aprilu, ko je prevzela to delo. V začetku junija 1945 so se člani delegacije odpravili po Srbiji in Vojvodini, da bi organizirali zbiranje podatkov o tam živčih slovenskih izgancih in jih obveščali o tem, kdaj in kako se bodo vračali domov.⁴ V šestinpetdesetih krajih po Srbiji so bili imenovani zaupniki delegacije, ki so potem prevzemali organizacijske naloge pri vračanju slovenskih izgancev v Slovenijo in bili v stikih z delegacijo ter jo pisno ali ustno obveščali o problemih in načrtih slovenskih kolonij. Zaradi izredno slabih prometnih poti (vožnja po progi Zagreb–Beograd je bila usposobljena samo po enem tiru, popravljena naj bi bila konec junija, do takrat pa je vozil vlak samo do Slavonskega Broda) se je delegacija ubadala z vprašanjem organizacije prevoza. To je narekovalo prioriteto listo vračajočih se. Prednost so imeli strokovnjaki, ki so se vračali večinoma brez družin že maja in junija 1945, saj jih je poklicala Narodna vlada Slovenije. Teh je bilo okoli sto. Takoj so se lahko vrnili vsi, ki so bili rojeni v Slovenskem Primorju, in kmetje, ki so imeli v Sloveniji pose-

stva. Vsi, ki so se želeli vrniti v Slovenijo, so se smeli vrniti samo z vednostjo delegacije Snosa, ki je imela edina za to uradno polnomočje. Individualne vrnitve so bile nezaželene, še več »vsako samovoljno vračanje v Slovenijo je prepovedano... vsak, ki se brez našega dovoljenja vrne v Slovenijo bo prepuščen sam sebi in ne bo dobil ne službe, ne hrane, ne stanovanja ali katerekoli druge pomoči centralnih ali krajevnih oblasti v Sloveniji. Vsak samovoljni povratek namreč vnaša nedisciplino v splošni načrt repatriacije in je zato nedopusten,« je bilo stališče delegacije.⁵

Delegacija je tesno sodelovala s Slovenskim kulturno-prosvetnim društvom Franc Rozman, katerega odbori so delovali povsod, kjer so živeli slovenski izganci in jih povezovali med seboj.⁶ Kakšne so bile naloge tega kulturno-prosvetnega društva? V mesecih po osvoboditvi Srbije so popisali vse Slovence, ki so bili pristaši Osvobodilne fronte, izdelane so bile statistike po njihovih poklicih, zbirali so denar in material za narodnoosvobodilno vojsko, organizirali vojaške prostovoljce, poskrbeli pa so tudi za medsebojno pomoč v slovenskih kolonijah, organizirali so kuhinje s cenenno prehrano in drugo. Zelo je bilo v društvu razvito kulturno življenje, predvsem predavanja o pridobitvah narodnoosvobodilnega boja, kulturni večeri z recitacijami in pevskimi točkami... Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman je prevzelo tako glavno pomoč delegaciji Snosa pri repatriaciji, ni pa bilo sposobno izvesti repatriacije izgnanih Slovencev, saj po družtvih, tako v centrali kot v podružnicah, »niso bili Slovenci povsod enotno združeni«, kot je ugotovila delegacija v svojem poročilu, saj je »prevladovala večinoma predvojna politična miselnost in razcepljenost, na drugi strani pa nezaupanje članstva«.⁷

Začetniške napake, ki jih je naredila delegacija, so se ji, kot je razvidno iz dokumentov, otepale še dolge tedne. Napake se je zavedala tudi sama, saj v svojem poročilu Edvardu Kocbeku, z dne 14. avgusta 1945, pravi: »Od začetka je bila storjena napaka, ker so ljudje kar prišli v Beograd in zahtevali dovoljenje za takojš-

njo izselitev. To se je razvedelo in kmalu je bila huda gneča in vroča kri... Najbolj nedisciplinirana je bila slovenska inteligenca, ki je odhajala domov, delavce in kmete je pa prepustila samim sebi.«⁸ Takšno nekontrolirano odhajanje so hitro prekinili z dopisom, da morajo vsi počakati na sporočilo, s katerim jih bodo obvestili, kdaj bo odšel njihov transport. Glede na obvestila zaupnikov o materialnem in psihičnem stanju Slovencev, ki so bili izgnani v Srbijo, je bila delegacija v zelo težavnem položaju, ko se je morala odločati, iz katerih krajev bodo prvi na pot.

Argumenti vseh so bili močni, prav tako pa upanje, da bodo odšli, kar se le hitro da. Zaupniki so imeli težko delo, saj so morali zadrževati ljudi, da ne bi odha-

jali individualno. »Ali je v kratkem doglasnem času pričakovati direktnih transportov? Drugače mi bodo ušli,« je pisal poverjenik SNOS iz Paračina.⁹ Iznanci iz Jagodine (danes Svetozarevo) so želeli, da bi se prvi vrnili, saj so prišli s prvim transportom iz Slovenije.¹⁰ Prav tako so želeli čimprej domov izgnanci iz Vrnjačke Banje. Zaupnik je poročal, da so razmere vsak dan slabše, draginja je bila zaradi prihajajočih gostov v Banjo vsak dan večja, izgnancem pa so grozile tudi izselitve, saj so v velikem številu prihajali vojaški ranjenci rekonvalescenti. »Strah, da so vsaj nekateri naših izgnancev nekega dne lahko na cesti ali vsaj brez vsake posteljnine – saj svoje skoro nobeden nima – je zelo opravičen.«¹¹

¹ O problematiki izganjanja Slovencev med drugo svetovno vojno je največ pisal dr. Tone Ferenc; literaturo o tem glej: Prispevki za novejšo zgodovino, 30 let IZDG – Bibliografija, XXIX, 1989, št. 1, str. 51–77, bibliografske enote številka: 2, 32, 50, 54, 56, 70, 86, 87, 99, 104, 105, 131, 179, 180, 187, 210, 230. Posebej o slovenskih izgnancih v Srbiji je izšel zbornik spominov, ki ga je uredil Fran Roš: Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945, Založba Obzorja, Maribor 1967.

² Več o repatriaciji glej: Tatjana Čepič, Oris poteka repatriacije v letu 1945. Kronika, XXXIII, 1985, št. 2–3, str. 232–236.

³ Arhiv je prejel gradivo leta 1960 od Sveta za zdravstvo in socialno politiko Ljudske republike Slovenije. Manjka del kartoteke, ki jo je leta 1964 izročil RSNZ Slovenije. Gradivo je urejeno pod geslom »Repatriacija« v 162 fasciklih. V fasciklih od 958 do 974 so poleg prijavnice za vstop v OF Slovenije v Srbiji in Makedoniji tudi sezname transportov slovenskih izgnancev v Srbiji, sezname izgnanih Slovencev v letu 1941, sezname tistih Slovencev, ki so se leta 1945 želeli vrniti v Slovenijo, razne nepreverjene karakteristike itd. Fascikli od 981 do 985 pa vsebujejo dokumente delegacije pri predsedstvu SNOS – odseka za repatriacijo v Beogradu in Zagrebu.

⁴ Ti poverjeniki so bili Lev Modic, Ančka Verdir, Jože Zorn, Franc Vovčko, Primož Sedmak, Milan Beg, Pavla Vrhovnik, Franc Kurnik, Dragica Kurnik, Ruža Isaković, Jože Žižek, Marion Sikst, Ivan Vokač. Člani in število delegacije se je spreminjalo. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fasc. 975 (dalje navajam: AINZ 975). Dopis delegacije pri predsedstvu SNOS – odseka za repatriacijo v Beogradu (dalje navajam: Delegacija SNOS) Ministrstvu za socialno politiko Demokratične federativne Jugoslavije, 6. junija 1945.

⁵ AINZ 975, Dopis delegacije SNOS Slovenskemu kulturno-prosvetnemu društvu (dalje navajam SKPD) Franc Rozman v Petrovgradu, 3. julija 1945.

⁶ Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman je nastalo iz Osvobodilne fronte slovenskega naroda – odbora za Srbijo, ki je bil ustanovljen ob osvoboditvi Beograda oktobra 1944. Kmalu se je pokazalo, da ni primerno, da bi Osvobodilna fronta slovenskega naroda delovala samostojno na ozemlju Srbije, kjer je bila ustanovljena srbska Ljudska fronta. Zato so odbor ukinili in na njegovo mesto je stopilo kulturno-prosvetno društvo, imenovano po legendarnem generalu, komandantu slovenske partizanske vojske Francu Rozmanu-Stanetu, ki je tragično preminil 7. oktobra 1944. Društvo (v dokumentih imenovano France Rozman) je vodil odbor, ki so ga izvolili konec decembra 1944 v Beogradu na zborovanju delegatov vseh odborov Osvobodilne fronte slovenskega naroda iz Srbije.

⁷ AINZ 976, Poročilo Delegacije SNOS, 22. junija 1945.

⁸ AINZ 975, Dopis Delegacije SNOS Edvardu Kocbeku, ministru za Slovenijo, 14. avgusta 1945.

⁹ AINZ 976, Dopis iz Paračina Delegaciji SNOS, 9. julija 1945.

¹⁰ Prispeli v Jagodino 11. junija 1945.

¹¹ AINZ 976, Dopis iz Vrnjačke Banje Delegaciji SNOS, 19. junija 1945.

Iznanci iz Rekovca so prosili, da jim čimprej organizirajo vrnitev v domovino zato, ker je bila ves čas vojne v njihovem okolišu izključno vojska Draže Mihailovića, in ta je nanje gledala kot na pristaše narodnoosvobodilnega gibanja. Marsikdo od njih je bil na seznamu za ustrelitev, vendar četniki zaradi hitrega umika tega niso utegnili uresničiti. Delegaciji so pisali, da se je v zadnjem času to gibanje znova pojavilo, in ker živijo raztreseni po osamljenih vaseh, in sicer po ena družina v vasi, se čutijo resno ogrožene. Njihovi razlogi so se jim zdeli tehtni in upali so, da bodo upoštevani ter jih bodo izselili »prej kot one, ki žive po mestih in ki se jim ni treba bati za življenje.«¹² Obupano pismo s prošnjo za čimprejšnjo izselitev je pisal zaupnik iz Varvarina. Z radostjo so pozdravili osvoboditev domovine in prva misel jim je bila, kdaj gredo domov. Odgovor je bil: »Počakajte, da dobite podrobna navodila, da se popravijo proge, da se sestavijo transporti.« »Kot discipliniran narod smo se vdali v to misel, da počakamo. Strogo se držimo vseh navodil, ki so nam dostavljena iz Beograda.«¹³

Vendar pa so po tednih čakanja postali skeptični in še bolj nestrpni, na njihovo razpoloženje je vplivalo tudi obupno materialno stanje nekaterih družin. »Deset naših pokojnih sotrpinov je bilo žrtev preranega groba vsled slabega, vlažnega stanovanja z betonskim tlom, ali tlom iz zemlje. Hrana slaba, nezadostna, celo v bolezni jim domači niso mogli nuditi mleka ali kake druge krepčilne hrane. Nabavili bi si lahko vse, ali visoke cene našim ljudem niso tega dopuščale. Slabo hranjenim ljudem je škodovalo naporno delo na polju, katerega konstrukcija telesa ni prenesla... Draginja ni bila še nikdar tako visoka, kot je zdaj. Naši zaslužki in plača ne zmagujejo tega. Mnogo ljudi pa je sploh brez zaslužka. Za poljsko delo niso zmožni vsled oslabelosti. Pri kmetih morajo namreč težko delati, hrana pa je nezadostna in tudi obleke nimajo, ker so pri delu na soncu že vse raztrgali v prejšnjih letih. Marsikateri se je vzdržal s tem, da je prodajal še od te malenkosti, kar je prinesel s seboj, bodisi obleko ali obutev; zdaj tudi tega ni več... Čim bolj si na

kmetih, tem težje je za živila, tem dražje je vse.«¹⁴ Da jim je bilo med vojno najtežje in da so zato upravičeni, da se prvi vrnejo domov, so bili prepričani tudi v Čačku, od koder so poslali nestrpen dopis delegaciji. Zaupnik je v njem napisal: »V naših vrstah vlada velika nestrpnost, vsi navajujejo name, da urgiram za transport, češ da so prišli ujetniki celo iz Hamelburga, a mi smo še vedno tu. Draginja je vsak dan večja, trnovski srez je pasiven, člani kolonije se vsi težko preživljajo, saj jih je le malo zaposlenih. Doslej so bili ves čas disciplinirani, sedaj pa jih ne bo več mogoče zadrževati, saj se ljudje iz drugih srezov kar sami podajajo na pot in brez težav dobijo železniške vagone. Tudi oni so že vsi pripravljeni na pot.«¹⁵

Delegacija je dobivala tudi pisma posameznikov, v katerih so navajali svoje vzroke, zakaj želijo čimprej domov. Starši so želeli, da bi se lahko vrnili zaradi otrok, ki so izgubili leto šolanja, mnogi bi si radi priskrbeli pravočasno stanovanje in službo, med vzroki pa so tudi takšni, ki se danes mogoče zdijo nepomembni, v določenih trenutkih pa so življenjsko nujni. Ker so izgnanci pričakovali, da se bo repatriacija pričela prej, ne pa šele dva meseca po osvoboditvi Slovenije, so mnogi predčasno prodali ali vrnili osnovne gospodinjске predmete, pohištvo in se po navodilih oskrbeli s čimvečjo možno količino hrane. Ko vrnitve ni in ni bilo, so načenjali te zaloge in prihajali v hude stiske. Pisali so: »Doslej sem imel izposojen štedilnik, ki ga moram vsled vrnitve lastnika 15. t.m. vrniti. Nabava novega mi je nemogoča. Posoditi mi ga pa noče nihče, ker so silno redki, kdor ima dva.«¹⁶

V dopisih se kaže tudi nezadovoljstvo nad nekaterimi pripombami gostiteljev, ki jim ni šlo v račun, zakaj se slovenski izgnanci ne vrnejo domov. »Na živce mi že gredo vsakodnevna vprašanja domorodcev, ki žele vedeti: Zakaj se ne vrnete? Kdaj se vrnete? Zakaj so se nekateri iz teh krajev že vrnili, samo vi pa ne? Ali imate kaj na vesti, da se ne smete vrniti v Slovenijo? Ali vam je tu življenje udobnejše, pa se nočete vrniti? Ali se celo nočete vrniti? itd., itd. Dosti je vprašanj, stavljenih tako, da nas žalijo, a še več

tako, da nam odkrito kažejo, da bi bil čas, da odidemo iz teh krajev. Vsled tega nam je (namreč vsem, ki živimo v tem kraju) silno težko ostati discipliniranim in potrpežljivim, dokler nas ne pokličete, da se vrnemo v domovino».¹⁷

Delegacija pri predsedstvu Snosa v Beogradu je dobivala resolucije, v katerih so izgnanci iz posameznih krajev protestirali zoper nekatere nepravilnosti pri vrnitvi. Tako sestavljena je bila tudi resolucija slovenskih izgnancev iz Valjeva, v kateri so se jezili zaradi nepravilnosti, ki so jih zagrešili v Beogradu in s katerimi so delili Slovence, kot pravijo, »na bolj ali manj potrebne».¹⁸ S tako delitvijo so, kot so zapisali, tisti, katerim je uspelo priti v Beograd, postali bolj potrebni, kot tisti, ki disciplinirano čakajo na organizirano vrnitev. Nerazpoloženje je zbujalo dejstvo, da so tisti, ki so prišli v Slovenijo prej, bili deležni raznih ugodnosti, pa tudi stanovanj in služb, medtem ko tisti, ki so čakali, »istočasno trepetajo, če bodo dobili streho nad glavo in posteljo za počitek».¹⁹ Predvsem pa so odločneje zavrnilo takšno delitev zaradi bojazni, da se bodo dotlej složne kolonije izgnancev razcepile. Obenem so tudi z vso odločnostjo zavrnilo »prišepetavanja in sumničenja, ki prihajajo iz Beograda«, češ da so tisti, ki so v Slovenijo že odšli, pripravljeni pomagati pri obnovi domovine, tisti pa, ki ostajajo, želijo priti na že gotovo in niso nič pripravljeni žrtvovati za obnovo.²⁰ Čeprav je delegacija zavračala takšne trditve in zatrdjevala, da »kriterij« potrebniosti ni nobena delitev Slovencev, ki bi bil nerazumljiv. Res je, da smo poslali nekatere naprej,

dočim drugih še nismo mogli. Toda število vseh teh ne presega 300 ljudi in so med njimi večinoma železničarji in šoferji, ki so bili potrebni prav za ureditev prometa. Sicer pa je treba, da na vse primere, kjer se vam zdi, da je bil kriterijum napačen, sporočite s točnimi podatki, ne pa z nekimi splošnimi sumničenji, ki z dejanskim stanjem nimajo ničesar skupnega... Sklepamo, da niste imeli pravilnega odnosa do ustanov, ki so prevzele odgovornost za vrnitev Slovencev iz Srbije. Mislim, da je edini pravilni odnos zaupanje.»²¹

Strah izgnancev vseeno ni bil zviti iz trte. Kot je pisal zaupnik Snosa za Čuprijo, Paračin in Jagodino: »Nekateri so pred časom prejeli obvestila znancev, da so njihove premičnine v domovini kolikor toliko ohranjene – sedaj pa jih znanci spet obveščajo, da jim je bila medtem imovina raznešena. Tako naravno še vsak bolj teži za tem, da se čimprej vrne, da reši od svojih stvari, kar se še da rešiti.»²² Tudi delegacija je v dopisu Slovenskemu kulturno-prosvetnemu društvu Franc Rozman v Boru zapisala, da je »povsod po Sloveniji močno pomanjkanje stanovanj. Izgnanci se bodo vrnili na svoja prejšnja stanovanja. V kolikor so ta porušena ali zasedena, se bo za posamezne družine pobrigal Krajevni ali Mestni OF odbor.»²³ Iz tega bi lahko tudi sklepali, da ni bilo nujno, da bodo izgnanci v skrajnem primeri dobili nazaj svoja prejšnja stanovanja.

V takšnem vzdušju nestrpnosti in pričakovanja je delegacija opravljala skoraj nerešljive organizacijske naloge: kako in kje dobiti nujno potrebne železniške vago-

¹² AINZ 976, Dopis iz Rekovca Delegaciji SNOS, 2. julija 1945.

¹³ AINZ 976, Dopis iz Varvarina Delegaciji SNOS, 5. julija 1945.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ AINZ 976, Dopis iz Čačka Delegaciji SNOS, 3. julija 1945.

¹⁶ AINZ 976, Dopis iz Velikega Orašja Delegaciji SNOS, 13. julija 1945.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ AINZ 976, Resolucija k vprašanju vrnitve Slovencev iz Srbije iz Valjeva, 20. junija 1945.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam.

²¹ AINZ 976, Odgovor Delegacije SNOS zaupniku SNOS v Valjevu, 25. junija 1945.

²² AINZ 976, Dopis poverjeniku SNOS za Čuprijo, Jagodino in Paračin Delegaciji SNOS, brez datuma.

²³ AINZ 975, Dopis Delegacije SNOS SKPD Franc Rozman v Boru, 3. julija 1945.

ne, tovarnjake, prenočišča, prehrano za tiste, ki si niso mogli nabaviti zalog tam, od koder so prišli, še hujše pa je bilo organizirati prevoz razkropljenih izgnancev po Srbiji do prvih železniških postaj. Zaupnik iz Brusa je junija 1945 delegaciji poročal, da so družine slovenskih izgnancev iz tega okoliša oddaljene od železniške postaje v Kruševcu 52 kilometrov. Ta razdalja je bila skoraj nepremostljiva, če so seveda hoteli s sabo nesti nekaj živeža in najnujnejših potrebščin, saj je bila vlečna živina rekvirirana ali poslana za delo na polja Vojvodine. Edino upanje jim je bila vojska s svojimi tovarnjaki, za katere naj bi posredovala delegacija. Pripomniti je treba, da so si kolonije izgnancev v veliki večini pomagale same pri organiziranju prevoza do železniške postaje ali da so kako drugače prišli do Beograda oziroma Zemuna, kjer so čakali vlaki.

Organizirano vračanje slovenskih izgnancev v domovino se je začelo 23. junija 1945, ko so usposobili za promet železniško progo Zemun–Zagreb. Delegacija je po podatkih, ki so jih od novembra 1944 do maja 1945 zbrali odbori Slovenskega kulturno-prosvetnega društva Franc Rozman, predvidevala, da se bo vrnilo približno 15.000 Slovencev.²⁴ Izračunali so, da bi za takšno število ljudi potrebovali od 40 do 50 vlakov s po 30 vagoni. Po tem izračunu bi v vsak vagon prišle po tri družine z vso prtljago.²⁵

Obenem so se vračali skozi Srbijo tudi izgnanci iz taborišč v Nemčiji, ki so imeli prednost pri vračanju. Do junija 1945 jih je prišlo okrog 7000. Medtem ko je imela Srbija zadostno število vagonov, ki bi jih dala na razpolago za vračanje izgnancev, je prišlo do težav pri prevozu zaradi porušenega mosta v Zemunu. Tam so morali izgnanci prestopiti na druge vlake, Hrvaška pa ni imela dovolj vagonov. V prvih dneh svobode ne bi mogli govoriti o transportih. Železniška uprava je odobrila samo en vagon dnevno in tega so priklopili potniškemu vlaku. Delegacija je po neuspelih pogajanjih z železniško upravo začela organizirati prevoz sama, in sicer po osem vagonov dnevno. Železniška uprava problemu repatriacije ni posvečala potrebne pozornosti. Zaradi velikega in

neorganiziranega prometa v Zemunu, kjer je bila začetna postaja vrnitve proti domu, je delegacija postavila za organiziranje in vzdrževanje reda svojega delegata. Železniška proga, ki je delovala samo s polovično zmogljivostjo, je bila preobremenjena z vojaškimi transporti, zato je vožnja proti domu trajala tudi do šest dni. Dvakrat pa se je delegaciji pripetilo, da jim je vagine odvzela vojaška uprava za prevoz municije.

Repatriiranci so se vračali po teritorialnem principu, se pravi po krajih, kjer so bili Slovenci med vojno naseljeni. Ljudje iz istega kraja so potovali z istim transportom, v istih vagonih. Načelno se je delegacija držala pravila, da se najprej vrnejo slovenske kolonije iz gospodarsko najbolj zaostalih krajev, ki so bili obenem tudi najbolj oddaljeni od Beograda. Vožnja z vlakom je bila za repatriirance zastoj, vsak pa je načelno lahko dobil tudi pomoč v znesku 100 din. Za družinske člane je znašala ta vsota 50 din na osebo, vendar v skupnem znesku ne več kot 250 din. Ker je primanjkovalo denarja, je v dopisu z dne 25. junija 1945, delegacija Snosa zaupnikom priporočila, naj vsi tisti, ki zmorejo, tega zneska ne dvignejo. V praksi je bilo seveda marsikdaj drugače. Podporo so bili dolžni izplačevati krajevni narodnoosvobodilni odbori, ki tudi niso imeli denarja. Vsak povratnik je imel pravico vzeti s seboj do 5000 kilogramov prtljage. Iz dokumentov je razvidno, da je bila ta zgornja meja v resnici previsoka, saj toliko prtljage ni imel nihče. V večini je teža prtljage znašala nekaj sto kilogramov ali še manj. Izgnanci so nakupovali predvsem hrano, saj so bili obveščeni o izredno hudem pomanjkanju v Sloveniji. Večina povratnikov tudi ni vedela, kaj je ostalo od njihovega doma, zato je bilo življenjsko nujno s seboj prinesiti vsaj nekaj za začetek. Tako so imeli poleg posameznih kosov pohištva s seboj veliko hrane, kokoši, zajcev, koz, svinj in krav, to pa je pomenilo še dodaten problem pri organiziranju prevoza.²⁶

Ker je bila pri prenosu predmetov predmetov iz enega kraja v drugo uvedena kontrola, je delegacija apelirala pri Zveznem ministrstvu za socialno politiko, naj

se iz tega ukrepa izvzamejo slovenski izgnanci, saj je Slovenija glede prehrane v zelo težkem položaju. Poleg tega je svetovala repatriirancem, naj vzamejo s seboj po možnosti čimveč hrane. Ugotavljali so, da noben povratnik ne bo vzel s seboj toliko hrane, da bi se to poznalo pri prehrani celote.²⁷ Veliko družin je prišlo iz nerazvitih delov Srbije in zaradi izredno visokih cen hrane niso prinesli s seboj nič. Za te je delegacija poskrbela, da so v Beogradu pri gospodarski delegaciji Navoda dobili mast in moko po maksimirani ceni. Glede na večdnevno vožnjo z vlakom, je bilo nujno treba imeti hrano s seboj. Prehrana za repatriirance je bila organizirana šele v Zagrebu. O tem, da smejo povratniki s seboj odnesti vse življenjske potrebščine, so bile obveščene vse lokalne oblasti, dovoljenja pa so jim izdajali mestni narodnoosvobodilni odbori.

Vrnitve v Slovenijo pa si niso želeli le slovenski izgnanci iz leta 1941. V Srbiji je živel tudi veliko Slovencev, ki so se tja priselili s trebuhom za kruhom ali iz drugih vzrokov že pred vojno. Tudi ti so se v tistih prelomnih časih leta 1945 odločili, da se vrnejo v domovino. Tu pa so nastale težave. Pravico do brezplačnega prevoza na železnici so imeli po ukazu Ministrstva za promet Glavne uprave železnice, z dne 5. junija 1945, samo izgnanci iz leta 1941, ne pa tisti, ki so se izselili v druge dele Jugoslavije že med obema vojnama. Iznanci so imeli tudi prednost pri vračanju. Razočaranje med staronaseljenci, kot so jih imenovali, je bilo seveda veliko. Večina med njimi si zaradi slabega gmotnega položaja ni mogla plačati vožnje do Slovenije. Glede na prošnje in dopise, ki bi jih dobivala delegacija, je bil to pglavilni problem. Dele-

²⁴ Med temi je bilo okoli polovico tistih, ki so se na takšen ali drugačen način priselili v Srbijo že pred vojno. Leta 1941 je bilo v Srbijo izgnanih nekaj manj kot 7000 Slovencev. Še isto leto je mnogim uspelo na različne načine zapustiti Srbijo in oditi naozemlje Ljubljanske pokrajine ali NDH.

²⁵ Za primerjavo navajam podatke, ki jih je 12. oktobra 1945 posredovala delegacija za repatriacijo Slovencev iz Hrvaške Ministrstvu za socialno politiko v Beogradu. Po nepopolnih podatkih, ki jih je zbrala delegacija, so izračunali, da je bilo na ozemlju bivše Nezavisne države Hrvatske izgnano približno 13.000 Slovencev. Zaradi hudega nemškega terorja in izselitvenega načrta je čez mejo pribežalo še približno 20.000 ljudi, predvsem iz obmejnega pasu. Obenem se je opazno število Slovencev, ki jih je okupator izgnal v Srbijo, vrnilo naobmočje Nezavisne države Hrvatske, predvsem v Zagreb. Mnogim pa je od tod uspelo prebegniti na italijansko okupacijsko področje. Skupno število Slovencev, ki so vojno preživel na Hrvaškem, je ocenjeno na okrog 35.000, še enkrat toliko pa naj bi bilo tistih, ki so se preselili na Hrvaško in v Bosno že pred drugo svetovno vojno (v Zagrebu je bila izredno močna kolonija Slovencev, okrog 20.000 ljudi, v Sarajevu 4.000, Osijeku 1.500, manj pa v rudarskih in industrijskih središčih). Ti predvojni priseljenci so bili predvsem Primorski Slovenci, ki so se umaknili v Jugoslavijo pred italijanskim fašizmom. Med izgnanci pa je bila pretežna večina inteligence inupokojencev. Med vojno so bili izpostavljeni hudim političnim pritiskom, če so hoteli dobiti državno službo. Veliko jih je, predvsem upokojencev, pristalo na zahtevane pogoje, saj so bili brez vsakršnih sredstev za preživljanje. V Zagrebu je bilo število zaposlenih Slovencev v državnih službah in gospodarskih podjetjih zelo veliko. Cenili so jih zaradi delovnih sposobnosti in znanja tujih jezikov. Veliko Slovencev se je, čeprav neradi in pod prisilo, nastanilo na posestvih, odkoder so ustaške oblasti pregnale srbsko prebivalstvo.

²⁶ ... »2 kom. svinj, stare 4 mesece, 19 kom. rac, 15 kom. kokoši, 20 kg pšenice, 300 kg koruze, 200 kg moke, 25 kg masti, 30 kg suhega mesa, 4 kompletne postelje, 2 mizi, 8 stolov, 1 stalažo, 1 otoman, razne kuhinjske posode, obleke in perila, kar bo v skupni teži znašalo okrog 2000 do 2500 kg ...« AINZ 976, Iz prošnje slovenskega izgnanca, očeta devetih nepreskrbljenih otrok, za odobritev železniškega vagona do Prevalj, poslana Delegaciji SNOS 19. julija 1945.

²⁷ Glede hrane je imela težje delo delegacija za repatriacijo Slovencev s Hrvaške, saj so v nekaterih krajih lokalne oblasti Slovincem, ki so se vračali domov, branile vzeti s sabo hrano, ki so jo pridelali ali kupili, in druge predmete, ki so si jih v teh letih pridobili, češ »s kovčki ste prišli, s kovčki idite«. AINZ 975, Poročilo delegacije za repatriacijo Slovencev iz Hrvaške Ministrstvu za socialno politiko v Beogradu, 12. oktobra 1945.

gacija je skušala pomagati tudi tem ljudem in je poslala železniški direkciji prošnjo za utemeljitvijo, naj oprostijo plačevanja vožnje na železnici tudi tistim Slovence, ki so prišli v Srbijo že pred letom 1941. Če pa to ni mogoče, naj jim odobrijo vsaj polovični popust. Predlog ni bil sprejet. Delegacija je zato lahko pomagala le z nasveti in najnujnejšim. Najpogosteje so si pomagali tako, da so zaprosili za brezplačen prevoz zaradi težkih gmotnih razmer pri krajevnem narodnoosvobodilnem odboru v kraju, kjer so živeli, ki jim je obenem izdal tudi osebno karakteristiko. Če prošnja ni bila ugodno rešena, so si po nasvetu delegacije pomagali tako, da so se povezali z izgnano družino, ki je privolila, da se peljejo z njo v istem vagonu. Čeprav so slovenski izgnanci imeli zaradi težkih razmer prehrane v Sloveniji pravico vzeti s sabo čimveč prehrane, vsaj za tri mesece, katere teža je smela znašati 5000 kg, pa takšne količine hrane in druge prtljage ni imel nihče ali skoraj nihče. Tako je bil prostor tudi za »staronaseljenec«, saj je izgnanska družina s prtljago imela pravico do svojega vagona. Vendar je prevladovalo mnenje, tudi uradno, naj tisti, »ki so v Srbiji že od pred vojne, počakajo, razen tistih, ki so v tako slabem gmotnem položaju, da jim je povratek življenjsko važen.«²⁸ Tisti, ki jim je življenjski obstoj tam, kjer so sedaj, vsaj kolikor toliko zagotovljen, naj si zaenkrat ne prebirajo in naj ne mislijo, da jih v Sloveniji čakajo kake posebne prednosti. Življenjski pogoji so namreč tu in tam v osnovi enaki in sodelovanje pri obnovi je kjerkoli v Jugoslaviji prav tako važno, kakor pri nas,« je menilo ministrstvo za socialno politiko v Sloveniji.²⁹ Kljub temu so se z dopisi oglašali različni strokovnjaki, ki so menili, da bi bili v Sloveniji dobrodošli (predvsem tehnični kadri). Narodna vlada Slovenije, personalni oddelek, je septembra 1945 opozorila, naj se predvojni izseljenci ne vračajo v Slovenijo, dokler zanje ne bo urejena zaposlitev. Prednost pri zaposlovanju so imeli izgnanci, čeprav je bilo seveda veliko panog, kjer je bila kvalificirana delovna sila potrebna v večjem številu. Takšno je bilo na primer gradbeništvu. Delegacija je v sep-

tembru prejela dva dopisa, ki ju je morala obravnavati kot nujna in v katerih so ji iz Ministrstva za socialno politiko sporočili, da naj zbere prijave zainteresiranih Slovencev – staronaseljencev, ki so po poklicu zidarji, mizarji, tesarji, ki bi odšli v Slovenijo brez družin, saj bodo potrebovali za obnovo Slovenije od 7000 do 8000 ljudi.

Za svojo vrnitev v domovino so izgnanci potrebovali precej dokumentov. Poleg potrdila o pravici do brezplačne vožnje z železnico so morali vsi državni uslužbenci imeti razrešnico, s katero jih je ustrezno srbsko ministrstvo razrešilo službe. To je veljalo za učitelje, profesorje, železničarje in druge državne uslužbence. Vsi izgnanci, ki so dopolnili šestnajst let, pa se niso mogli vrniti brez tako imenovanih karakteristik, ki so jih izdajali mestni oziroma krajevni narodnoosvobodilni odbori. V teh karakteristikah, ki so bile praviloma tajne, je bilo zapisano mnenje narodnoosvobodilnega odbora o vedenju posameznika med okupacijo.

Karakteristike, stalne spremljevalke povojnega življenja Jugoslovana, so zagrenile marsikatero uro tudi slovenskim izgnancem v Srbiji. Brez karakteristike si bil v očeh državnega aparata samo na pol človek. Brez nje ni bilo mogoče dobiti službe, posameznik ni imel volilne pravice in ni mogel biti voljen, potrebna je bila za vpis v šolo, skratka, karakteristika je prav gotovo postala eden najpomembnejših dokumentov v življenju državljana. Narodnoosvobodilni odbori so karakteristike ponavadi oddali zaupnikom, ti pa so jih v zaprtih kuvertah poslali delegaciji v Beograd. Tu jih je članica delegacije, ki ji je bilo zaupano delo s karakteristikami, pregledala in poslala naprej v Slovenijo, v kraj, od koder je bil izgnanec doma. Vprašanje potrebnosti, pisanja in upoštevanja karakteristik je pri slovenskih izgnancih prav gotovo povzročilo največ hude krvi. Nekateri odseki Kulturnoprosvetnega društva Franc Rozman so poslali delegaciji svoje karakteristike članov kolonije, vendar te niso zadovoljevale zahtev. Iz dopisa, ki ga je delegacija pri predsedstvu Snosa poslala kulturno-prosvetnemu društvu v Niš, je razvidno, da

so društva dobila naknadno točnejša navodila in posebne obrazce za karakteristike. »Podrobnejše življenjepise za posameznike smo zahtevali zlasti za dobo življenja v Srbiji za naš odsek, ki se bavi s karakteristikami, ker so vsi podatki v polah društva premalo obširni in hočemo imeti točnejše slike dela posameznika, zlasti še, ker ga hočemo kontrolirati. Ne moremo se ozirati na Vaše mnenje o potrebi uradnih karakteristik... Ne razumemo, kako morete govoriti o 'duševnem mučenju beguncev in izgnancev' z naše strani. Menda ni zavednega Slovence, ki ne bi rad napravil vsega, kar je potrebno, da dobimo točno sliko o stanju Slovencev v Srbiji, da bodo pošteni lahko dobili zaslužen priznanje. Drugačna se seveda zdi Slovencem stvar, če posamezniki ali celo odbori društva dokazujejo nepotrebno tega dela, ker si pač sami laste pravice odločanja o Slovencih v Srbiji ali iz drugega vzroka vzbujajo nezadovoljstvo pri Slovencih.«³⁰ Tako odločni argumenti oblasti so zadoščali. Karakteristike so se pisale, pošiljale in izgubljale, vendar se huda kri ni in ni poglela. O tistih, ki niso imeli karakteristik, je delegacija vprašala za mnenje odsek za notranje zadeve v Beogradu. Posebno pozornost so namenili takim, o katerih niso imeli nobenih podatkov, pa so se nameravali v Srbijo še vrniti.

Povojne razmere opravičujejo nujnost karakteristik. Treba je bilo ugotoviti, koliko izgnanih Slovencev je sodelovalo z okupatorjem, koliko se jih je prijavilo v volksdeutsch, kulturbund, koliko in kako so sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju in kakšen odnos so imeli do njega in nove ljudske oblasti. Problem je nastal drugje.

Ker so karakteristike pisali v narodnoosvobodilnih odborih v krajih bivanja

slovenskih izgnancev, se je nemalokrat zgodilo, da so bili ti o njih slabo obveščeni oziroma da so informatorji, na katere so se obrnili, bodisi iz nevednosti bodisi iz osebnih razprtij o človeku povedali kaj neresničnega, če že ne kaj hujšega. »Postopanje pri krajevnih NOO ni enotno. Sreski odbori pribavljajo podatke od raznih ustanov, ki oddajajo podatke in mnenja po raznih poedincih te ustanove, kateri bodisi iz osebne mržnje poedinca ali vsled nepojmovanja bistva karakteristike in uverenj dajejo netočne in večkrat neresnične in stvarnosti neodgovarjajoče podatke ter vpletajo v vsebino činjenice, ki sploh ne spadajo v dokument. Karakterizirajo ljudi po svoječasni predvojni politični pripadnosti in še to neistinito. Tako ustvarjajo nek predvojni politični register, mnogim se tudi dela krivica,« je menil poverjenik iz Paračina, po poklicu odvetnik.³¹ Posledice so bile za prizadete lahko zelo hude, saj so v Beogradu karakteristike opremljali z različnimi opazkami, kot na primer, »da imenovani ne bi škodoval s svojim govoričenjem prosimo vas, da ga nujno primete in ukrenete z njim tisto, kar je zaslužil.«³² Ali: »Je strahovito grabežljiva in brez vsakih občutkov za skupnost. Dela samo za sebe.«³³ »Prosimo, da nujno ukrenete z imenovanim vse, kar je potrebno in da mu ne dovolite nobenega privatnega delovanja.«³⁴

V interesu mlade ljudske oblasti je bilo, da se izgnanci, ki so sodelovali z okupatorjem ali kolaboracionisti, primerno kaznujejo in naredijo neškodljivi, vendar pa se da iz dokumentov razbrati, da je bilo veliko karakteristik, ki so zaznamovale ljudi, napisanih premalo natančno oziroma niso bile preverjene tako, da bi bile izključene pomote in napake.

²⁸ AINZ 975, Dopis šefa kabineta pri ministru za socialno politiko pri narodni vladi Slovenije v Ljubljani Delegaciji SNOS, 10. avgusta 1945.

²⁹ AINZ 977, Dopis šefa kabineta pri ministru za socialno politiko pri narodni vladi Slovenije delegaciji za repatriacijo Slovencev s Hrvaške, 6. septembra 1945.

³⁰ AINZ 975, Dopis Delegacije SNOS SKPD Franc Rozman v Nišu, 3. julija 1945.

³¹ AINZ 976, Dopis Delegacije SNOS zaupniku SNOS v Paračinu, 4. julija 1945.

³² AINZ 975, Dopis Delegacije SNOS OZNI v Mariboru, 11. julija 1945.

³³ Pripomba h karakteristiki 61-letne gospodinje.

³⁴ AINZ, fasc. 975.

Zato se ni čuditi ostrim pisnim urgencam na naslov delegacije v Beogradu, kot npr.: »Jaz hočem, da se stvar razčisti, zato prosim odgovora, ali ste kaj ukrenili, v nasprotnem slučaju pa mi pošljite ime osebe, ki vam je to poročala, gotovo imate naslov od nje, ker sem primoran jo pozvati sodišču, da mi dokaže. Jaz hočem dokazov, ker ne trpim, da sedaj tukaj doma me imajo kot nekega bog si ga zna nevarnega, nezanesljivega človeka...«³⁵

Sprva so bili izgnanci presenečeni nad postopkom, o čemer priča tudi dopis zaupnika iz Paračina: »Naši izgnanci in ostali tukajšnji Slovenci, ki so se prijavili za vrništev v domovino, me stalno atakirajo radi karakteristik oziroma 'uverenj', ki gredo tako težko izpod rok srbskih oblasti, ki ne postopajo enotno... Pa tudi ocene naših niso vedno točne in smo ugotovili slučaj, da je bila ocena in s tem karakteristika popolnoma napačna in krivična.«³⁶ Omenja, da sicer še nimajo popolnoma zanesljivih podatkov, vendar sumijo, da daje podatke o izgnancih narodnoosvobodilnemu odboru bivši petokolonaš in kulturbundovec. »Tako je bil eden naših tovarišev, ki so ga 'Dražini' imeli na listi kot komunista, označen za krščanskosocialista, drugega, ki je bil večletni tajnik sokolske župe in politični podpornik Demokratske stranke, kot klero-fašist. Torej naravnost absurdne in lažne ocene.«³⁷ Vse to je zbuvalo med ljudmi veliko ogorčenje in zaupnik piše, da ne ve, kako naj se zagovarja pred obtožbami, ki letijo tudi na njegov račun. »Za izgon nismo rabili karakteristik, njo so Nemci za nas že imeli in so nas med prvimi kot njim najnevarnejše izgnali. Štiri leta smo trpeli in radi trpeli in nas je mučilo domotožje, sedaj, ko se hočemo vrniti na rodno grudo, da bi prišli z obema rokama za delo...«³⁸

Čeprav so bila navodila glede karakteristik jasna, po posebnem kurirju so jih morali v zapečatenih kuvertah prinesiti iz kraja, kjer so jih napisali, v Beograd, od koder jih je po pregledu delegacija poslala v domači kraj izgnancev, pa so se pritožbe posameznikom, ki so tako ali drugače dobili karakteristiko na vpogled, množile. Zaradi različnega ravnanja s karakteristi-

kami tudi pri narodnoosvobodilnih odborih v Sloveniji so romala na delegacijo v Beograd pisma z vprašanji, kakšno je pravzaprav uradno ravnanje s temi karakteristikami. Tako je okrajni narodni odbor v Mariboru spraševal, ali se karakteristike izročajo posameznikom kot kolkovan dokument ali ne. Doslej so namreč karakteristike obravnavali kot strogo zaupne, od drugih okrajnih odborov, predvsem iz Bosne, pa dobivajo karakteristike s prošnjo, naj jih izročijo posameznikom. Stranke, ki jim niso hoteli izročiti karakteristik, so se pritoževale, da drugje odbori brez težav ugodijo takšnim prošnjam.³⁹ Odgovor delegacije je bil nedvoumen. Karakteristike so bile strogo zaupne, čeprav so bili predlogi, kot: »Ker pa je vsakdo upravičen, da se pritoži – ni pritožba izvedljiva le-tu pri oblasti, ki je karakteristiko izdala – ako ocena ne odgovarja stvarnosti, bi ipak bilo pravilno, da se karakteristika odnosno njo nadomestujoča potrdila izroči upravičencu duplikat pa vam. Enako tudi instančna rešitev v slučaju pritožbe.«⁴⁰

Sklicevanje, da »ne bi bilo združljivo s pojmom prave demokracije, če se vzame prizadetemu pravica do obrambe,«⁴¹ je v tem primeru pomagalo toliko, da je zaupnik dobil pravico, da pregleda vse karakteristike in jih opremi s svojimi objektivnimi uradnimi pripombami, za katere je bil tudi odgovoren. Vsekakor je delegacija zaradi tovrstnih pritožb, čeprav jih je zavračala kot neutemeljene, pri izdajanju karakteristik postala previdnejša. Verjetno je k temu pripomoglo tudi opozorilo Ministrstva za socialno politiko narodne vlade Slovenije, da se množijo pritožbe zaradi karakteristik, z nujno prošnjo, »da temeljito revidirate vse poslovanje glede izstavljanja karakteristik.«⁴²

Delegacija je v odgovoru Ministrstvu zavrnila obtožbe, češ, »imamo občutek, da vam je nekdo nepravilno prikazal naše delo glede karakteristik. Delo izvršujemo tako, da zadovoljimo interese narodnih oblasti in izvršujemo naše dolžnosti, ki jih je pred nas postavila štiri in pol letna narodnoosvobodilna borba.«⁴³ Rezultat pa je vendarle bil tak, da so pri vseh karakteristikah, za katere je obstajal sum, da ne ustrezajo dejanskemu stanju, zahte-

vali dodatne informacije in podatke, ker »mi se moramo boriti in moramo točno prekontrolirati, kar prihaja od raznih mestnih ali srezkih odborov iz Srbije, ker smo imeli že dosti neprijetnih slučajev, da so izdavane negativne ali pa pozitivne karakteristike osebam, ki so to zaslužili ali ne«. ⁴⁴ Previdnost pri izdajanju karakteristik je bila potrebna tudi zato, ker se je zgodilo, da so ugodne karakteristike dobili ljudje, ki so v štiriletnem izgnanstvu sodelovali bodisi z Nemci bodisi s četniki in se jim je zaradi dobrih karakteristik v Sloveniji uspelo zaposliti v javnih službah, kar je pri drugih repatriirancih zbužalo ogorčenje.

Vprašanje karakteristik je ostalo ves čas sporno. Po eni strani je delegacija vztrajala pri tem, da so karakteristike strogo zaupne in kot takšne ne smejo biti na razpolago repatriirancem, po drugi pa je pristajala na popravke napačnih karakteristik. Drugo stališče je bilo seveda v nasprotju s prvim, vendar pa je tistim, ki so tako ali drugače prišli do karakteristik, za katere so menili, da ne ustrezajo resnici, s pričami in dokazi uspelo spremeniti karakteristike, saj je bila večina odločno pripravljena svojo nedolžnost dokazovati tudi na sodišču. Zaupnik Snosa iz Paračina je po prihodu domov poslal delegaciji pismo, v katerem pripominja, »da so vsi povratniki, katerih karakteristika ne odgovarja stvarnosti in so morda naravnost neistinite in krivične in izdane brez konkretizacije zlodela, kojega se jih krivi, stavili zahtevo, da pristojna sodna oblast – in to naša oblast – slučaje razjasni,

seveda, ako je to izvedljivo. Voljni so kot osumljenci stopiti pred sodišče, ki naj sodi o njih eventualni krivici, zahtevajo pa tudi, da se postavi pred sodišče onega, ki jih je oklevetal in tako ocenil.« ⁴⁵ Seveda je bil tak skupinski nastop v tem primeru možen zaradi stalnih intervencij in strokovne usposobljenosti zaupnika Snosa (jurista), ki je dosegel, da je lahko pregledal in opremil s svojimi pripombami vse karakteristike članov svoje kolonije. Kolikor takšnih primerov je bilo, je težko ugotoviti. Vendar pa so bili bolj odmevni ravno zaradi izredne občutljivosti problema.

Delegacija je poskrbela tudi za vrnitev otrok slovenskih izgnancev, ki so bili v zimskih mesecih v skupini 12.000 otrok, poslanih zaradi težkih gospodarskih razmer v Srbiji v Bolgarijo. Akcijo je organiziral USAOJ, slovenskim otrokom pa je pri akciji pomagalo Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman. Posebnih spisov za slovenske otroke ni bilo, saj so bili poslani kot otroci Federalne Srbije. Pri razporeditvi se ni upošteval kraj rojstva, ampak kraj, v katerem so preživeli vojna leta. Otroci so bili označeni kot socialno nepreskrbljeni, program njihove vrnitve pa je opravil Centralni odbor za prihvat dece iz Bolgarije. Po tem načrtu bi se morali slovenski otroci vrniti v kraje, od koder so bili poslani v Bolgarijo. Pri tem je nastala težava, ker so bili starši teh otrok v glavnem že repatriirani v Slovenijo in v skrbah zanje. Zato je delegacija po seznamih teh otrok sestavila poseben spisek in ga je primerjala s spi-

³⁵ AINZ 976, Pritožba zaradi karakteristike, poslana Delegaciji SNOS 14. septembra 1945.

³⁶ AINZ 976, Dopis zaupnika SNOS v Paračinu Delegaciji SNOS, 27. in 29. junija 1945.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

³⁹ AINZ 976, Dopis Okrajnega narodnega odbora Maribor-mesto, personalni oddelek, Delegaciji SNOS, 1. decembra 1945.

⁴⁰ AINZ 976, Dopis zaupnika SNOS iz Paračina Delegaciji SNOS, 4. julija 1945.

⁴¹ Prav tam.

⁴² AINZ 976, Dopis Ministrstva za socialno politiko Narodne vlade Slovenije Delegaciji SNOS, 5. septembra 1945.

⁴³ AINZ 975, Dopis Delegacije SNOS Ministrstvu za socialno politiko pri narodni vladi Slovenije, 5. septembra 1945.

⁴⁴ AINZ 975, Dopis Delegacije SNOS krajevemu odboru OF Slovenj Gradec, brez datuma.

⁴⁵ AINZ 975, Dopis zaupnika SNOS iz Paračina Delegaciji SNOS, 8. avgusta 1945.

skom slovenskih družin, ki so se že vrnile v Slovenijo, ter poiskala njihove naslove. V Bolgarijo je bilo poslanih 86 otrok. Da bi se preprečilo njihovo nepotrebno prevažanje, je 14. avgusta 1945 posebna poverjenica delegacije odpotovala v Bolgarijo z nalogo, da vse slovenske otroke, ne glede na to, ali so preskrbljeni ali ne, pripelje v Beograd, od koder jih bodo poslali v Slovenijo. Delegacija je prevzela odgovornost, da se bodo otroci vrnili k svojim staršem v Slovenijo, in 12. avgusta 1945 so s spremljevalci res odpotovali domov.

Delegacija se je zavzela tudi za Primorske Slovence, ki so bili kot vojni ujetniki v Smederevu. V poročilu o njihovem položaju piše: »Primorski Slovenci, ki so bili mobilizirani v italijansko vojsko, so po kapitulaciji padli v nemško ujetništvo. Ko jih je Rdeča armada osvobodila, so se prostovoljno javili, da se vrnejo v Jugoslavijo. Ko so prestopili mejo, so jih skupaj z Nemci vrgli v taborišče, kjer so z njimi ravnali grše kot z Nemci. Opravljajo najgrša dela in jih zmerjajo s fašisti. Ne vedo, na koga se obrniti...«⁴⁶

Na željo Ministrstva za socialno politiko Demokratične federativne Jugoslavije je delegacija zbrala pritožbe vojnih ujetnikov in prisilnih delavcev, ki so se iz Nemčije vračali v domovino, o njihovem sprejemu, čeprav repatriacija teh ni bila v njeni pristojnosti. Seveda posameznih spodrsrljajev ne smemo posploševati, so pa bili in Ministrstvo za socialno politiko Demokratične federativne Jugoslavije v Beogradu si je prizadevalo, da bi bilo takšnih primerov čim manj. Predvsem je šlo za izgnance, vojne ujetnike in prisilne delavce, ki so se vračali iz Nemčije prek Bele Crkve. Velike težave so bile predvsem s prenočišči, prenosom prtljage, prehranjevanjem. Med izgnanci, ki so se vračali, so pogosto bili majhni otroci, starejši ljudje in bolniki. Za sabo so imeli štiri leta trpljenja in mučno pot proti domu. O slabi organizaciji repatriirancev, ki so se vračali v domovino preko Subotice, je delegacija obvestila Ministrstvo narodnega zdravlja in socialne politike Demokratične federativne Jugoslavije. Pri vračanju izgnanih Slovencev prek Češke so se doga-

jale nelogičnosti; Rusi so jih do Subotice prepeljali prek Budimpešte, zaradi slabih prevoznih razmer pa so se potem iz Subotice ponovno vračali prek Budimpešte in Gradca v Maribor. Delegacija je obvestila ministrstvo, da zaradi velikega npora, nereda in pomanjkanja hrane po izjavah povratnikov umrejo povprečno tri osebe na dan. Prav tako je slab vtis nanje naredil tudi sprejem ob prestopu jugoslovanske meje, »ki pomeni za njih popolno razočaranje«.⁴⁷ Oblast v Subotici je natančno pregledala vso imovino, ki so jo povratniki nosili s seboj, »in vse, kar se pregledovalcem dopade, se repatriirancem brez vsakih potrdil odvzame. Take revizije se vršijo včasih tako temeljito, da repatriirancu od njegove prtljage ne ostane ničesar... Naši ljudje so izpostavljeni raznim šikanam v karantenskih taboriščih. Tako npr. s postaje ne morejo odnesti vse svoje prtljage, ker nimajo prevoznih sredstev, tako da njihova prtljaga ostane brez varstva na postaji. Ker nimajo nobenega denarja za plačanje prevoza, oddajo voznikom vse, kar jim je pripeljal. Sploh je njihov položaj tak, da dopušča izkoriščanje do maksimuma.«⁴⁸

Za Slovence, ki so se vračali prek Bele Crkve, je poskrbelo Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman. Poleg materialne pomoči, ki so jo ponudili, kolikor so je pač lahko, so skrbeli tudi za kulturno-politično prosvetljevanje, saj ti ljudje »pač do vrnitve pojma niso imeli o narodnoosvobodilnem gibanju pri nas, o borbi naših partizanov«.⁴⁹ Poročilo ugotavlja, da ti izgnanci z velikim zanimanjem spremljajo spremembe, ki so se Jugoslaviji dogodile v tem obdobju, vendar živijo v tako slabih razmerah (»spijo na tleh na slami že od aprila«)⁵⁰ in ob slabi hrani, da si vsi želijo čimprej domov.

Skupina izgnancev iz krškega in brežiškega okraja, ki je preživela štiri leta v Landsbergu v Nemčiji, je ob prihodu v Belo Cerkvo opisala svoje trpljenje. Med bivanjem v Nemčiji so moški delali v tovarni Opel v Brandenburg, mlada dekleta kot služkinje pri Nemcih, drugi pa na polju državnega posestva, tudi otroci nad deset let starosti. Konec januarja 1945 jih je osvobodila Rdeča armada in

jim dodelila posestvo v upravljanje. Tako so preživeli edini mesec spodobnega življenja v vseh teh letih. Sredi februarja so jih v pol ure evakuirali, tako da s seboj niso vzeli praktično nič prtljage. Iz Landsberga so se peš odpravili v 300 km oddaljen Vrešen na Poljskem. Glede hrane so bili prepuščeni sami sebi, v skupini 270 ljudi pa je bilo kar 80 otrok pod 14 letom starosti, 25 pod petim letom starosti in več kot 50 starih ljudi. Po 29 dneh so prispeli v Vrešen in se od tod prek Varšave, Brest-Litovskega, Kovela, Lvova, Segedina odpravili v Jugoslavijo. Tja so prišli 14. aprila. Njihovo hrepenenje po domači zemlji je bilo neizmerno. »Mi vsi želimo domov! Zemlja naša nas kliče! Predolgo nas ni bilo nazaj! Vinogradi čakajo nas, travniki, polja, logi in hišice, še cele ali podrene – hrepenijo za nami... Vsled tega so naše iskrene želje, da čimprej dospemo od tu v naše okraje naše lepe Slovenije in najsi so tudi naši domovi razvaline, polja, vinogradi opustošeni, vseeno se bo nam vse to lepše zdelo kot palače in negovani cvetlični vrtovi v rabeljski Nemčiji, kajti Nemec nas je v tej dolgi dobi našega suženjstva pri njem tako zbrusil in izkristaliziral, da se sedaj polno zavedamo, kaj nam je bila, pa tudi je in bo naša prelepa Slovenija. In nikdar več se ne sme pripetiti, da bomo še kdaj sužnji drugim. Mi po tujem ne hlastamo, a svoje lastnine ne damo nikdar in nikomur več iz naših rok, četudi bi morali za to našo staro pravico dati svojo kri in življenje,« so zapisali.⁵¹

Zaradi velikega števila ljudi na železniški postaji v Beogradu je bila nemogoča

brezhibna organizacija. Iz poročila, ki ga je delegacija poslala Ministrstvu za socialno politiko, zvedemo, da je kdaj pa kdaj do velike brezbriznosti do vračajočih se, saj so se ti pritoževali, da jih nihče ni niti vprašal, kdo so in od kod so prišli. »Mora se naglasiti, da so se najbolj tožili radi tega, ker so oficirji J. A. šli mimo njih in ne da bi se niti eden spomnil in jih vprašal na tov. način, kdo so. Dobili so, kakor so mi sami dejali, vtis, da so to oficirji starega kova, a nikakor tov., kakor so oni od današnjih oficirjev pričakovali. Na drugi strani so se prav lepo izražali o sprejemu na Jesenicah, da so tam dobili kruha, čaja in kave in da so v transportu skozi Slovenijo bili od naroda srčno pozdravljeni, medtem ko od Zagreba do Beograda jih ni nihče niti pogledal. Največje razočaranje so doživeli v sami prestolnici. Ne bi jih bolelo, če bi jim nihče ne dal kos kruha, samo da bi slišali lepo sprejemno besedo. To je povdaril neki tov. vojni ujetnik pred veliko grupo svojih tov., kateri so si bili v tem edini.«⁵²

Delegacija je prevzela skrb tudi za nekaj preživelih duševno prizadetih oseb, ki so jih Nemci leta 1941 izgnali iz Slovenije. Nemci so ob izselitvi z njimi prav poniževalno ravnali. Iz garderobe dramskega krožka v škofovih zavodih v Šentvidu so pobrali kostume in vanje oblekli duševno prizadete. V teh capah so jih prepeljali v Srbijo, še prej pa so jih fotografirali. Ko so jih pripeljali na cilj, so skrb zanje naložili krajevnim oblastem. Čez čas so jih prepeljali v umobolnico Topolnico blizu Niša in drugi izgnanci so izgubili za njimi sledove. Kot piše Cvetko

⁴⁶ AINZ 975, Poročilo Delegacije SNOS, 27. julija 1945.

⁴⁷ AINZ 975, Poročilo Delegacije SNOS Ministrstvu za narodno zdravje in socialno politiko Demokratične federativne Jugoslavije v Beogradu, 8. julija 1945.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ AINZ 976, Poročilo o delovanju in razmerah Slovencev v Pančevu, Vršču in Beli Crkvi Delegaciji SNOS, 16. junija 1945.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ AINZ 976, Poročilo o življenju in gibanju slovenskih izgnancev iz krškega in brežiškega okraja v Beli Crkvi – prihvatišče I, 23. maja 1945.

⁵² AINZ 976, Poročilo Delegacije SNOS Ministrstvu socialne politike Demokratične federativne Jugoslavije, 23. julija 1945.

⁵³ Cvetko A. Kristan: Transporti iz Gorenjske, Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945, Založba Obzorja, Maribor 1967, str. 174.

A. Kristan, so domnevali, da so postali žrtve evtanazije po nacističnem načelu: »Kdor družbi ni več koristen, nima pravega do življenja.«⁵³ Vendar je nekaj teh bolnikov vojno preživel, čeprav so morali opravljati najbolj umazana in najtežja dela in so bili neusmiljeno kaznovani za vsako resnično ali namišljeno napako. Iz poročila, ki ga je poslala delegacija Snosa Ministrstvu socijalne politike v Beograd, je razvidno, da so kljub temu, da so uradno živeli v bolnišnici, z njimi ravnali kot v koncentracijskem taborišču. Spremljevalko so se 11. avgusta vrnili v Ljubljano in tam so jih primerno namestili. »Delo je bilo težko, hrana zanič (samo voda s fižolom brez zabele in zraven košček proje), medtem ko je ostalo osebje imelo mleko, čaj in razne vrste hrane. V sobi, v kateri so spali, je po zidovih tekla voda in tudi sredi najhujše zime se ni kurilo. Najhujšo hrano so imeli pozimi. Dajali so jim pokvarjeno jed in črvido zelje. Pri neki priliki so našli v jedi mišje blato, a enkrat tudi centimeter dolgega črva. Ko so prosili za malo bolj hrano, so jih bolničarke pretepele. Med njimi se je posebno odlikovala Živka Tonček, ki jim je večkrat pretela: 'Nečete zemljo više gaziti dugo, nečete živi doči u Sloveniju.' Cel dan so morali delati na vrtu, a zvečer do pozne noči so morali ribati hodnike. Ko so včasih protiv tem protestirali, so jih bolničarke zavile v prisilni jopič in jih, čeprav je tudi bila zima, stlačile v kopalno kad, napolnjeno s hladno vodo. Vse bolničarke brez razlike so bile s temi revčki neverjetno grobe, pretepele so jih in tolkle, pretile s celico...«⁵⁴

Ko so izgnanci dobili obvestilo, s katerim transportom bodo odpotovali domov, je marsikdaj nastopil tudi težak trenutek, saj se je bilo treba posloviti od domačinov, ki so jih leta 1941 sprejeli medse. Tam, kjer je bila slovenska kolonija močna in je bilo delovanje Slovenskega kulturno-prosvetnega društva Franc Rozman agilno, so pripravili slovesne poslovilne večere za srbske prijatelje. V štirih letih, ki so jih preživel Slovenci v Srbiji, so delili usodo z domačim prebivalstvom: vojne grozote, lakoto, vsesplošno pomanjkanje, saj je samo v letu 1941 na ozemlje ožje

Srbije pribežalo okrog 300.000 ljudi, ki jih je bilo treba nahraniti in nastaniti. Izgnanci so se po najboljših močeh vključili v življenje in delo, pač glede na njihovo socialno strukturo. Kako so preživelij vojno, je bilo velikokrat odvisno tudi od tega, na kakšnem področju so živeli (gospodarsko razvitem ali nerazvitem), ali so bili razkropljeni po vaseh ali strnjeni v močni koloniji, v kateri so si ponavadi med seboj pomagali, kolikor se je le dalo, s skupnimi kuhinjami ali drugače. Mnogižične represalije, ki jih je nemški okupator izvajal nad srbskim narodom, so prizadele tudi slovenske izgnance. Najdemo jih med žrtvami v Kragujevcu in Kraljevu. Ko se je srbski narod množično dvignil v narodnoosvobodilni boj, je bilo v prvih partizanskih enotah tudi veliko Slovencev, organiziranih v slovenski partizanski četi Ivana Cankarja. Posebej nevarni so bili slovenskim izgnancem četniki Draže Mihailovića, saj so jim grozili ves čas vojne. »Preden bodo 'izbeglice' odšli od tod, jih bomo še strogo prereševali. Česar ni rodila srbska majka, bo ostalo – tukaj...«, je izjavil na javnem zborovanju neki četniški komandant.⁵⁵ V slovenskih izgnancih niso imeli opore, bili so »drugorodci in drugoverci«.⁵⁶ Ob osvoboditvi Srbije jeseni 1944 se je slovenska mladina odzvala mobilizaciji in na sremski fronti je obležalo več kot 147 borcev slovenske prostovoljske brigade v Srbiji. Najbolj močne so tiste vezi, ki se spletejo v najhujših časih, zato je bilo mnogim slovenskim izgnancem kljub siloviti želji po vrnitvi domov ob slovesu hudo. Ponekod, kot na primer v Vrnjački Banji, so se izgnanci pisno zahvalili družinam, ki so jih nesebično sprejele na svoje domove, in vsem, ki so jim v teh letih pomagali.

Lahko bi rekli, da so bili vračajoči se izgnanci že skoraj doma, ko so vstopili v vagone, ki so jih čakali v Zemunu. Do Zemuna pa je bilo, kot smo že omenili, zelo težko priti. Po edinem mostu, ki so ga usposobili za prehod čez Donavo in je bil namenjen za potniški in tovorni promet, je ta bil urejen enosmerno, most pa je bil noč in dan zapolnjen z vozili. Iz Zemuna so namreč potovali tudi drugi izgnanci. Delegacija je imela težave s to-

vornjaki, ki so izgnance iz Beograda vozili v Zemun. Ker je večkrat prišlo do zastojev, so morali slovenske družine v Beogradu prenočiti in nahraniti. Iz Pančeva so vozili izgnance čez reko z brodom, ki je bil stalno preobremenjen, nekaj dni v avgustu pa celo ni vozil zaradi prenizke gladine reke. Preglavice je delegaciji povzročala tudi železnica, ki po njenem mnenju ni posvečala dovolj pozornosti prevozu izgnancev.

Delegacija je dobila tudi nekaj pisem zaupnikov, v katerih so opisali vrnitev proti domu. »Vožnja je bila precej zanimiva, pa tudi romantična, ker so strehe vozov bile preluknjane od avijonskih strelnic in smo morali med vožnjo, ko je deževalo, sedeti v njih z odprtimi dežniki ter sproti z vrečami pobirati vodo po podu, da ni namočila živila, ki smo jih vozili s sabo. Pa vse to se je nekam lahko prenašalo z zavestjo, da se vračamo po dolgih in težkih letih pregnanstva na svoje domove. V Zagrebu smo dobili topel čaj, a otroci mleko za zajtrk... Tem potom se končno ponovno zahvaljujem vsem tovarišem pri odseku za naklonjenost in uvidenost v svojem, kakor tudi v imenu vseh ostalih članov našega transporta. Kako smo pa našli svoje domove, je poglavje zase in bi se o tem lahko spisale cele pole papirja, posebno glede stanovanj in pohištv, ki smo ga morali pustiti ob izgonu...« je pisal izgnanec delegaciji 21. julija 1945, po vrnitvi v Dravograd.⁵⁷

Delegaciji je do 12. avgusta uspelo repatriirati 6800 Slovencev, povprečno 151 ljudi na dan. To so bili predvsem izgnanci, ki so bili nastanjeni v notranji Srbiji. V avgustu so se vračali tudi Slovenci iz Beograda in tisti, ki so se priselili v Srbijo pred vojno oziroma tisti, ki so bili zaposleni v državnih službah in prej niso dobili razrešnic. Posebno v Banatu

kajo na spravilo poljskih pridelkov. Ti so se potem vračali domov v septembru in oktobru. Do konca oktobra je bila repatriacija v glavnem opravljena. Prvega novembra je bila ukinjena pravica do brezplačnega prevoza po železnici. Delegacija je skrbela predvsem za tiste izseljence pred letom 1941, ki niso imeli pravice do brezplačne vožnje po železnici in si poti zaradi slabega gmotnega položaja niso mogli sami plačati, pa za Slovence, ki so živeli v Makedoniji in se niso udeleževali političnega življenja, s svojim bivanjem v Makedoniji niso bili zadovoljni. Majhen del izseljencev se je v Slovenijo vrnil sam. Nekateri so se odločili, da bodo z vrnitvijo počakali do pomladi, del pa se jih je želel naseliti v Vojvodini. Ti so imeli možnost naseliti se v okolici Vrška, kjer je bil predviden prostor za kolonizacijo iz Slovenije. Delegacija je v poročilu, z dne 26. oktobra 1945, ugotovila, da je repatriacija Slovencev iz Srbije končana, da so v notranjosti Srbije ostale le še posamezne družine, v Beogradu pa od 2500 do 3000 Slovencev, ki so bili zaposleni in zaenkrat niso mislili na stalno preselitev. V jeseni se je začela delegacija kadrovske krčiti in oktobra je imela le še štiri člane. Konec leta 1945 je prenehala delovati.

Glede na bogato gradivo, ohranjeno v Arhivu Inštituta za novejšo zgodovino, in možnosti, da se še lahko zbere spominsko gradivo repatriirancev, ki so se vračali na svoje domove iz vse Evrope, bi bilo smotno, da bi se te naloge lotili bolj sistematično. Ne bi smeli pozabiti na množičnost tega procesa, saj je bilo med vojno po nekaterih podatkih samo v Nemčijo deportiranih približno 300.000 Jugoslovancev. Njihovo vračanje je bilo tako v tehničnem kot organizacijskem pogledu velika in zahtevna naloga za mlado državo in njeno novo oblast.

⁵⁴ AINZ 975, Poročilo Delegacije SNOS Ministrstvu za socialno politiko v Beogradu, 14. avgusta 1945.

⁵⁵ Fran Roš: Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945, Založba Obzorja, Maribor 1967, str. 413.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ AINZ 975, Pismo slovenskega izgnanca v Srbiji po vrnitvi v Dravograd Delegaciji SNOS, 21. julija 1945.

MARTIN MENCEJ

INTERNACIONALNOST IN NACIONALNOST V ZAVESTI PREDVOJNIH IN MEDVOJNIH PARTIJSKIH AKTIVISTOV

V tem kriznem zgodovinskem obdobju, ko se na tehtnici merijo ideološke, politične, družbenoekonomske in moralne vrednote preteklosti, so stopile v ospredje sile, katerih protagonisti krivijo za neuspeh minulega in sedanjega stanja marksizem-leninizem in udrihajo s svojimi novimi spoznanji po vsem minulem. Nosilci teh preteklih zablod so komunisti internacionalisti, tako imenovani borci za socializem, zapeljani od zgrešenih in s prirodo sprtih teorij, ali kakor je to nekako grobo povedal bivši predsednik Združenih držav Amerike »vse zlo prihaja od Vzhoda«. Danes je vse to na srečo vse za nami in na smetišču zgodovine, pravijo ti antikomunisti in antisocialistični pobudniki nove poti razvoja. In kaj ponujajo namesto tega?

Zamenjavo ene ideologije z drugo, »nov« ideološko teoretični model, ki je »naraven« in vodi v lepši jutrišnji dan. Ta ne počiva na **razredni** podstati, ampak na vrednotah in interesih **nacionalnosti**, te pa se lahko razvijajo samo v kapitalističnem oziroma postkapitalističnem družbenem sistemu, kakor ga zmerni prenovitelji tudi imenujejo.

Ko spremljam medijske razlage nekaterih naših intelektualcev, se sprašujem, kako je mogoče, da so stoletje milijoni in milijoni delovnih ljudi zavestno sledili učenju Marxa-Engelsa-Lenina, klicu po odpravi ekonomskih, socialnih in političnih družbenih protislovij v kapitalističnem družbenem redu? In ko prelistavam naše revije, liste in prebiram razlage v njih, me nemalo presenečajo nasprotujoča si tolmačenja prihodnega razvoja šolanih intelektualcev z visokimi naslovi pred priimkom; pri tem me spreletava srh, ko med drugim berem, kako so revolucionarji marksisti, borci za socializem doživeli polom in kako lahkotno pojejo slavospeve vrednotam kapitalizma oziroma današnji stopnji razvoja postkapitalizma, ki je dosegel vrh svojega razvoja v stoletjih, medtem ko se je marksizem-leninizem v nekaj desetletjih znašel na smetišču. Nekateri protagonisti teh in podobnih spoznanj kalijo in oblikujejo nove generacije. Naj zadostuje samo primer enega od njih, imenovanega celo »enfant terrible«, ko v intervjuju odgovarja novinarju:¹ (Revija Duga, december 1989) »Želel bi si, da bom navadni mezdni delavec, vendar pa da vem za pogoje, pod katerimi bom delal in za ceno svojega dela, vse drugo pa prepuščam lastniku podjetja.« Z drugimi besedami bi lahko malo drugače rekli, da ga zanimata le delovno mesto in plača, ne zanima pa ga, kam gre cena njegovega presežnega dela in koliko od tega gre v njegov žep, tudi ga ne zanima življenje zunaj njegovega delovnega mesta (kultura, zdravstvo in podobno).

II

Mi, ki smo v predvojni kapitalistični Jugoslaviji (pogledali pa smo tudi čez njene meje) doživljali vse to »blaženo« kapitalistično življenje, odvisnost od delodajalca, družbeno-gospodarsko in socialno razklanost, pa naj si bo v industrijskih delih (spomnim naj na položaj rudarjev v revirjih v kleščah družbe Trboveljske premogokopne družbe, tekstilnih delavcev v Kranju in Mariboru ali pa na bedo poljedelskih delavcev, malih kmetov in preužitkarjev), imamo še globoko v zavesti tedanjo **razredno** družbeno ureditev. Kar dovolj je tudi strokovne literature o tedanjih lastninskih odnosih in od njih odvisnega socialnega položaja delovnega človeka pri nas doma in v tujini, o čemer današnja mlajša generacija prav malo ve. Kljub temu pa protagonisti novega, odrešujočega ponujajo kar skok nazaj v kapitalistični raj ali pa vsaj postkapitalistično meščansko družbo.

Vsi novi družbeni sistemi v zgodovini so na svoji razvojni poti iskali bolj ali manj posrečene oblike in vsebine. Na tej poti so prizadevanja naletela na neštne ovire,

prehitevanja in zaostajanja in tudi prehod iz kapitalizma v socializem ne more in ne bo mogel biti brez težav, tako zavoljo notranjega kot tudi zunanjega odpora; pri tem nastajajo različne deviacije, bolj ali manj uspešni prijem, ki naj bi ustrezali širokim plastem delovnega ljudstva. Nastopi določenih družbenih slojev, ki so izgubili privilegirane položaje, so neizogibni in tudi razumljivi. Pri tem pa je pomembna zgodovinska ugotovitev, da izkoriščenemu in tlačnemu človeku ni bila podarjena niti ped pravice. Boriti se je moral in se bo moral zanjo, pa naj si bo z nasiljem ali brez njega.

Spomnim naj, kako se je po prvi vojni buržoaziji v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev hitro znašla pod varstvom monarha, policije in vojske, ne glede na podrejenost beograjski čaršiji in nastopila enotno. Meščanske stranke so, ne glede na podrejenost geslu »v imenu naroda«, podprle režim z izgovorom, da preti »rdeča nevarnost«. Prav Lenin pa je bil tisti, ki je odločno nastopil proti Stalinovemu pojmovanju nacionalsocializma in pribil: »... da v bistvu krši (Stalin namreč) interese proletarske razredne solidarnosti, kajti nič tako ne zadržuje razvoja in utrditve proletarske razredne solidarnosti kakor nacionalna krivičnost, a užaljeni pripadniki kakega naroda niso nikoli bolj občutljivi kakor tedaj, ko gre za občutek enakosti, ki jo zagreše njihovi tovariši in proletarci...«² (Lenin, Zbrana dela) Pri tem gre za solidarnost tovarišev proletarcev! Zato bo prav, da si priključimo v spomin, kako smo predvojni in medvojni partijski aktivisti na terenu pri svojem praktičnem delu dojemali nacionalno in internacionalno vprašanje.

III

Razumljivo je, da je organizacijsko in propagandno delo temeljilo na izkušnjah boljševiške partije (VKP-b). Kakor v nekaterih drugih deželah, kjer je bila komunistična partija v ilegali, so bili tudi pri nas strogi kriteriji za sprejem med članstvo komunistične partije in Skoja, ne glede na nacionalno pripadnost. Učenje Marxa in Engelsa je bilo teoretska osnova, v praksi pa je bila avantgardna vloga delavskega razreda na poti v preobrazbo družbe s komunistično partijo na čelu. Ker je bilo delo partijskega aktivista strogo ilegalno, so bili strogi kriteriji pri širjenju članstva popolnoma razumljivi, zato se je to tudi le počasi širilo, upošteva razporejen delavskega razreda; vse to do nove strategije in taktike kominterne 1935.

Pravilno je opredelitve komunistov in antikomunistov ocenila levo usmerjena avtonomistična slovenska skupina, zbrana okrog lista Slovenija, ko je zapisala: »Kdor je leninistično orientiran, mu bo vse dobro in prav, karkoli prihaja iz Rusije in karkoli se tam godi, vsakemu drugemu celostnemu ideologu, npr. političnemu katoličanu, pa bo vse nasprotno in sovražno, karkoli prihaja ali se godi v Rusiji.«³ (List Slovenija, 1939) Tako kot drugi v teh dveh skrajnostih smo partijski aktivisti vztrajali pri prvi skrajnosti: poleg osebnih moralno etičnih lastnosti in pripravljenosti na žrtve je bila neomajna vera v oktobrsko revolucijo in Sovjetsko zvezo pogoj za sprejem v partijo. Le tako je bila ohranjena monolitnost partije brez večjih frakcijskih pretresov in sporov, kakršni so bili v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije, ki je bilo tedaj v tujini. O kakšnih nacionalnih sporih sploh ni bil govor, saj je bil **razredni boj v prvem planu**, boj proti vladajoči izkoriščevalski buržoaziji je bil primaren in odločujoč.

Kakšno drugo pot v bodočnost pa naj bi ponudili delovnemu človeku? Mar pot črne internacionale z njeno »celostno ideologijo«, ki je bila eden od pomembnih stebrov mednarodnega kapitalizma in reakcije. Ostala je še socialdemokratska koncepcija, ki naj bi predstavljala nekakšno srednjo pot, ki pa se je takoj po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev začela udinjati vladajočemu režimu. Tako sta ostali samo Marx–Engesova teoretska osnova in boljševiška praksa.

Do tedaj je največ obravnaval nacionalno vprašanje v delavskem gibanju Lenin. Njegova dela pa nam niso bila dostopna. To vprašanje je pri nas do tedaj obravnaval generalni sekretar v publikaciji Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma. Nekaj njenih izvodov je prišlo tudi v Slovenijo in krožili so iz rok v roke, v glavnem seveda v vrstah intelektualcev. Torej je vodilni kader imel odgovore za razmislek, manj ali

pa nič od tega pa ni bilo dano partijskim aktivistom na terenu, predvsem na podeželju. Šele na prelomu dvajsetih let je Jože Dolenc, bil je iz vrst študentov marksistov, napisal razpravo na podlagi Leninovih tolmačenj o pravicah narodov do samoodločbe. Sledila je ostra reakcija v tisku od strani nacionalistov in unitaristov. Kaj več do druge polovice tridesetih let o tem vprašanju pri nas ni bilo napisano.

IV

Kakor že povedano, se je takoj po prvi svetovni vojni buržoazija pri nas hitro znašla in začela skupen boj proti »rdeči nevarnosti«. Delavski razred je bil politično razdvojen. Proces politične diferenciacije delovnih množic so povzročili predvojni socialdemokratski voditelji s Topalovičem na čelu in s svojim ministerialnimi težnjami razbili delavsko enotnost. Opustili so namreč pot socializma, se spajdašili z buržoazijo in v povezavi z njo in z delom delavskega razreda in srednega sloja skušali ustvariti nekakšen kapitalistični reformizem in pacifizem. Komunistična partija pa je bila v strogi ilegali. Partijsko vodstvo, ki je bilo vse do leta 1938 v tujini, pa tudi ni bilo enotno do taktike političnega boja, poleg tega je bilo razdeljeno na frakcije. To so bile resne ovire za delo partijskih aktivistov in je ožilo možnosti pridobivanja novega članstva, borcev revolucionarnega razrednega boja. Upoštevati je treba tudi zaostrene kriterije pri kadrovanju in previdnost pred vrinjenimi provokatorji. Zato se ni čuditi, da je število članov tako počasi naraščalo vse do druge polovice tridesetih let.

Med člani Komunistične partije Jugoslavije, komsomola in simpatizerjev ni bilo čutiti prav nikakršnih razlik glede nacionalnosti in njihove narodne pripadnosti. Vsem je bil primaren razredni boj, boj za zrušenje kapitalističnega razreda in prevzem oblasti od strani delovnega ljudstva. S tem pa ni rečeno, da nismo bili domoljubi in zagovorniki narodnih pravic, tradicionalnih narodnih vrednot, dotedanjega narodnega napredka, a bili smo prepričani, da pa bodo vsa ta vprašanja rešena avtomatično z zmago socialne revolucije in prevzemom oblasti. Spričo številnih meščanskih strank in skupin z nacionalnimi programi, od skrajno nacionalističnih do usmerjeno sredinskih z vsem njihovim propagandnim aparatom in tiskom, bi bilo smešno pričakovati, da bi mi rudarjem npr. govorili o slovenski narodni identiteti, njihovih pravicah ter udrihali po beograjski čaršiji, ko pa so tamkajšnji rudarji živeli v enaki bedi in enakem socialnem položaju. Slovenska buržoazija pa se ni prav nič razlikovala od buržoazij v drugih delih Jugoslavije, saj so bili predstavniki slovenskih meščanskih strank domala ves čas v vladi, tudi v vseh kriznih obdobjih.

Frakcije socialdemokratske stranke: desno usmerjena s svojim glasilom Delavec, leva socialdemokratska stranka z glasilom Naprej, krščanski socialisti z glasilom Delavska pravica, z vsemi svojimi liderji, so se sicer grizle med seboj, bile pa so enotne v boju proti komunistom prav zaradi njihove revolucionarne razredne opredelitve in internacionalne usmerjenosti. Ni bilo naključje, da je skrajno nacionalistična organizacija Orjuna imela svojo manifestacijo leta 1924 s pohodom in razvitjem prapora prav v Trbovljah, kjer je bila trdnjava razredno osveščenih rudarjev. V tem ko so tamkajšnji socialdemokratski vodje vseh barv s svojim članstvom mirno gledali to izzivanje, so se edino komunisti zoperstavili in dali svoje žrtve v boju.

V

V diktaturo jugoslovanske velike buržoazije je organizirano partijsko življenje za nekaj let zamrlo, socialnoekonomski položaj delavstva pa se je iz dneva v dan slabšal. Notranji minister je prepovedal celo poskuse desno socialdemokratske (imenovane tudi ministerialne) stranke Jugoslavije, da bi obnovila svojo dejavnost v delavskih vrstah (1933). Ilegalno partijsko delo pa je prav v tem obdobju dobilo nov polet. Nova koncepcija strategije in taktike, sprejeta na sedmem kongresu kominterne leta 1935, je namreč odprla široko fronto partijam za sodelovanje z vsemi naprednimi gibanji. S tem pa se seveda ni odrekla svoji razredni opredelitvi. In uspehi so bili kmalu vidni. V trboveljskih revirjih se je 1934. leta začela velika gladovna stavka, ki je presenetila vladajoči režim, najbolj pa mogočno družbo Trboveljsko premogokopno družbo. V

glasilu klerikalne stranke Slovenec smo tedaj lahko brali: »Nihče ne more vedeti za organizatorje oziroma iniciatorje te nenavadne stavke. Celo delavski zaupniki (v večini socialdemokratsko usmerjeni voditelji oziroma strokovne komisije, op. pis.) so bili iznenadeni nad tem strumnim in solidarnim nastopom slehernega moža...«⁴ (Dnevnik Slovenec, 1934) Iniciator pa ni bil nihče drug kot vodstvo tamkajšnje partijske organizacije in organizatorji rudarji komunisti. Tega so se pa prav dobro zavedali tudi v uredništvu Slovenca, čeprav so se sprenevedali, češ da je gladovno stavko vodil obup množic, vodila jo je resnična lakota, kakor da nista bila obup množic in resnična lakota nič manjša v letih gospodarske krize 1931/1932. Le da je tedaj bila obnova partije šele na začetku in je bila še preslabotna, da bi začela in organizirala gladovno stavko.⁵ (Gradivo za zgodovino Komunistične partije Jugoslavije v revirjih 1931–1934, Medobčinski oddelek za zgodovinopisje pri revirskem muzeju Trbovlje, Martin Mencej, tipkopis.) V Trbovljah je bila izpričana razredna solidarnost in pridiganju o narodnih pravicah slovenskega naroda ali celo postavljanju narodnega vprašanja pred razredno bi se rudarji in njihove družine samo smejali in govorce izžvižgali.

In če preskočimo nekaj let in se preselimo na območje Šaleške doline, kjer smo v letih 1934/1935 začeli šele obnavljati partijsko življenje; delavstvo usnjarne v Šoštanju je živelo s svojimi bednimi mezdami, rudarji na drugem koncu doline v Velenju pa niso bili v nič boljšem položaju kot v zasavskih revirjih.⁶ (Spomini na predvojno delavsko gibanje v Šoštanju, Kulturni center Ivana Napotnika Velenje, Martin Mencej, tipkopis) Res je, da so v oba obrata prihajali delavci z bližnjih ali bolj oddaljenih malih kmetij in so si lajšali svoj življenjski obstoj s pridelki na njih. Toda naj bi mar tem delavcem najprej pripovedovali o narodni zavesti, medtem ko je s severa grozila germanska nevarnost, potem pa šele o izkoriščanju lastnikov podjetij? Stavko je bilo mogoče pripraviti in izvesti samo na podlagi razrednega boja, ko je bila tamkajšnja partija dovolj močna. Seveda pa je bilo treba na tem že močno ogroženem območju hkrati upoštevati tudi narodnostni moment in narodnostno osveščati pred nevarnostjo nacifašizma, ki je s svojo propagando prek nemčurske organizacije (Kulturbunda) zastrupljala preprosto ljudstvo. Lastnik tovarne usnja je bil nemčur Woschnagg (Vošnjak). V krog nasprotnikov tega razrednega boja se je vključila celo socialdemokratska stranka oziroma strokovna organizacija, saj je predstavnik te organizacije Petejan iz Maribora na predvolilnem zboru svaril Vošnjakove delavce pred komunistično propagando in njenimi pozivi k izboljšanju njihovega socialnega položaja. In stavka je bila uspešna s podporo široke javnosti.

VI

Da bi pridobili delavstvo, predvsem kmečko ljudstvo, na svojo stran in ga odvrnili od »boljševiške« propagande, so v drugi polovici tridesetih let nastopila različna nacionalistična gibanja s svojimi glasili: nacionalisti bivše orjunaške smeri z glasilom Borba; slovenski nacionalisti z glasilom Branik; pa Pohod Zveze bojnikov iz prve svetovne vojne in tako naprej. Vsa ta gibanja so imela skupno ali vsaj podobno vsebino s ciljem, da preslepijo delovno ljudstvo in ga odvrnejo od komunistične propagande, ki je bila internacionalistično usmerjena. Skrajno desno gibanje si je v ta namen celo izposodilo del komunističnega programa; Borba je npr. pisala, da bi bilo treba izpeljati socializacijo kapitalističnih podjetij, lastninski odnos privilegirancev pa prenesti na upravičence itn., drugi pa, da jim je vseeno, kaj se dogaja v Nemčiji (pod hitlerizmom, op. pis.), pomembno je le, da je hitlerizem pogoltnil komunizem.⁷ (Dr. Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovenije v stari Jugoslaviji 1917–1941)

V vsej tej gonji proti razrednemu boju smo morali terenski aktivisti ustrezno reagirati. V času teh gibanj nam je bilo v veliko pomoč glasilo Ljudska pravica, ki jo je začela izdajati partija in je zaradi svojega preprostega pisanja kmalu dobila širok odmev med delovnim ljudstvom. Tudi intelektualni krogi na podeželju so spremljali in sprejemali odločen boj komunističnih organizacij proti vedno bolj agresivnemu nacifašizmu, s svojimi prispevki so podpirali Rdečo pomoč in se v vedno večjem številu vključevali v delavsko-kmečko gibanje, mi pa v meščanske narodno-obrambne organi-

zacije predvsem na Štajerskem in Koroškem (Cirilmetodijsko društvo, Narodno odbrano itn.) Vendar je nacionalistična propaganda tudi med dobronamernimi in poštenimi intelektualci le napravila zmedo, predvsem na ideološkem področju. Naj zadostuje samo en primer. Znašel sem se na sokolski prireditvi s telovadnim nastopom članov celjskega sokolskega območja. V pogovoru s skupino sokolov so mi ti zatrjevali, da so tudi oni za boj proti kapitalizmu in za komunizem, vendar pa za nacionalkomunizem in ne internacionalizem kot mi, ki se bojujemo na razredni osnovi.

Čim bliže smo bili neustavljivemu agresivnemu boju z nacifašizmom, tem večji je bil priliv članstva v partijo, ne le iz vrst delovnega ljudstva, ampak še posebno iz vrst srednjega sloja, nam pa je bilo s tem olajšano delo na terenu. Najhujša je bila protipropaganda zagrizenih verskih organizacij.

S to zavestjo smo leta 1941 tudi šli v narodnoosvobodilni boj, ki naj bi se končal s socialno revolucijo. Zaveznštvo s sorodnimi skupinami je bilo za nas v skladu z direktivami kominterne in potrdilo pravilnosti dotedanjega dela po petem kongresu. Zavedajoč se avantgardne vloge v tem boju, je bilo treba z zgledom pokazati pripravljenost največjega žrtvovanja. Tu ni bilo omahovanja in depresije, tudi po začetnih uspehih nacifašističnih pohodov. Neomajno prepričanje v končno zmago sovjetskega ljudstva in njegove Rdeče armade, ki bo dala svoj levji delež pri končni osvoboditvi in socialni revoluciji, je tudi našim nekomunističnim zaveznikom in soborcem dajalo pogum in vztrajanje v boju. Dilema, ali samo osvoboditev naroda izpod krempljev okupatorja in ponovna vzpostavitev nalahno prepleskane Jugoslavije ali pa temeljita sprememba, je bila za nas jasna.

VII

In tako je tekel boj za novo Jugoslavijo z žrtvami, tudi neupravičenimi, nedolžnimi, kakor pri vseh resnih družbenih prevratih. Sodba je prepuščena zgodovini.

Nekatere izmed nas je spremljal nekoliko čuden občutek ob spoznanju, da je prihajalo po kapitulaciji Italije leta 1943 na osvobodeno ozemlje množstvo dovčerajsnjih nacionalekstremistov in antikomunistov. Ko sem srečeval npr. juriste, inženirje, tehnike idr., ki sem jih poznal še iz časa tik pred vojno kot zagrizene antikomuniste, si nisem mogel predstavljati, kako naj bi se ti vključili v vrste borcev socialne revolucije? A so se vključili. Nekateri celo s puško na rami v vrste borcev, drugi pa, in ti so bili v večini, v Snos ter tam opravljali različne strokovne naloge. Te so opravljali tudi po osvoboditvi v vladnem aparatu.

Čim bolj smo se bližali zmagovitemu koncu narodne osvoboditve in socialne revolucije, že je bilo slutiti diferenciacijo v gibanju, ki pa je niso povzročili zgoraj omenjeni. Elitizem in domišljavost v vodstvenih strukturah sta bila vedno bolj vidna in prva spoznanja o tem niso bila nič kaj obetavna. Ko sem npr. v jeseni 1944 šel iz bivalne barake pod Rogom v Črnomelj, sem srečal tovarišici, ki sta na vrancih jezdili k svojima možema v bazo 20, po prihodu v Črnomelj pa sem naletel na utrjeno in izčrpano partizansko enoto, ki se je z vso bojno opremo peš pomikala proti Gorjancem; primerjava je že bila več kot očitna. Ker pa to ni bil prvi primer razlik med vodilnimi (ne vsemi!) in borečimi se partizanskimi enotami, smo kljub temu menili, da je vse to le prehodnega značaja in nujno povezano z vodenjem končnih vojnih operacij ter posledica nastale politične situacije.

Kmalu po uspešno končanem osvobodilnem boju in socialni revoluciji pa so se že pokazale deviacije z nepredvidljivimi posledicami. V strnjenem in monolitnem boju za skupni cilj niti slutiti ni bilo mogoče, da bo temu sledilo, kar je sledilo. Na eni strani domišljavi privilegiranci, z bolj ali manj krivičnimi procesi in likvidacijami in na drugi nedoumljive socialne diferenciacije, čemur so se pozneje še pridružile nacionalne razprtije. **Globoka vera v marksizem in dialektični materializem kot teoretične osnove družbenega razvoja v socializmu pa s tem, kljub vsem nasprotnim prizadevanjem, v naši zavesti še ni zatrta, še manj, da je že na smetišču.**

RAZPOKE V REVOLUCIJI

OB PIRJEVČEVI DRAMI LJUDJE V POTRESU

1 Vrsta slovenskih dram, ki jih odkrivamo zadnje čase ali ki v kritični slovenski zavesti še niso dovolj zaživele, spreminja in dopolnjuje tako podobo povojne slovenske dramatike (PSD) kot slovenskega zgodovinskega gluha. Mislim na Rožančevo *Toplo gredo*, na Mrakove drame – *Rdeča maša*, *Blagor premagancev*, *Razsulo Rimljanovine* itn., na Majcnovo *Revolucijo*, a tudi na Pirjevčevo dramo *Ljudje v potresu*; tudi na leta 1942 napisano, a danes nenavadno značilno in sodobno Zupanovo bralno dramo *Tretji zaplodek*.

Pirjevec je svojo edino dramo – poleg dramatizacije Dostojevskega romana *Selo Stepančikovo* – napisal najverjetneje leta 1947 ali v prvi polovici 1948. Drama ni bila znana niti kasnejšemu ožjemu krogu njegovih prijateljev.

Vzrok, da je ni objavil, je na dlani. Dokler je bil visok političen funkcionar, bi objava sprožila velikansko pohujšanje, gotovo ne manjšega od Kocbekovega *Strahu in poguma* nekaj let zatem, saj obravnava ne le vrsto sorodnih tem, ampak ima tudi nekatere enake poudarke. Po zaporu, iz katerega je Pirjevec prišel sredi leta 1949, je bilo nekaj časa nemogoče misliti na objavo, pozneje pa se je Pirjevčeva misel tako razvila in radikalizirala, da avtor s tekstom najbrž ni bil več zadovoljen, saj bi ta potreboval bistvene spremembe v literarni ideologiji, ki delo strukturira.

Tako je ostala v rokopisu tudi ta igra, ki je najpomembnejša slovenska drama med čistimi enobejevskimi dramami (Zupanovim *Rojstvom v nevihti*, Borovimi *Raztrganci*, Miheličeve *Svetom brez sovraštva* itn.) in je napisana obenem v duhu eksistencialističnega intimizma-personalizma (Torkarjeve drame *Pisana žoga*, *Delirij* in *Pozabljeni ljudje*, Javorškovi *Kriminalna zgodba* in *Povečevalno steklo*). Tu dram Mire Mihelič iz začetka petdesetih let – *Ogenj in pepel*, *Operacija* – niti ne upoštevam, saj nadaljujejo enobejevsko dramatiko oz. socialni humanizem, ki prehaja v izrazit socialistični realizem oz. (a)socialni etatistični in redukcioniistični (a)humanizem, najbolj izrazito v Torkarjevem *Gospodu Ponikvarju* (1947). Pač pa je treba upoštevati Zupanovo dramo *Aleksander praznih rok*, nastalo v istem času kot *Žoga* in *Zgodba* (1954); ta je *Ljudem v potresu* po ideologiji najbližja.

Če bi *Ljudje* leta 1947 izšli, bi prav tako pomembno vplivali na naslednji tok slovenske dramatike (in zavesti), kot je *Strah in pogum*. Danes pomenijo predvsem manjkajoči vzemi člen med socialnimi in intimističnim humanizmom oz. so dokaz, da je bila iz socialnega humanizma mogoča direktna pot v intimizem-personalizem; da ni bilo potrebno najprej zaostrovati socialnega humanizma v etatističnega, v bojno razredno, stalinistično zavest (kot je počel Torkar). V *Ljudeh* proces intimne personalizacije sicer še ni bil opravljen, v drami so nastavki tako za »seктаštvo«, to je za radikalizacijo čiste partizanske revolucijske akcije, udejanjanje v imenu ljudskega gibanja (populizem) in avtentične ideje kot za eksistencialistični personalizem.

Ti dve usmeritvi, ki se v realiteti izključujeta, v *Ljudeh* že koeksistirata, sta celo dva obraza iste države (v liku partizanskega majorja Volte, enega od glavnih likov *Ljudi*, verjetno najbližjega samemu avtorju, saj je ta v njem upodobil nekatere svoje realne osebne izkušnje, dogodke in reakcije). Pozneje sta se obraza sicer razšla in spopadla, a sta vendar mogla obstajati še zmerom znotraj istega ustvarjalca; to potrjuje primer z Javorškom, ki je skoraj ob istem času napisal dve povsem heterogeni drami: enobejevsko *Odločitev* 1953 in protoludistično *Kriminalno zgodbo* (1954).

Oba obraza sta živela v večini tedanjih dramatikov ali vsaj tistih, ki so doživljali tudi osebno težko, politično problematično usodo: zapor. Zupan je pisal tako enobejevsko *Rojstvo* (1944) kot paradoksalistični, v današnji svet sodeči *Zaplodek* (1942) in intimističnega *Aleksandra* (1954); Torkar tako enobejevsko *Veliko preizkušnjo* (1945) kot stalinistično socrealističnega *Ponikvarja* (1947) in intimistično *Žogo* (1954) itn. Celo Dominik Smole je napisal socrealistične *Mostove*.

V nasprotju s tezo, da je bil v štiridesetih letih slovenski – predvsem pa napredni, levičarski – človek notranje enoten, drži analiza, da je bila njegova zunanja, dejansko psevdopolitična, vojaška, zavestno družbeno ideološka drža le praktično zunanje poenotenje notranje razcepljene osebe, ki se je morala v izjemnih zgodovinsko empiričnih okoliščinah enostransko, izključujočnostno odločati. To poenotenje je bilo nasilno, čeprav avtentično. Enostransko.

Slovinci – mislim pa predvsem na pisatelje, na kulturnike – so nekaj časa menili, da so se dejansko poenotili; da so priredili intelektualno, kritično, razmišljajočo, čustveno, predvsem pa avtonomno svobodno osebo, ki se ravna po vesti, objektivnem zgodovinskem toku, ki je v svoji vojaški revolucionarni usmerjenosti sintetiziral razredno in nacionalno, aktivno in značjasko; da so tako zgodovino poosebili, objektivteto subjektivizirali oz. osebo naredili zgodovinsko in svoje subjekte objektivne. Vendar se je kmalu pokazalo, da je bila sinteza veličastno samoslepilo.

Da bi sinteza lahko razpadla na svoje sestavne dele, so morali ti sestavni deli avtonomno obstajati že prej. Po eni strani so se sicer na koncu štiridesetih in v začetku petdesetih let razvili, zaostriili (eni v sektaštvo, drugi in osrednji tok predvsem v eksistencializem-intimizem), po drugi pa se je pokazalo, da so obstajali v latentnem stanju že prej. Najnazornejši dokaz za to je Mrakova dramatika, v kateri je personalizem očiten že med vojno (*Rdeči Logan* itn.). Mrak je zato vzporeden Kocbeku, kasnejši sicer glede na predvojnega Kocbeka, a izrazitejši v personalizmu glede na medvojnega Kocbeka; vendar Mrak ne sodi v levo orientirano dramatiko, prej v sredino. A enako nazoren dokaz je Pirjevčeva drama, to je izdelek avtorja, ki je sodil na skrajni rob leve, bil član kominternske Partije, med vojno in po vojni visok partijsko-vojaški funkcionar.

V *Ljudih* razčlenjuje avtor svoje in slovensko življenje od začetka okupacije, od spomladi 1941 do prvih dni osvoboditve, do maja 1945, obenem pa sledi razvoju posameznih vmesnih etap: zima 1941, pomlad 1942, 1944. Če oseba takšne opredelitve in praktične usmeritve, kot je bil Pirjevec, odkriva v levih Slovencih in v sebi že med vojno tiste bistvene razlike ali celo spor, vsekakor pa razpoko, ki sem jo omenil, potem je verjetno, da je ta razpoka dejansko zgodovinsko obstajala in da je bila zunanja enotnost – čeprav pristno iz notranjosti oseb, iz njihove volje – izsiljena, začasna, projektivna.

Ideja o tej enotnosti, ki naj bi bila popolna in nedeljiva in ki naj bi se nadaljevala do danes, je ideja samega etatizma, to je drže, ki je enotno sintezo iz medvojnih let reducirala na vladavino države, institucije ali Partije. Ta ideja trdi, da je tako dosežena enotnost vzpostavljena za zmerom; da je vsaka razpoka za zmerom ukinjena in da je vsakdo, ki goji to razpoko naprej ali ki se ji odpira, sovražnik: plen in sodelavec razredno izkoriščevalske družbe.

2 *Ljudje* so ambiciozno zastavljena drama. Drama hoče biti kompletna. Prvo dejanje se godi v meščanskem ljubljanskem stanovanju. Znotraj levo usmerjene družine – oče je napreden znanstvenik – se dogaja moralnopolitična diferenciacija; na eni strani mati in starejši sin Oton, na drugi mlajši sin Volta, Otonova žena Jasna in ilegalec, partijski kader Frenk. Drugo dejanje ima za prizorišče deželo, gozd, travnik: partizansko okolje.

Ne eni strani spremljamo napake, slabosti, težave partizana Volte, ki pa v teh nekaj letih dozori, se preizkusi; iz meščanskega mladeniča postane čvrst mož. Vendar so v

zvezi z njim težave, saj v partizanih živita z Jasno, ne pozabimo pa, da je Jasna žena njegovega brata; gre skoraj za nekaj incest. Kljub naporu, da bi bilo v partizanih vse drugače – začetek absolutno Novega sveta – se nekdanji svet nadaljuje in z njim t. i. ljubezenski, »meščanski« trikotnik.

Tretje dejanje se godi spet v istem mestnem stanovanju kot prvo. A namesto da bi osvoboditelji in osvobodenci praznovali zmago, predvsem pa ustanovitev Novega sveta, harmonijo, razrešitev vseh temeljnih problemov, tako kot je nakazano v koncu *Preizkušnje*, *Raztrgancev*, *Za svobodo*, *Rojstva* (pravi ljudje so v teh dramah sijajno prestali svoje moralnoeksistencialne preizkušnje, odstranili, pobili raztrgance in nacionalne sovražnike, se na novo rodili v svet brez sovraštva, se osvobodili, takšen konec je obvezen in smiseln znotraj enobejevskega horizonta), se vprašanja, zastavljena v prvem dejanju, še v meščanskem svetu, obnovijo in celo še zaostrijo, dodana so jim nova, tista, ki so se pojavila med vojno; spor se takó v družini kot v posameznem članu družine, znotraj njegove psihe, še okrepi.

Drama se konča odprto, vendar s poudarkom obstoječega, nerešljivega in še bolj grozečega medčloveškega, a v perspektivi tudi moralnopolitičnega konflikta. Morda se konča celo ironično, čeprav za samo dramo ironija sicer ni značilna; *Ljudje* so skrajno resna, analitična, moralno in intelektualno odgovorna, neigriva drama.

Oton, ki ni bil v partizanih, le v italijanskem taborišču in nato v Bariju in je sodeloval s Partijo predvsem taktično, egoistično, v srcu pa je ostal dejansko predstavnik starega – buržoaznega – sveta, postane visok državni funkcionar, hierarhično višji od brata Volte, ki je borec od leta 1941 in avtentičen revolucionar. Brata sta v sporu, ki se bo kasneje moral še razviti.

Drama ne pokaže zmage ne enega ne drugega; spor ostaja odprt. Drama se konča z Otonovim monologom, ki je podoben Kantorjevemu (*Kralj na Betajnovi*). Kot da bi dejansko zmagal Oton, to je predstavnik t. i. zaveznikov (staro-novega meščanstva znotraj Novega sveta. Otonova zmaga seveda ni moralna – tudi Kantorjeva ni – a je očitno materialna. Partija, ki sicer ni imenovana s to besedo, a je jasno mišljena (vodstvo revolucionarnega gibanja ni OF, v kateri sodelujejo tudi zavezniki, ampak čista revolucionarna Partija, ki pa se proti koncu vojne povezuje z državo in s tem institucionalizira iz ilegalne kadrovske in v bistvenem nomadske Partije v državno, birokratsko, pozunanjeno), v sporu med Otonom in Volto Otona ne zavrže, odnos do žene Jasne, ki ga ne mara, bo moral Oton sicer sam razrešiti, brez Partije, ki jo kliče na pomoč, vendar pa bo očitno na (psevdo) političnem terenu, to je na terenu državno-družbene oblasti Oton dobival čedalje več pomena, če že ne moči, medtem ko bo Volta zelo verjetno polagoma odpadal kot sektaš ali kot eksistencialist, kar pomeni v zasnovi kot oporečnik, odpadnik, kritik, kot nekdo, ki se z oblastjo vse manj strinja in živi nadaljnje življenje po svoje in je zato s strani oblasti blokiran, napadan, odklanjan.

Svoj osebni poraz – na ravni intime, ljubezni, odnosa do žene – kompenzira Oton s politično promocijo. Takole končuje dramo: »Pustite me samega. Kdor pogine, naj pogine. Toda jaz ne bom poginil. Vem, kakšna je moja cena. Kdor pa se mi posmehuje? Nihče, saj si ne upajo! To so vse prividi. Jaz stojim trdno.«

Nadaljnja slovenska dramatika je pokazala, da je imel Oton nemalo prav. Partija je sicer ohranila svoj vladajoči položaj, vendar je znotraj nje ali ob nji prišlo do prevlade tendenc, ki so vezale despotske momente etatizma (Ruplovi drami *Job* in *Kar je res, je res*) z buržoaziranjem ali, točneje, usrednjeslojevanjem, ki pomeni današnjo obliko buržoaziranja. (V Partljičevih *Ščukah* in v Goljevščkove igri *Zelena je moja dolina* sta predstavnika partizanstva celo že alibi, kulisa nove partijsko-državne lokalno občinske oblasti, ki nima v sebi niti sledu več revolucijskosti in je njena osnovna značilnost kombinacija malega despotstva z balkansko korupcijo. Gre za banalizacijo in »demokratizacijo« oz. masivizacijo privatnega despotizma in družbene korupcije, kakor ju kaže Oton.)

3 Kompletnost *Ljudi* torej ni le v tem, da zaobsegajo vsa tipična medvojna okolja – mesto in vas itn. – tipične like na tedanjem Slovenskem – partizane, meščane, belogardiste, komuniste, zaveznike, Italijane in Nemce – ampak da kaže poleg edinstvene vere v poenotevanje sveta-človeka (poleg poenotenja, ki je bilo v ljudeh realno doseženo, saj je izhajalo iz njihove svobodne odločitve, ne le iz diktata Zgodovine – to realno poenotenost uprispodbablja Frenk med letoma 1941 in 1943, Volta recimo v letu 1943, ne pa še 1941 in ne več 1944) tudi notranji razkroj te enotnosti ali vsaj zelo jasen začetek razcepa. Ta kompletnost (obojnost) je še pomembnejša od zunanje, saj ni prostorska, ampak časovna, zgodovinska.

Pirjevec izhaja iz osnov, ki opredeljujejo vso slovensko družbo in dramatiko po letu 1941, čeprav najprej pozitivno in nato negativno; izhaja iz nacionalno osvobodilne vojne in iz nacionalne ter razredne revolucije. Obenem pa izhaja iz notranje dialektike, ki sledi iz te revolucije, in iz realitete, ki jo je revolucija povzročila, konstruirala in destruirala. Ta notranja dialektika pomeni širjenje razpok, ki jih je odkrila – poleg Mrakovih – prva ravno Pirjevčeva drama.

Aleksander, Žoga, Delirij direktno nadaljujejo in razvijajo – a radikalizirajo in poenostavijo – en del *Ljudi*. Enako ali še bolj pa se navezuje na *Ljudi* dramatika naslednjega, intimizmu sledečega obdobja: avtodestruktivizem humanizma ali perspektivovska dramatika, od Kozakovih *Dialogov* prek *Afere* do *Kongresa* itn.

Afera je razvila teme, nakazane in odkrite v *Ljudeh*. Ponekod se zdi, kot da bi obe drami pisal isti avtor. Sorodne so formulacije, slog, celo jezik (zato ni nerazumljivo, da je Pirjevec *Afero* leta 1961 javno napadel – tedaj v svojstvu uradnega kulturnega kritika ali celo ideologa; moralno se mu je zdelo, kot da mu nekdo jemlje iz rok njegovo lastno delo. Še razumljiveje pa je, da se je kmalu, dve leti zatem, temu napadu obsodbi odpovedal in se s perspektivovstvom in Kozakom povezal; ko je pač prebolel zamero, da so drugi storili, kar bi moral – v dramatiki – sam.

Spor, ki je v *Ljudeh* še predvsem ali izključno beseden, intimno medsebojno obračunavanje ljudi, ki so znotraj Gibanja ali Gibanju priključeni, ne da bi zaostrili konsekvence tega spora oz. različnih pozicij, ne da bi naredili skupno politično življenje nemogoče, se v *Aferi* okrepi do vojaškega, idejnega, moralnega in s tem eksistencialnega konflikta, ki je nerazrešljiv in ki ne dopušča nove sinteze. (*Ljudje* puščajo možnosti nove sinteze še odprte.)

V *Žogi* je spor ekskluziven. Zlo ubija dobro; a zlo je v samem partizanskem gibanju, zlo je etatizirani komisar ali emisar Renk; dobro je Renkova trpna in nedolžna žrtev Gaša. – V *Žogi* se kaže spor na polju nezaupanja v ljudi (nezaupanje odkrije kot témo že Pirjevčeva drama), na polju sumničenja. V *Aferi* pa je spor ekskluziven že na polju ideološko moralnih razhajanj, na polju razlik med konceptijami revolucije in njene strukture. *Afera* dopolni, diferencira in politizira *Žogo*, čeprav je v obsodbi etatizma revolucionarnega vodstva *Žoga* odločnejša.

Kozakov Komisar še zmore napraviti nekakšno sintezo med različnimi smermi, še ima moč, ki poveže etične, politične, vojaške, organizacijske, intelektualne, zgodovinske itn. razloge, čeprav je njegova sinteza že zelo obsekana, predvsem pa krvava, saj mora Komisar nosilca ene različice, najbolj humane in upravičene, Simona, ubiti, nosilca druge pozitivne različice, Bernarda, moralno streti, nosilca tretje, zgodovinsko prihodnje, Kristjana, postaviti pred vojaško sodišče; dati mora prav le nosilcu četrte, ki pa je najmanj vredna, najbolj in izrazito stalinistična, Marcelu.

Zastavi se vprašanje, ali je to še sinteza, če ne povezuje različnega (povezovanje je jasno vidno v *Svetu brez sovraštva* ali v drami *Za svobodo*, tudi še v *Ljudeh*) oz. če različno kot odstopajoče odpravlja, lomi, ubija. Ali ni to že – in celo radikalna – redukcija na eno, na stalinistično varianto, ki je vojaško, oblastniško najmočnejša.

Vtis sinteze dela v *Aferi* Komisarjeva suverenost. (Renk sploh ni suveren, le izvajalec je, pravzaprav klavrn, enako Gaber v *Deliriju*. Oba sta predstavnika etatizirane revolucije.) Pa to, da se mu vsi štirje predstavniki različnih izbir podredijo, čeprav eden tako – uporno – da pade pod streli Komisarjevih ljudi.

Komisar še kombinira radikalno nasilje – umor – s prepričevanjem. Njegova prepričljivost sicer ni moralno idejna – tu je Simon bistveno bolj prepričljiv – je pa tako osebnostna kot družbeno-grupna. Bralce-gledalce Komisar enostavno prepriča, da je močnejši in da ima kljub vsem humanističnim, etičnim itn. pomislekom do njegovega ravnanja vendarle prav; da svet ne teče po logiki poštenosti, plemenitosti, požrtvovalnosti, romance (v kar verujejo Torkarjeve pozitivne žrtve, odtod melodramatičnost Torkarjevih dram), ampak da je v osnovi krut, strašen, nasilen, morilski, a da vendar skoz to grozljivo dialektiko prihaja do uresničenja edini zgodovinski prav.

Ta prav uporablja nasilje, a še ni ciničen. Kozaku je bistveno koristil študij heglovske dialektike, da je zmozel spojiti prav in negacijo (umor Gaše, zmagovito morivstvo Renka), česar Torkar ni zmozel, ker je sodil po reducirani belo-črni logiki.

Slabost *Afere* pa je prav v tem, da je Kozak pristal na nasilje-umor; da je dopuščal vero v končno pozitiviteto dialektike: da je mogoče z umori vzpostaviti vsaj fizično Novo družbo. Ravno s tem je uvedel cinični um, ki se je v naslednjem obdobju – v ludizmu – tako neznansko razrasel, pri tem pa ukinil končno pozitiviteto in celo samo dialektiko; ludizem je nadomestil s sofisticirano paradoksaliko.

Afera je pomembnejša od *Žoge* po tem, ker je napovedala, uvedla in pripravila nadaljnjo realno slovensko – cinično, dvoumno, ahumanistično – zavest, torej realiteto razvoja, empiričnost dejanskega. *Žoga* pa je pomembnejša, ker njen avtor ni pristal na cinizem, na dialektiko, na umor in je s tem napovedal možen, če ne celo verjeten razvoj jutrišnje slovenske dramatike, obnovo etične tragedije, spoznanje o nujni nedovoljenosti umora. (To spoznanje se danes kaže na Slovenskem tako v prizadevanju za obnovo tragedije kot, recimo, v gibanju za odpravo smrtnih kazni.) Gre za obnovo krščanskih temeljev slovensko-evropske družbe.

Ta – Torkarjeva – linija pa dejansko ni bila po letu 1954 izločena iz slovenske realitete. Narobe; od časa do časa se je celo radikalizirala v pozitiven, polno vsebinsko in etično zmagovit program (Smoletova *Antigona*); bila je navzoča kot latenten kriterij (Zajčeva *Otroka reke*, *Voranc*); opredeljevala je celo najmlajšo generacijo (Jančarjev *Arnož*).

Zato je treba presojati Komisarja in *Afero* kot dvoumno držo. *Afera* sporoča: če je sinteza kot nujna osnovna značilnost prave, to je zgodovinske in osebne, politične in etične revolucije le fizična in s tem navidezna, obstojna le za ceno umorov in nasilij, potem nastane v temelju vprašljiva. Revolucija sicer vojaško-družbeno zmaga, a se pri tem tako radikalno etatizira, da se dehumanizira in postane v mejnih situacijah celo zločinska. Nadaljevanje *Afere* so *Dialogi*: stalinistično policijsko zasliševanje zaveznikov, teror nad njimi, grožnja z visokimi kaznimi, absurdno mučenje poštenjakov, katerih edina »napaka« je ta, da hočejo še izhajati iz sebe kot svobodnih etičnih avtonomnih subjektov; hočejo biti goli izvrševalci odtujene revolucijske oblasti. Marcel, ki mu da v *Aferi* Komisar – vodstvo revolucije – prav, se nadaljuje v zasliševalca Menderja. Komisar se nadaljuje v oblastnika Vincenta, ki pozna le še nasilje (*Kongres*); in nazadnje v množičnega morilca Črtomirja (Smoletov *Krst pri Savici*).

Revolucija je torej že v *Aferi* spodbita kot sinteza humanega in zgodovinskega, personalnega in splošnega. Ta in takšne sinteze pa so pogoj za to, da bi revolucija ne bila le bajtarska, razredna, stvar maščevanja ponižanih in razžaljenih, izkoriščanih in brezpravnih (kot je za Starega v Rožančevi *Topli gredi*), v bistvu lumpenproletarska in s tem lumpenrevolucionarna, ampak da bi bila zares bistveni preobrat zgodovine v humano Zgodovino, absolutna razrešitev družbenih in osebno človeških protislovij, zares Novo življenje, se pravi religiozno utemeljena imanentistična zgodovinska revolucija. – Da je takšna hotela biti, kažejo tudi *Ljudje*, dobesedno v pogovorih med osebami. A kaže tudi vrsta drugih enobejevskih dram: *Svet* itn.

Obenem pa je – v *Aferi* – revolucija vendar še zmerom bolj pozitivna kot v *Žogi* in v osnovi pozitivna, saj Kozak – in z njim prevladujoča tedanja slovenska zavest – ne vidi drugih realnih sil, ki bi lahko preusmerile svet iz zlega v pozitivnejšega, na etične sile, ki so v realiteti poražene, pa ne more pristati, saj mu je osnovno merilo

vendar družbena fakticiteta in ne moralnost. Kozak odklanja intimo-persono-notranjost kot merilo, kar je konsekventno znotraj njegove ideologije, ki ne priznava ne Boga ne krščanstva. *Afera* v tem nadaljuje *Ljudi*, saj Volta še zmerom pristaja na to, da je treba biti na »pravi strani«, ta pa je zanj brez dvoma stran Revolucije in Partije.

Šele kasneje je slovenska dramatika skoraj enodušno odklonila to stališče; vendar šele po *Topli gredi*. Celo *Greda* dopušča nekakšno vključitev Starega v novi levi – ljudsko samoupravljalski, kolektivistično populistični – politični blok. Ludizem je s takšno možnostjo povsem obračunal, vendar tako, da je odpravil merilo pravega in napačnega, poštenega in zločinskega; s tem (da) je vse relativiral. Šele politična dramatika zadnjih let (*Job*, Jovanovičeva *Prevzgoja srca*, Božičeva *Avguštinova vrnitev*, Goljevščekova *Pod Prešernovo glavo* in *Zelena je moja dolina*, Partljičeva dramatika, Šeligova *Ana* itn.) polagoma znova uveljavlja merilo pravega, dobrega, poštenega, pristnega – kar vse je še v *Ljudeh* – očitne razlike med tem pozitivnim in določenim zlim (nasiljem, mučenjem, despotizmom, korupcijo, hinavstvom, umorom).

4 Da so *Ljudje* po eni strani direktno nadaljevanje enobejske drame (kakor so na drugi direktni uvod v intimizem-personalizem), je vidno tudi v tem, da je njihova téma v marsičem podobna Borovi *Težki uri*.

V obeh dramah gre za politično diferenciacijo znotraj intelektualске meščanske družine. Otonov in Voltin oče je podoben staremu Jeriši, zdravniku, ki je najprej oprezen, neodločen, trpen; šele kasneje spozna pravilnost nacionalnoosvobodilnega boja. Njegova žena je sicer v bolnišnici, ima pa dva sinova, ki se podobno ločujeta med sabo kot Oton in Volta. Starejši Saša je profesor zgodovine in ne veruje v odrešilnost (revolucionarne) akcije, v osebno tveganje eksistenc in cele nacije; je razumen in prilagodljiv. Mlajši Matjaž, še študent, se poveže z vosovci in postane sam likvidator sovražnikovega agenta, gestapovca Matoha.

Ker je bila *Ura* napisana med vojno, v nji še ni moglo biti razčlenjevano, kako se bosta usodi obeh razlikujočih se bratov razvili do konca vojne in po njej. Odprta je bila možnost, da gre Saša k četnikom ali celo k domobrancem.

Osnovna ideološka matrica enobejske drame je v tem, da politična sredina ni mogoča. Ljudje sredinci se morajo prej ko slej odločiti, ali bodo šli na desno ali na levo; v to da jih sili objektivni položaj oz. sam ustroj Zgodovine, ki da je dospela v odločilno fazo končnega spopada med dobrim in zlim, med naprednim in reakcionarnim: v položaj Poslednje sodbe, kjer se ljudje razdelijo na odrešene in na preklete. – Tako sta mislili obe sprti in vojskujoči se strani, Cerkev in Partija.

Odločitve in diferenciacije posameznikov so subjektivne, a so le posledica; niso samovoljne, poslušajo ukaz sveta. Svet je, ki terja od ljudi, naj se nehajo prikrivati; naj se do kraja razjasnijo. V tem času, ki je čas apokalipse, slepila odpadajo; resnica pa je ta, da delujejo eni v imenu Človeka (Boga) in drugi v imenu zla (hudiča).

Po tej ideološki matrici-logiki, so napisane tudi druge enobejske drame, kar kaže, da je sintetičnost socialnega humanizma že od začetka samospodbijala njegova težnja k redukcionizmu. Na eni strani je socialni humanizem skušal združiti vse človeško in pozitivno (nacionalno in napredno razredno, boj in um, tveganje in graditev novega, solidarnost in organizacijo, požrtvovalnost in institucijo pa vse ljudi naprednega prepričanja), na drugi pa je že vnaprej postavil mejo ločnico med pravimi, ki jih vodi Partija, in sovražnimi-tujimi-nazadnjaškimi, ki so vsi tisti, ki jih ne vodi Partija, ki jih zato nujno vodi uradna Cerkev oz. so spoj buržoazije in klerofašistov.

Tako in zato vendar ni prišlo ne do sinteze vsega slovenskega ne do sinteze vsega človeškega oz. tisto, kar se ni hotelo vključiti v Osvobodilno fronto, je bilo ovrednoteno kot nečloveško in zoperčloveško. Sintezo je omejeval ekskluzivni boj (t. i. borba).

Bolj ko je kaka drama kazala boj, bolj je postajala ekskluzivna, posebno zato, ker je v medvojnem času boj pomenil vojski spopad, militarizacijo vsega življenja, za to prakso pa je nujno, da terja sovražnike (če jih ni, jih naredi), sovražnike pa je treba

ubijati. Bojna grupa bo bolj uspešna, bolj ko bo organizirana po vojaško; vojska pa zahteva strogo disciplino, hierarhijo zaradi poveljevanja, brezpogojno izvrševanje nalog in direktiv, žrtvovanje življenj na ukaz predpostavljenega, rigidno vrednostno lestvico vlog, na kateri zgornji spodnjega tika, spodnji zgornjega vika. Razumljivo je, da v takšni organizaciji odpadeta tako demokracija kot poliarhija, predvsem pa samoupravljanje; zamenja ga štabno poveljevalski način sožitja.

Bolj ko sta se Partija in enobejevske gibanje institucionalizirala, prehajala iz nomadsko gverilskega množičnega gibanja enakih bratov v normalno armado, v državo, bolj sta se – nujno – na eni strani birokratizirala, kajti bistvo države je birokracija, na drugi pa kot etatizirana reducirala zaželeno psevdoreligiozno vsesintezo na vojsko naših. To je tudi razlika med letom 1941, ko so veljale še parole o vseljuskem uporju zoper okupatorja, ko so se v Osvobodilni fronti zbirali Slovenci na najširši platformi, in zadnjim letom vojne (obe leti kažejo *Ljudje*), ko je šlo predvsem za vzdržanje domobranskega pritiska in za dokončno dobojevanje začete vojne, za zmago. Zmaga pa je v tem okviru zmaga enega nad drugim in s tem že omenjena sinteza.

Značilno za *Težko uro* je, da je že močan izraz tega redukcionalizma, bistveno večji od *Raztrganecv*, čeprav so ti nastali kasneje. Najbolj teži k sintezi *Svet brez sovraštva*, ki kaže kolektiv različnih – zapornic – medtem ko sta osnovna téma *Ure* politična diferenciacija in vojaški obračun (likvidacija). Fizične likvidacije so bistvene tudi v *Rojstvu* (uboj Žolca in Harza), v *Preizkušnji*, v *Ognju in pepelu* itn. Zmerom spremljajo politično diferenciacijo.

Glavna téma teh dram je, da se neopredeljeni ali celo sredinci odločajo. V *Rojstvu* gresta delavca Marijana in Miha v partizane, ravnatelj Mirtič k domobrancem. V *Ognju* se senatorjeva nečakinja Tanja odloči za vosovce, nečak Savo za črno roko, senator pa ostaja v sredi, vendar objektivno – s stališča *Ognja* in radikalne revolucije – na napačni strani; prej ali slej ga bo zadela Mirtičeva ali Žolceva usoda (Mirtič naredi samomor, Žolca likvidira Vos ali pa usoda tistih anglofilov, ki bodo po vojni nujno prišli v spor s Partijo, z novo oblastjo in tako pred sodišče in v novi zapor (v *Gospodu Ponikvarju*).

Povojna dramatika, nastajajoča kot nadaljevanje enobejevske, pomeni še nadaljnji in kar se da izrazit redukcionalizem. Zunanji sovražnik je (bil) vojaško premagan in fizično likvidiran. Ker pa se je medtem gibanje panmilitariziralo, je še naprej potrebovalo sovražnika; če ga ni bilo ali če ga ni bilo dovolj, ga je moralo ustvarjati – to je pomen t.i. razrednega boja. Poiskalo si je notranjega sovražnika. Vsakdo, ki se ni povsem podredil (Frenk postaja vse bolj ideolog absolutnega podrejevanja), se je izpostavljal nevarnosti, da postane sovražnik. Kajti sredine še naprej ni smelo biti.

V spopadu na življenje in smrt dveh vojsk ne more biti sredine, posebno tedaj ne, če sta ti dve vojski totalitarni in propagirata poslednji boj za Osvoboditev oz. Odrešitev človeštva in vanj zajemata vsakogar.

Nastajajoči totalitarizem je bil torej precej razumljiva posledica vizije-predpostavke, o poslednjem boju (Poslednji sodbi); o končni mobilizaciji vseh sil za absolutno zmago.

Šele ko pade ta postavka (vizija), je mogoča sredina, z njo pa civilno življenje, polis, institucionalizacija praznega prostora, v katerem se srečujejo različne misli, predlogi, stališča, prakse. Šele tedaj psevdopolitiko, ki je v bistvu vojaška oblast, zamenja politika.

5 Pirjec je med prvimi, ki postavijo stvari drugače. Na eni strani boj s sovražniki še traja; celo vojaško obračunavanje. Morda je Volta pri Ozni ali pri Knoji; vsekakor ga še maja 1945 kličejo na vojaško dolžnost. Morda je le oficir v vojski, na negotovi jugoslovanski severozahodni meji nasproti Angležem in Američanom. Najverjetneje je, da izpolnjuje tajne vojaško politične naloge.

Volta je v veliki meri avtobiografski lik; vendar ga ne smemo vzeti dobesedno kot

fotografijo – avtoportret – dramatika. Nekatere dogodke – travme – iz svojega življenja je avtor tu predelal in vzdignil na simbolno raven, jim dal občo etično veljavnost; recimo v začetku zgodbo o paniki in pobegu iz obstreljevane kože, samoprevzgojo, nato zgodbo o odnosu do Jasne – in seveda celotno Voltovo filozofijo.

Volta takoj, ko dobi ukaz, odide iz meščanskega stanovanja, iz svojega – zgolj nekdanjega? – doma; čuti (se), kot da mu je vojaška akcija rešitev, vsaj začasna. Vojna od prej se stopnjuje: pravi zoper neprave, zle. Ekskluzivizem traja. Še več, Volta – in z njim dramatik – je tako ekskluziven, da ne prenese taktičnega partijskega paktiranja s takšnimi zavezniki, ki niso hoteli v partizane in ki so se skoz vojno pretihotapili, ves čas računajoč na svoj zasebni dobiček. Volta zastopa čisto partizanščino, njene avtentične vrednote: človeško solidarnost, tveganje eksistence, predvsem pa pogum. Pogum je morda najčešče uporabljena beseda v drami. Oton je strahopetec. Volta sam na začetku ni bil dovolj pogumen – morda zato ne, ker izhaja iz meščanske družine.

Pirjec je leta 1947 še zelo v matrici marksizma. *Ljudje* kažejo razkroj meščanske družine, obenem pa, kako so posamezniki iz te družine – Volta, Jasna – re-generirajo, re-kreirajo, ko se vežejo na Partijo, na ljudstvo, na vojsko. Vendar ostaja drama odprta. Na eni strani se meščanska družina ne obnovi – Jasna noče nazaj k Otonu; na drugi pa so tudi tisti, ki so se vezali na novo ljudsko občestvo, psihološko, osebno razdrti: Jasna, Volta. Odtod naprej je vse mogoče: re-buržoaziranje, re-revolucioniranje, to je nadaljevanje in zaostritev revolucije.

Volta je po eni strani predhodnik eksistencializma – nadaljuje ga Kozakov Kristjan, *Afera* – to je ideološke strukture, ki izhaja iz sredinstva. Vendar to sredinstvo ni iste narave kot Otonovo, kot medvojno; ni strahopetna neodločnost. Je rob družbe, samoodhod na margino, ki problematizira razmerje med strahom in pogumom (Kocbek, a tudi Zupanov *Aleksander*) in ki je svojevrsten in celo velik pogum, saj je v sporu z uradnim totalitarizmom, ki ne dopušča nobenega roba in nevpreženosti.

Po drugi strani pa se usmerja Volta ravno nasprotno. Postaja predhodnik tistih ultrašev ali sektašev, ki niso bili pripravljeni priseči na novo realiteto, ta je namreč morala pristati – kot država – tudi na diplomacijo, na taktiko, na kompromise in sporazume z zavezniki, to je s sredinci. (Morda je tu začetek ideologije dogovarjanja in sporazumevanja.) Ta del Volte čuti, kot da je revolucija – partizanščina, izdana, ker se spaja z nemoralnimi zavezniki. To Voltino usmeritev nadaljuje Kozakov Marcel, *Afera*, pa Rožančev Ludvik, *Jutro polpreteklega včeraj*, a še prej – vendar abstraktneje, Smoletov Tone, *Potovanje v Koromandijo*; tudi liki iz Pahorjevih *Semen v kamenju* itn.

Ni izključeno, da je del komunistov in partizanov, zaprtih na Golem otoku zaradi spogledovanja s kominformom, prišel v spor z uradno jugoslovansko oblastjo in razlago marksizma tudi zaradi tega, ker so si želeli vrnitev in nadaljevanje avtentične revolucije-marksizma, in so to avtentičnost videli – sanjali – v Sovjetski zvezi, bila je pač daleč in neznana, še zmerom je vladal Stalin s svojo magično karizmo, realna Jugoslavija, v kateri so živeli, pa ni bila podobna nekdanji – predvojni in medvojni – viziji, v nji nista vladali ne enakost ne solidarnost, razvijali so se hierarhičnost, že večje razlike med oblastniki in ljudstvom, oblastniki so se v marsičem spreminjali v novi vladajoči razred ali plast ali vsaj red, nastajala je družba novega gospodarja in novih hlapcev.

Reakcija na to realno stanje je bila dvojna, skladna z Voltovo dvojnostjo: ali vrnitev v pristno revolucijo, to pa pomeni praktično nadaljevanje revolucije, militarizma, preganjanja koruptnih, strahopetnih, umazanih, in izkoriščevalskih, zatiralskih – v to je šel Stalin, ko je likvidiral staro zbirokratizirano Partijo kot obnovljen gospodarstveni red, v to sta šli kitajska kulturna revolucija in ideologija mladih novolevičarjev v 70. letih – ali vrnitev v Evropo, v predrevolucijski čas, v polis in civis, v levo razumljeno poliarhijo, v socialdemokratizacijo in evrokomunizem, v pluralizem.

Del kominformovcev, ki ga opisujem, ni razumel, da sta tako jugoslovanska Partija kot sovjetska v tem času – 1947 do 1951 – enako razbijali institucionalizacijo družbe, etatizacijo, preprečevali, da bi se družba-država, vrnila v vlogo posredovanja, birokra-

cije, tehnokracije, stabilnega reda, in sta prav zato nenehoma sprožali, nove in nove akcije za podrtje sleherne vzpostavljene stabilnosti, da sta se re-masivizirali, pospeševali nove valove populizma, skratka hoteli – ravno preko NKVD in Ozne, glej analize Zinovjeva – ohraniti ljudsko oblast in revolucijo.

Želja po nadaljevanju revolucije, ki je v bistvu preprečevanje stabilnosti – stabilizacije, odtod tudi današnje jugoslovansko protislovje, ki v osnovi blokira družbeni razvoj, sprostitev ustvarjalnih potencialov – se nadaljuje še danes, leta 1984. Iz nje izhajajo nenehne reorganizacije, ki pa so danes že povsem formalizirane; niso nič drugega več kot energijo zapravljajoča farsa, skoraj že nepotreben alibi, pesek oblastnikom, ki bi bili radi še revolucionarji, samim sebi v oči.

Jugoslovanska realiteta je od leta 1947 do 1984 koeksistenca obeh usmeritev: stabilizacije, ki vodi v re-buržoaziranje, in revolucije, ki vodi realno v krepitev despotske centralne militaristične oblasti, ta namreč edina lahko zagotavlja nenehno usmerjeno de-stabilizacijo. (Manj ko je ta centralna oblast močna, bolj postaja de-stabilizacija neusmerjena, kaos, anarhija – to je realni rezultat de-centralizacij: pomnožitve malih centrov v sedemdesetih letih.) – To zgodbo kaže Božičeva *Avguštinova vrnitev*.

6 Liki, ki so hoteli sintetizirali obe plati, o katerih govorim, so bili zapisani smrti. Niti Kozak se tej želji po sintetiziranju, po ohranjanju avtentične in močne revolucije ni mogel do kraja odpovedati. Kristjan (*Afera*) ni dovolj močan, ker – tako predpostavlja avtor – izhaja iz meščanskega intelektualstva, kot Volta. Kristjan je Kozakova avtobiografska figura, vendar je Kozak od nje – do sebe – hudo kritičen. Morda celo preveč. Morda je Kozaka ravno ta pomanjkljiva vera v lastno pozicijo najbolj ovirala, da se ni mogel razmahniti; v njem ni bilo dovolj samozvestne instinktivne samoprepričanosti. Zato je tako zlahka pristal na zlom študentske revolte – v *Kongresu*.

Prav tako ni dovolj močen Sigismund – *Dialogi*, čeprav se ne on ne Kristjan moralno nista zlomila. Obema manjka socialna komponenta, ki je za Kozaka zgodovinsko državna moč, navsezadnje fizična – vojaška in birokratska – oblast. Biti etični zmagovalac je za Kozaka premalo, medtem ko Smoletu – *Antigona* – zadošča, pač zato, ker je pri njem etika religiozna, transcendentna.

Goli – kozakovski – empirizem ne omogoča sinteze in trdnosti, posebno zato ne, ker se Kozak ob njem ne preusmeri v pristanek na pustolovstvo. Edino tveganje pustolovca – igra, acte gratuit – daje trdnost skrajnega eksistencialnega izziva. Ta izziv pa se veže že na načelni amoralizem, ki je na Slovenskem tabu. Celó Zupan, ki se mu v *Zaplodku* bliža, se mu v *Trajbasu* odpove. – Šeligo odkrije nov tip te revolte: v *Čarovnici iz Zgornje Davče* jo veže na mitsko naturo. A mu tudi ne uspe; v *Svatbi* pokaže zlom mitizma.

Kozak je skušal v dveh likih obnoviti sintezo, vendar Simona, ki spaja svoje kmečko ljudsko poreklo z intelektualizmom in socialno vizijo, ubijejo. Ubijejo ga ravno zato, ker – Komisar, Partija – spoznajo, da bi bil Simon zmožen organizirati lastno vojsko, prav tako revolucionarno in uporniško, a paralelno kominternski, drugačno od te, Simona Kozak spoštuje prav zaradi te njegove socialno vojaške moči, ki je uperjena na prevzem državne oblasti. Enako Cheja v drami *Legenda o svetem Che*.

Che je zadnji Kozakov poskus znova misliti sintetično ljudsko-intelektualno, etično-institucionalno, nomadsko-družbeno, čustveno-vojaško, empirično-eschatološko revolucijo. A zaman; tudi Cheja ubijejo. Sinteza dokončno ni več mogoča. In še ko je bila mogoča – v teku medvojnosti – je bila bolj zamišljena, bolj nastajanje v akciji kot realiteta. Bila je dejansko psevdosinteza, kot je bila revolucionarna politika psevdotalna.

Več ko desetletje po *Cheju* nastane Jančarjev *Arnož*, v katerem dramatik pokaže, da je težnja po sintezi oblasti in pravice, vizije in realitete že v osnovi bolna, patogena;

Arnož je bolj norec kot vizionar. Kar je bilo v *Rojstvu*, enako in še bolj v *Ljudeh* zasnovano kot osvoboditev-odrešitev, človeštva (in slovenstva), se v *Arnožu* razkrije kot manjaska fikcija. Arnoževa usoda je avtokritični refleks Voltove, Frenkove, Krimove, Ninine.

Che je propadel še zaradi izdaje, zaradi neustreznih zgodovinsko mednarodnih okoliščin, zaradi nezrelosti bolivijskih kmetov, ki svoje anarhične ljudske revolte niso znali povezati z visoko organizacijo, z institucijo; vzrok poloma je bil v strukturalni zaostalosti. Arnož propade, ker avtor že vnaprej predpostavlja, da sleherna institucionalizacija nujno pripelje – vrne – v prvi plan trgovino in dogmo, nasilje in nesvobodo, brez oz. zunaj institucionalizacije pa ostaja nomadstvo ali neučinkovito, privatno, estetsko (ludizem), imaginativno (Rudolfov *Xerxes*) ali pa barbarsko.

Današnji – leta 1984 artikulirajoči se – barbarizem kot uveljavljujoča se ideologija dela mlade generacije (okrog te smeri se gibljejo Gluvičeve drame, tudi *Hardecare*) je reakcija na spoznanje, da institucionalizacija uniči – delegitimira, razvrednoti, odpravi – revolucijo, radikalna revolucija, ki jo vodi fanatična sekta, pa obnavlja destrukcijo vsega, saj jo uveljavlja divja horda. Današnji barbarizem je zato individualen, ne kolektiven, ne masoven. Kadar pa je kolektiven, igra vlogo, ki je blizu levega fašizma, kolektivnega nasilja množice, ulice, egalitarne grupe-nacije, kise načelno odreka pluralizmu, svobodi, polisu. Izhoda v tej smeri ni.

Tako barbarstvo kot institucionalizirana revolucija – kar je protislovje – pa se ne končata le v individualni blaznosti, *Arnož*, v individualni smrti, ampak v stanju radikalnega razpada družbe in človečnosti, kulture in človeštva: v antropofagiji, kakor jo kaže zadnji prizor Šeligove *Ane*, drame na temo radikalne – kominternske – revolucije. Jasna in Volta iz leta 1942 se razkrojita v Ani in Wallensteinu na koncu revolucijskega samosleplja.

7 *Ljudje* ne kažejo le v smer prihodnosti, tja, kamor in kakor se je dogajala nadaljnja slovenska dramatika, ampak tudi nazaj, v smer tradicije. Ali drugače: ne le v smer perspektive, tudi v smer respektive. Morda še drugače, kajti perspektiva – realni razvoj slovenske zavesti – se je pokazala za regres, respektiva v tradicijo pa za napredovanje k družbenemu sistemu, ki se zdi današnji slovenski dramatik-zavesti, še najbolj ustrezen, k poliarhiji ali pluralizmu, k obnovi polisa.

Nekaj je v *Ljudeh*, kar ni v skladu z avtorjevo kritiko meščanstva. Pojem meščanstva v *Ljudeh* razpada v dva dela: meščanstvo ostaja negativno, imenujmo to buržoaznost, to je Otonov svet taktiziranja, strahopetnosti, egoizma, nenačelnosti, empirizma, pomanjkanja vizije, osebne nemoči, izkoriščanja, despotstva; pa je nekaj v meščanstvu tudi pozitivnega.

Če Otonov buržoazni svet radikaliziramo, preide v kontrarevolucijo, v držo črnoroka Sava ali njegove sestre Iris – *Ogenj*, ki zastopa načelo telesnega, spolnega užitka, podrejanja vseh vrednot, nacionalnih, etičnih itn. užitku. (To je cilj-vrednota, ludizma.) Vendar Pirjevec tega ni storil. Njegovi domobranci oz. vaški stražarji so kmečki ali podeželski podproletariat, lumpenproletariat, kar je ustreznejše tedanji socialni realiteti. (V vaške straže je šla v precejšnji meri vaška revščina.) Pirjevec hudo spreminja poudarke: meščanstvo se odloča za enobe, njegov levi del iz prepričanja, sredinski iz zvitosti in koristi.

Volta se po eni strani ne le priključi, ampak podredi – kot vojak, verjetno kot komunist – partijski oblasti, ki je v načelu proletarska, čeprav je v njeni ideologiji proletariat razred odrešitelj in zastopnik vsega človeštva, ne le brezpravnih, ampak tudi uma, zgodovinskega in znanstvenega, etike, ne le družbene, ampak tudi osebne. Torej je Volti Partija nosilec sinteze in ne le dela družbe; ni sekta, ni partija, stranka, to je le ena stran družbe, ki se bori z drugimi stranmi ali išče z njimi ravnotežje, dogovor v igri sil. Ravno to Partija noče biti, ker se ima za zastopnico Celote človeštva, sinteze, totalitete.

A postaja totalitarna tisti hip, ko se ji sinteza ne posreči; ko mora likvidirati vse drug(ačn)o; ko je tega drugega preveč in čedalje več; ko sama ne zastopa več Celote, ampak del – Novi red, politbirokracijo, vojaško lumpenbirokracijo ali, točneje, lumpenmilitarizem – ki se čedalje bolj nasilno razglša za Celoto, tisto, kar je zunaj tega dela-Celote, pa imenuje za sovražno, nečloveško in zato zgodovinsko namenjeno absolutni odstranitvi. A kar je važno za *Ljudi*: v Celoti je tudi um, intelektualna kritična analiza, ki je eden od osnovnih pogojev razsvetljenske, moderne, posrednjeveške, necerkvene Evrope.

Zato dramatik ne čuti nobene krivde, ker postavlja v središče svoje drame intelektualno (avto)kritično analizo. V tem se bistveno razlikuje od drugih enobejevskih dram; veliko preprostejše so. Borova analiza družbe in politike je dogmatska, enostavna, hiperideološka, aktivistično propagandna (*Ura*); Miheličeve je iluzionistična, napol verska, čustvena, samoopojena (*Svet*); Cajnkarjeva je nacionalno katoliška, a prav tako kot onih dveh skrajno ideološka, agitacijska.

Pirjevec od vseh bistveno odstopa, ker skuša biti – in se mu nemalo posreči – kar se da nepropaganden, nepolemičen, neideološki. Cilj mu je realna, objektivna analiza dogodkov, posebno pa eksistencialnih drž in same zgodovine. Vidi se, da ima dramatik dar za filozofijo, za pronicljivo razglabljanje, ki ne služi več vojni, zmagi, ampak drži tej vojni ogledalo.

Kakor je Volta od začetka do konca v svojem ravnanju, v praksi – vse bolj – discipliniran vojak, točneje vojščak, pa je v teoriji, v svojem mišljenju še naprej avtonomna, svobodna, neodvisna, kritična oseba, ki ne odstopa od pravice misliti po svoje in v skladu s svojim spoznanjem. Ravno v tem pa je tuj, celo nasproten stalinističnemu dogmatizmu, ki ga terja od vsakogar totalitarna oblast.

Volta je sam v sebi – in z njim sama drama – razdvojen, vendar pa te razdvojenosti še ne doživlja kot avtodestrukcijo (kot jo kasneje Kristjan). Kolikor še veruje v to, da je revolucija sinteza, potem ni le njegova vojaška disciplina etična, ampak je enako upravičena, pozitivna, nujna tudi njegova intelektualna kritičnost do revolucije oz. do oblasti, ker pač kritika kot sestavni del revolucijske sinteze odkriva odstopanja od te sinteze, slabosti, nastajanja negativnosti, napake, deformacije in celo zločine; odkriva nesoglasja med načelom in fakticiteto, med cilji in udejanjanjem ciljev.

Če (avto)kritična analiza, ki jo prakticirajo avtonomne osebe, odpade, odpade možnost identificiranja napak in zločinov. Da pa do napak in zločinov prihaja, vemo, saj niti Partija ne zanika, da se ideal in fakticiteta (še) ne pokrivata. Kolikor je partija stalinistična, tega nepokrivanja ne pripiše ne rovaš sebe, svoje napačne politike-prakse, ampak kriví za to zunanje dejavnike, sovražnika in še ne udomačeno, še ne obrzdano materijo. S tem pa nenehoma reproducira osnovno ekskluzivistično shemo in nadaljuje svojo akcijo predvsem kot likvidiranje vsega, kar odstopa. Na ta način obnavlja militaristično predstavo o svetu, ki ne ustreza moderni družbi, njeni neskončni zamotanosti in mnogoplastnosti.

Če ni nikdar sama kriva, postane načelno brezgrešna, nezmotljiva – ponavlja dogmatizacijo, ki jo je slovenska levica odklanjala pri Cerkvi. Spremembo partijske – s tem tako državne kot revolucijske – politike določa le najvišji partijsko-državni vrh, ki se poistoveti z umom Zgodovine. Kar kreira on, kreira Zgodovina; v to praktično konsekvenco se obrne prejšnje stališče, da vrh zvesto sledi nujnosti Zgodovine. Zdaj je prevzel konkretni oblastni vrh oblast tudi nad Zgodovino.

Konsekvence je tu: zdaj njegovih dejanj ne uravnava več Zgodovina; zdaj dejanja Zgodovine ustvarja in oblikuje on. Stopamo v obdobje politbirokratskega voluntarizma – vidnega ne le v liku Vincenta, *Kongres*, ampak Črtomira, *Krst*.

Pirjevec se je torej trudil, da bi v *Ljudeh* še ohranil sintezo Partije-Revolucije in avtonomne kritične osebe. V tem pogledu so *Ljudje* drama, ki najuspešnejše zagovarja prvobitno in pristno revolucijsko sintezo, medtem ko, recimo, *Ponikvar* propagira Partijo-Državo-Revolucijo predvsem kot policijskega nadzornika in likvidatorja.

Frenk kot predstavnik birokratizirajoče se Partije in Volta kot predstavnik etičnega

intelekta, ki je enako avtokritičen kot kritičen navzven, sta v *Ljudeh* med sabo v napetosti, v dialogu, ki prihaja na rob spora, a vendar ta spor ne preide v polemiko oz. vojaški konflikt (kakršen je med Komisarjem in Kristjanom, Komisarjem in Simonom itn.).

Ton same drame je na eni strani partizanski, enobejevski, na drugi pa kritično intelektualski; nadaljevala sta ga Kozak in Smole.

Osnovna značilnost-posebnost, *Ljudi* je v kritični intelektualskosti. To pa se pravi, da sodi drama vsaj v polovici svoje narave v slovensko levo kritično intelektualsko tradicijo, s tem pa k tistemu delu meščanstva, ki ni buržoaziranje, ampak citoyenstvo; k meščanski levici, k tisti, ki jo je stalinizem postopoma pripisal buržoaziji in jo hotel odpraviti, s tem ko je hotel odpraviti ravno njeno bistvo: svobodne avtonomne osebe, ki ravna po vesti in se po osebnem prepričanju združujejo v širše socialne grupe.

Stalinizem je ta – poliarhični – družbeni princip zamenjal z despotskim: grupe ustvarja vrh oblasti, ta daje analizo sveta, načela ravnanja, odreja strategijo in taktiko, odloča, da kasneje institucije bodo stopali ljudje, ki so postali izvrševalci tega vrha (ki je nadomestil Zgodovino).

Militarizacija družbene in citoyenstvo se izključujeta. Pirjevec še ni hotel potegniti te konsekvence, a je prišel na njen rob: do njenega implicitnega spoznanja.

8 Zveza *Ljudi* z nadaljevanjem slovenske dramatike gre čez Primoža Kozaka, zveza z izročilom čez Ferda Kozaka, deloma Brnčiča in Krefta, predvsem pa Krleže in Cankarja. Vsi ti so kritizirali in odklanjali meščanstvo kot buržoazijo, kot razred pokvarjencev, izkoriščevalcev, zatiralcev, strahopetcev, egoistov, hinavcev, frazerjev, malih despotov, izdajalcev, celo zločincev. A preden so dramatiki obsodili buržoazijo, so morali obsodbo pripraviti. Analizirati. Odkrivati, da je in zakaj je meščanstvo slabo; zakaj se je iz ustrezne citoyenske vizije obrnilo v grdo buržoazno fakticiteto.

To delo je na Slovenskem izvršil predvsem Cankar. Vendar ne smemo pozabiti na Kristana, čigar *Kato Vranković* je globoka analitična drama; *Zvestoba*; *Volja*, *Tovarna* itn. – druge Kristanove drame – so bile s Cankarjevo socialno moralno analizo skoraj enakopravne. Pozabiti ne smemo niti na Govekarjevo *Grčo*, na Ganglov *Sad greha*, na Kvedrovo itn. Slovenski razumniki so konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja napravili izjemno važno analizo: razložili so buržoazijo od citoyenstva (Jerman je citoyen, je svobodna etična avtonomna oseba), odklonili buržoazijo in njeno socialno moralno ureditev. Upoštevajmo, da je to razliko med pravim etičnim meščanom in pokvarjenim izkoriščevalcem naredil že Vošnjak – tako v *Penah* kot v *Draganu* in *Premogarju*.

Dramatika tridesetih let, opredeljena kot socialni humanizem, je zato že temeljila na opravljeni analizi. Kar je dodala bistveno novega, je bilo to, da je čedalje manj verovala v možnost pozitivnega citoyena, ki bi znotraj meščanskega reda preprečeval redukcijo in spačenje meščana v buržuja. Zato v dramah Iva Brnčiča, Ferda Kozaka, Bratka Krefta itn. ni več pozitivnih citoyenov (kot je Vošnjakov dr. Lednik v *Penah*, pošteni advokat), ampak prehajajo pozitivni liki na stran revolucije, s tem pa – deloma posredno, deloma neposredno – proletariata oz. ideologije (marksizma tretje internacionale), ki je odpravljala citoyenstvo, politični pluralizem, idejno in siceršnjo poliarhijo. – Tak je Andrej Gale, poklicni revolucionar v Brnčičevi drami *Med štirimi stenami*, tak Ivan Tomc v Kreftovih *Kreaturah*.

Ferdo Kozak je previdnejši in pozitivnega lika sploh ne ustvari. Zdi se, da se v tem skriva njegova skepsa do kominternskega marksizma, do radikalistične revolucije. Razlika med Cankarjem na eni in Kreftom, Brnčičem itn. na drugi strani pa je v tem, da je Cankar – Pirjevčev zgled! – poskušal sintetizirati citoyenstvo in revolucionarno akcijo (tako v Ščuki kot v Jermanu), obenem pa je že odkril nemožnost te sinteze (Jermanova odpoved akciji), že spoznal, da bo revolucijo dobil Kalandar, proletariat sam, sicer v zvezi z prosvetljenostjo, a ne s citoyenstvom, ne s kultivirano poliarhaič-

nostjo, marveč zaradi svoje odločnosti in moči (ki se bo uveljavila kot nasilje, kot revolucionarni teror, kot diktatura proletariata), medtem ko Kreft, Brnčič itn. niso več razumeli te izjemno pomembne Cankarjeve lekcije, te njegove radikalne avtokritike, te avtorefleksije človeka, ki je praktično udejanjal obravnavano sintezo, in so bili prepričani, da je bila ta avtokritičnost le Cankarjeva slabost, le odsev tega, da je živel prezgodaj, tedaj, ko še ni bilo komunistične Partije, ko je na Slovenskem obstajala le socialna demokracija, ta pa ni bila dovolj energična, aktivna, radikalna, bojevita, saj je pristajala na meščanski politični socialni sistem.

Ravno tu je čer. V čemer so Kreft, Brnčič itn. videli svojo prednost pred Cankarjem – monolitna militantnost, odprava pluralizma kot formalistične laži – se je kasneje, vsekakor pa od začetka petdesetih let naprej, pokazalo kot slabost; in narobe. Monolitizem militarizma je vodil v despotizem, v ukinitve (avto)kritike in avtonomnega intelekta, tudi v preganjanje intelektualcev kot posebne socialne grupe, ki je v moderni družbi-državi, izjemno pomemben dejavnik sprotne socialne avtokontrole, morda pa celo generator vizij, idej, socialno-političnih rešitev, odkar je Cerkev izgubila to svojo osrednjo socialno zgodovinsko vlogo. V postmoderni družbi je vloga intelektualcev kot nosilcev znanja še toliko večja, obenem pa prav tako vloga intelektualcev kot etičnih kritikov, saj družba brez nenehne etične avtokorekture, brez opozarjanja na nujnost avtonomije svobodnih oseb lahko popusti funkcionalizmu racia kot nove totalitarnosti celote, v kateri je oseba kot ne dovolj funkcionalna preprosto odpravljena.

Stalinistična Partija se ni zadovoljila s tem, da je omejila in odpravila klerikalizirano – dogmatsko, monopolistično, antiintelektualsko – Cerkev, kar je bil levi slovenski program, in se ni razumela kot tista zmagovita zgodovinska sila, ki bi – ki je – z odstranitvijo starih fevdalnih privilegijev in prvotno kapitalističnih monopolizmov pripravila teren – prazen prostor – za sproščeno ustvarjalnost vseh družbenih subjektov, posameznikov in grup, ampak je sama zavzela mesto, ki ga je v vojni iztrgala Cerkev kot svoji konkurentki.

Pozabljanje na citoyensko – tudi cankarjevsko – tradicijo in monopolistična vmestitev v prazen prostor, ki bi ga morala sintetizirajoča revolucija varovati za vse družbene sile, je naredila oblast za despotsko (že tendenca Frenka, še bolj Komisarja, Vincenta, Starega, Menderja itn. – slovenska dramatika obširno kaže to despotizacijo), sta dosegla, da sta bili kritična analiza in etična drža potisnjeni na rob družbe, v položaj, v katerem sta se le s skrajno težavo uveljavljali, venomer v pričakovanju, da bosta fizično likvidirani.

9 Prav to je ena osnovnih tem povojne slovenske dramatike. Po eni strani je to téma oblasti, vprašanje politike, po drugi strani téma intelektualca, vprašanje etike in kritike.

Slovenska dramatika se razen redkih izjem in razen v obdobju do srede petdesetih let, ko je vladal monopolizem ene resnice, posveča kritiki monopolistične, celo teroristične oblasti in upodablja preganjanje intelektualcev. V *Ljudeh* je viden šele začetek tega procesa. – Pač pa je vidno odiranje intelektualcev v *Razsulu Rimljanovine*; Mrak je napisal dramo o tragediji umetnika Ferdija že v 1946. leta.

Frenk še ni terorist; še skuša sintetizirati. Volta še ni preganjan; njegova kritika oblasti je še dovoljena, ostaja še znotraj meje (sinteze, ki jo Partija vzdržuje vsaj kot okvir. Pač pa je že nekaj let zatem terorist in fizični likvidator – Frenkov naslednik, Renk, in preganjana – likvidaciji namenjena – Gaša (*Žoga*), ki bi lahko nasledila Jasno.

Kot téma se uveljavi preganjanje intelektualcev v Kozakovih *Dialogih*. Sigismund in Haymann sta zaprta, obtožena in namenjena likvidaciji prav zato, ker sta intelektualca: ker se nočeta odreči svoji – čeprav niti ne pretirano veliki – avtonomiji. Enaka usoda čaka pozneje Kristjana, Arnoža, Joba...

Vendar to, da v *Ljudeh* predstavnik intelektualcev še ni preganjan, še ne pomeni, da sfera intelektualstva kot takega ne prihaja v nesoglasje s sfero eshatološke

revolucijske politike, ki postaja čedalje bolj despotska psevdopolitika, to je oblastništvo, in ki ne dopušča sodelovanje enakopravnih političnih subjektov. (A le takšno enakopravno sodelovanje opredeljuje politiko kot socialno in upravljalško tehniko polisa.)

V *Ljudih* odkrivamo tri plasti politike, če vzamemo pojem politika tokrat kot izraz za kakršno koli splošno urejanje zadev; in tako se beseda ponavlja razume, čeprav uporaba ni korektna.

Prva plast je eshatološko vizionarska milenaristična ljudska množična gibanjska – verjetno behemotska – politika, ki ima za cilj ukinitve sleherne politike kot zgolj delne, kot politikantstva, kot igre partij, med katerimi vsaka zastopa le del družbe, torej le delne interese, in zato tedaj, ko je na oblasti, zatira, izkorišča in odriva druge dele, tiste, ki tedaj slučajno niso na oblasti. Namesto za to strukturo se bori za novo, za takšno, ki obeta popolnoma v temelju spremeniti družbo. Odprava partij kot zastopnikov delovnosti, posebnosti in ustanovitev Partije z veliko začetnico kot nosilke splošnega interesa, kot izraza omenjene sinteze, kot branika Celote pomeni torej v horizontu revolucijske perspektive razrešitev protislovij, ki jih ustvarja razredna družba, utemeljena na delitvi dela in na razrednem izkoriščanju. Politična struktura onkrajrazredne – enakostne – družbe bo celovita zato, ker bo celovit sam proizvodni proces oz. odnosi v proizvodnji med sodelavci v proizvodnji. Zato je potrebna poleg politične enako temeljita – in še bolj temeljna – sprememba gospodarske strukture.

Slovenska dramatika od srede petdesetih let naprej je pokazala, da kljub najrazličnejšim revolucioniranjem gospodarstva, kljub razlastitvi kapitalistov, kljub nacionalizaciji in pozneje različnim oblikam – poskusom – podružabljanja proizvodni proces ni bistveno spremenjen glede na predvojnega; če pa se bistveno spremeni, pade proizvodnja oz. se ukine (v modelu t. i. kulturne revolucije). Uveljavlja se spoznanje, da je vir hierarhičnosti oblasti in oblasti same v delu kot takem, ki zahteva hierarhični tip organiziranja družbe; da torej podružbitev zasebne lastnine ne pomaga. In še: da lastnina dejansko ne postane družbena, ampak v odločilni meri državna; da z njo razpolagajo – o nji odločajo – tisti, ki upravljajo državo; torej obnova etatizma, v skrajnem primeru celo v aziatsko despotski obliki (analize Wittfogla).

Ko pa se lastnina de-etatizira oz. de-centralizira, prehaja izrok centralne politbirokracije v roke lokalnih – republiških, občinskih, tovarniških itn. – politbirokracij, ki nastopajo v španoviji z lokalnimi tehnokracijami. Lastnina dobiva grupno priven značaj, se pravi, da se njen značaj bliža tistemu v kapitalizmu, razen da je proizvodnja bistveno slabše organizirana, manj produktivna, dražja itn., kar izvira iz tega, da višino lastnine – dobička, skritega pod prihodkom – določajo posamezne grupe v medsebojnem monopolskem dogovarjanju, ne pa na tržišču, ki vendar v precejšnji meri odpravlja subjektivnost dogovorjevalcev in kot objektiven odprt prostor v odprti konkurenci demonopolizira monopoliste.

Dokler je oblast sama monopolna in dokler ni radikalno ukinjen enopartijski sistem, ne pomaga nobeno decentraliziranje v bazi, saj baza reproducira vrh, zato se v nji pojavlja vse polno malih – razmnoženih – monopolov (in despotov). To je razdrobitev in s tem še povečanje monopolizma kot strukture. To ni pluralizem, za katerega je bistveno, da v njem noben subjekt ne more – ne sme – imeti monopola; da je vsak le delen, ena stran celote.

To situacijo oz. strukturo kaže vsa slovenska povojna dramatika, od *Semen v kamenju* do avtoblokade monopolistov, ki postajajo koruptneži, v Lužanovi *Sreči neposrednih proizvajalcev* ali v Povšetovem *Direktorju*.

10 Rezultat revolucionarne volje in akcije torej ni pozitiven. Družba ni v temelju spremenjena, ne njena ekonomska baza ne njena politična nadgradnja, čeprav je padlo za uresničitev prenovitvene vizije veliko požrtvovalnih junakov, vernikov, ljubimcev novega sveta.

Breme odgovornosti akterjev je veliko. Intelektualci že od Volte in Ferdija naprej niso pripravljeni nositi te odgovornosti, predvsem pa ne krivde za ta rezultat, ker sodijo, da je bila njihova volja drugačna in da ni bila dovolj upoštevana; da so smeli sodelovati le tako in tedaj, če so se povsem pokorili, prilagodili totalitarni oblasti. (To terja že Frenk od Volte, kaj šele Komisar od Bernarda, Kristjana, Simona.) Odgovoren je lahko le, kdor ima ustrezno možnost vplivanja na odločitve, na smer razvoja.

Če so intelektualci opozarjali na reifikacijo, na alienacijo, na ukinjanje svobode in avtonomije subjektov itn., potem so se po eni strani izpostavljali nevarnosti, da jih bo reifikacijska sila likvidirala (*Antigono*), po drugi pa so s tem utrjevali svoj negotovi obstoj na robu družbe, kamor so bili pregnani: Torkarjeva Gordana-Gapa, ki je prisposoda za intelektualstvo, še bolj pa liki iz *Pozabljenih ljudi*. Ljudje v potresu postanejo ljudje. Potres ima tudi to naravo, da jim vzame krov nad glavo in jih vrže v životarjenje na planem.

Od srede petdesetih let naprej oblast ni več tako radikalno despotska, prenehajo procesi, kot sta bila dachavski in buchenwaldski, nehuje režim Golega otoka, s samoupravljanjem se začenja de-centralizacija; zato se udejani možnost, da ostanejo slovenski intelektualci na robu družbe, ne da bi jim bilo treba – kljub temu, da so nasiljevani in od časa do časa še temeljito udarjani – preiti v disidentstvo.

Ravno drama *Disident Arnož* kaže nemožnost in s tem – psihološko – nenujnost disidentstva. Morda bi se moglo iz drže Smoletove *Antigone* – Paž gre kot dedič v akcijo – razviti disidentstvo, vendar je oblast po likvidaciji *Revije 57* in Pučnika, katerih odsev je bila ideološka struktura *Antigone*, dovolila nov intelektualski, etično analitično kritičen časopis, *Perspektive*. S tem je obnovila vizijo-iluzijo, obravnavane sinteze; kritične intelektualce je z roba vabila k sebi. (Akcija ob sprejemanju nove Ustave itn.)

Rezultat te opozicije sta obe Rožančevi perspektivovski drami, *Stavba* in *Greda*, ki najbolj točno opisujeta držo perspektivovstva. A tudi Jovanovičevi *Norci*, ki se, kritični študentje, priključijo revoluciji, čeprav je res, da je revolucija že poistovetena z norostjo, s klinično blaznostjo profesionalnih norcev. Kar je bila v *Ljudeh* še intelektualno razsvetljensko citoyensko utemeljena eshatologija Revolucije, je v *Norcih* – niti ne dve desetletji kasneje – že avtomagija, avtofascinacija, ki je izgubila intelektualne parametre, merila racionalne družbe, prepričljivost realitete; ohranjena je le še neznanska strast po akciji; ki je povsem neutemeljena zunaj osebne norosti norcev. Ni pa revolucija še (razkrita kot) zločinska. Takšna postane deloma v Jovanovičevi *Prevzgoji srca*, močnejše v *Jobu* in *Avguštinovi vrnitvi*; najmočnejše v *Ani*. (Seveda pa že davno prej v Majcnovi *Revoluciji*, a ta drama ostaja v rokopisu.)

Enaka situacija-praksa, se je ponovila po ukinitvi *Perspektiv*, ko je moglo jedro perspektivovcev preiti in soutelemjevati reizem-ludizem kot dramaturgijo in ideologijo robnosti. Dogodi se nadaljnja diferenciacija. Magija, ki je v *Norcih* še blaznost in ki je *Ljudje* še ne opazijo, se v Šeligovih dramah od *Skaka* naprej razdeli v dvoje: na eni strani v pozitivno načelo narurne – univerzalne, kozmične, zunajpolitične, odreševalno fascinantne – magije (*Čarovnica*), na drugi pa v praznoverje (Šeligova drama *Svetloba in seme*), v simulacijo magije kot mita, v folklorizacijo, ki skriva nasilje (*Svatba*), v konec magije-mita.

Medtem ko je Mrak gojil magijo že ves čas, *Gorje zmagovalcev*, *Blagor premagancev*, *Rdeča maša* itn., le da je ni imel za zgolj magično, ampak je v nji videl najprej univerzalno naravno silo, nato pa jo je preoblikoval v religijo, v krščanstvo: *Proces*, *Herodes Magnus* itn.

Tudi v sedemdesetih letih slovenski intelektualci ohranijo kritično distanco do družbe, do oblasti, a se ne pustijo izvreči v disidentstvo; kulturno socialni rezultat te drže je ustanovitev *Nove revije*. Danes se stopnjevano dogaja demitizacija – demagizacija; ne le v dramah, tudi v tem spisu, v katerem analiziram *Ljudi v potresu*. Ta demagizacija gre z roko v roki z obnavljanjem kulturnega zgodovinskega spomina, z

odkrivanjem struktur polpreteklih kulturnih stvaritev: z ločevanjem magije, to je (samo)slepi od racionalnega jedra in avtentične etične drža.

Levi slovenski intelektualci, ki je kritično-analitično utemeljil svoj prehod v vernika absolutne Revolucije (Volta, a že nekoč Ščuka), se je avtomagiziral, ne da bi to vedel. Prepričan je bil, da ga je etično kritični um (bil je dedič razsvetljenstva!) sam pripeljal v Revolucijo in v Akcijo. Magije pri tem ne bi smelo biti zraven, saj je magija v popolnem nasprotju z razsvetlenskimi izhodišči levega slovensko evropskega intelektualstva; pač pa je skladna z desnico, s konservativizmom in tradicionalizmom. (Recimo prikazovanje Marije v Majcnovi drami *Bogar Meho* ali prikazovanja Kristusa v *Dedičih nebeškega kraljestva*. Cankar je v *Vidi* zaobjel tudi to – magično religiozno – pozicijo.)

Volta ne vidi svoje avtofascinacije in avtomagiziranja. Pirjevčeva drama je radikalno intelektualna (kot kasneje Kozakove); ne dopušča, kot recimo Šeligove ali Mrakove, kombinacije uma in vere, kritike in mita. Za Pirjevca je mit zgolj zlo. Enako kot je bil za Krefta, k v *Celjskih grofi*h programatično demitizira. (Nacional(istič)ni mit je dejansko le magija.) Enako kot je bil za Bora, ki v *Raztrgancih* zasmehuje krščansko pobožnost kot kmečko praznoverje.

Pač pa pristaja levi in nato enobejevski slovenski intelektualci na spoj kritičnega uma in požrtvovalne vere, ki pa je – po njegovem prepričanju in v njegovem okviru – le psihološko čustveno akcijska konsekvence objektivne, hladne, umske analize: spoznanja, kam pelje pot Zgodovine. Zato ta vera ni sorodna krščanski, ki je vera v transcendenco, to je v nekaj načelno nedokazljivega, zgolj po veri izkazujočega se.

Vera v – marksistično pojmovano – Zgodovino je vera v imanenco: je umsko utemeljeno pričakovanje stanja, ki nujno mora priti in katerega prihod požrtvovalna akcija revolucionarjev le pospešuje. Ne le svoboda, ampak tudi vera je spoznanje nujnosti, nujnost pa odkrivamo z umom. Revolucijska vera torej ni le subjektivna, ampak tudi objektivna – absolutna – gotovost.

O cilju te vere-spoznanja, Volta niti enkrat ne dvomi. Pač pa bo spodbita v *Žogi* in nazadnje parodizirana v *Arnožu*.

11 O eshatološko pojmovani politiki bi torej težko rekli, da je politika v pravem pomenu besede, saj cilj, ki ga zasleduje, oz. družba, ki jo z revolucijo ustvarja, bistveno presega strukturo polisa in je na sebi transcendentna, sintetična, odrešilna. Je Campanellovo sončno mesto. Je paradiz na zemlji. Je zamisel Joachima de Fioreja ali Thomasa Münzerja.

Slovenska dramatika kaže, da revolucijska akcija ni uresničila te zamisli, vidne v *Svetu brez sovraštva* in po svoje obstojne še leta 1947 v *Ljudeh*, ampak da se je reducirala na drugo pojmovanje politike ali na tisto, kar sem nekoliko prej imenoval druga plast: na oblastništvo kot tako, ki se kaže bodisi kot despotstvo, kot brezprizivna vlada vrha, ta ukazuje spodnjim plastem družbe, ali kot tiranstvo, se pravi kot vrh, ki v imenu ljudstva prevzame diktaturo. Takšno realiteto diktata vrha odkriva slovenska dramatika od *Ljudi* ali od *Razsula* (tu je opisana ohlokratska oblika, naščuvana je ulica) pa vse do danes, do komedije *Kar je res* ali *Pod Prešernovo glavo*, čeprav ne gre za čiste oblike te psevdopolitike. Forme se mešajo, smo v dobi promiskuitete žanrov in form, idej in strategij. V dobi prehoda.

Tretji – pristni – pomen politike se šele polagoma uveljavlja. Zaenkrat nastopa šele v okviru idej, to je pluralizma kulturnih in drugih stališč, čeprav je bil že nemalo razvit pred skoraj stoletjem, v Kristanovi, Cankarjevi itn. dramatik. Izgineva, kadar se nacionalne sile poenotijo. Tedaj se uveljavlja eshatološka politika, nepristna verska vizija, ki presnovi enoten blok desnih in levih strank v nadstrankarsko, nacionalno, razredno, socialno, zgodovinsko, religiozno vizijo, a v tako, v kateri se soočita dva ekskluzivna (nacionalna ali razredna) bloka-enotnosti, ki se spopadeta na življenje in smrt.

Bistveno za to strukturo je, da se nikoli ne more posrečiti absolutna zmaga enega ali drugega bloka-enotnosti, čeprav je prav takšna totalna zmaga osnovni cilj njunih gibanj, pogoj, brez katerega ne moreta pretendirati na zares odrešilno in absolutno verodostojnost. Ker ne more noben od njiju zmagati, pa čeprav uporabi vsa sredstva fizične likvidacije nasprotnika (totalitarno gibanje in totalna vojna), se v sebi nalomita, nujno razkrojita in vrneta v strukturo ene stranke (Partije ali Cerkve), ki na monopolističen ali totalitaran način ostale podreja in nasilo izničuje od zunaj. Če se začenjata odpovedovati še izključni oblasti te ene stranke, a se ne strukturirata po modelu pristne politike, se zgolj razkrajata.

To stanje je značilno za današnji čas; najnazorneje ga prevaja ludistična dramatika (Filipčičevi *Ujetniki svobode* ali *File baron Münchhausen*, že od Jesihovih *Sadežev* in Rudolfove *Veronike*). In ni važno ali ludistična dramatika direktno odseva (psevdo)politični svet ali ne, to je, ali ga le uprispodablja. To je stanje kaosa, vidno tudi v Božičevi dramatiki, od *Panike do Avguštinove vrnitve*. Zamenjava eshatološke nadpolitične vizije z despotko psevdopolitično pomeni nadaljnje poenotevanje družbenih sil-subjektov, vendar ne od znotraj, ampak od zunaj, z nasiljem, s terorjem. Nevarnost kaotičnega razpada in nasilno poenotevanje gresta zmerom skupaj.

Slovenska povojna dramatika je eksperimentalni poligon, kjer se udejanja tretja – pristna – stopnja politike.

V štiridesetih letih je bila preganjana in onemogočana. Ne *Ljudje* ne *Maša* ne *Razsulo* ne *Revolucija* ne *Zaplodek* ne *Ladja brez imena* ne *Aleksander* niso mogli biti objavljeni v času svojega nastanka, pač pa so tedaj javni mediji forsirali dramatiko Mire Mihelič (*Ogenj* in *Operacijo*), ki je poskušala še v začetku petdesetih let nadaljevati – a le še na videz od znotraj – poenotujočo linijo štiridesetih let. Celo Borova drama *Vrnitev Blažonovih* je bila odstranjena s sporeda, ker je vnesla rahlo disonantne idejne poudarke v enotnost. Enako se je dogajalo tudi v drugi polovici petdesetih let Javorškovem *Povečevalnemu steklu*, medtem ko *Dialogi* prav tako niso mogli biti uprizorjeni.

Prva uprizorjena drama, ki je prebila že hudo zgolj nasilno, zgolj zunanjo enotnost, *Žoga*, je doletela na ostro psevdopolitično reakcijo, na anatemo. Vendar je ta lastovka napovedala pomlad. Od tedaj naprej, od leta 1954, to je že ravno tri desetletja, skoraj vse slovenske drame strukturirajo drugačen političen model: pluralizem idejnih, čustvenih, vrednostnih, a tudi akcijskih stališč, ki se sicer ne kaže v obliki pluralizma političnih strank, kar za umetnost sploh ni važno, marveč v obliki različnih avtonomnih in enakopravnih strani – pozicij, grup – družbe.

Ta pluralizem so jasno ponazorili že *Pozabljeni ljudje* na ravni družbene margine in *Afera* na ravni odločujočega zgodovinsko družbenega centra, saj se dogaja drama v enem od štabov vojaške revolucije; obe drami sta iz konca petdesetih let. Poseben pomen *Afere* je v tem, da kar najbolj poudari – da vzame za osnovno témo in obliko konflikta drame – različnost petih stališč, ki jih zastopa pet skrajno aktivnih, zavednih, intelektualno razvitih borcev. Konflikt med njimi nastane tudi zaradi tega, ker ima vsak od prepirajočih se neodločljivo potrebo razložiti svoje stališče, prepričati druge in uveljaviti svojo misel.

Afera tudi po tej strani družbi obe plati: zelo razvit pluralizem avtonomnih subjektov (idej) in težnjo, da bi bil ta pluralizem ukinjen v imenu edino prave, zgodovinsko realne, oblastniško zmagovite, etično najbolj čiste it. ideje-stališča, torej v imenu eshatološke Politike.

Avtor namiguje, da bi bila ta sintetična pozicija dejansko Simonova varianta, ki najbolj široko dopušča koeksistenco različnega; kaže pa – in v tem je *Afera* tragedija – da ne zmaga optimalno sintetična, ampak delno redukcionistična varianta Komisarja, saj v tem svetu odloča fizično vojaška sila. S tem pokaže avtor na zmago despotke psevdopolitike.

Afera tako na svojevrsten način združuje in tematizira vse tri stopnje oz. forme politike.

12 Enaka struktura je značilna za *Ljudi*, čeprav v manj izraziti obliki. Osrednja struktura drame je razlika med ideologijami in držami vsaj treh oseb, Frenka, Volte in Otona; ta pluralizem dopolnjujejo tudi drugi (Disk, Ivan, Jazbec, oče, mati, Jasna itd.). Drama kot samostojna in nezvedljiva umetniška oblika ni mogoča, če v nji ne nastopajo različni liki, to je različne drže-prakse-ideje; brez te različnosti med njimi ni ne dialoga (poliloga) ne antagonizma. Drama je rezultat temeljnega pluralizma ali poliarhičnosti ali vojščaske konfliktnosti človeške družbe in kaže temelj takšne družbe.

Zato ni naključno, da je socrealistična – redukcioniistična – dramatika težila k misterijem, miraklom, zbornim recitativnim dramam, ki prikazujejo množice, enotnost akcije (Višnjevskega *Optimistična tragedija*). Takšne oblike so tudi oratorij, laicizirane – imanentizirane – slovenske maše kot mitingi ipd., kar vse govori o obnovi srednjeveškega teatra, torej časa, v katerem je bila družba dolga stoletja pod pokrovom enotne, monopolne Cerkve, ki je enako dosledno preganjala sleherno odstopanje od enotnosti (razkolništvo, albigenstvo, arianstvo itn.) kot pozneje stalinistična Partija.

Podatek, da pozna slovenska dramatika tega obdobja in smeri skoraj izključno realistično komponirane drame in da ni bila naklonjena oratoriju in misteriju in da se je ta kolektivistična oblika dramatike pojavila izraziteje šele v ludizmu, čeprav v parodirani in paradoksalni obliki – happeningi, vse do Rističevega teatra – sam na sebi še nič ne pove. Po eni strani se je kolektivni dramski ritual preselil iz estetskega območja (gledališča) v politično. Nikoli ni bilo toliko mitingov, kolektivnih prireditev kot v tem času; na teh prireditvah je šlo za to, da se kvaziobredno unisono izražajo volja, vera, navdušenje, pripadnost Eni stvari, Eni ideji. Ritualizirale so se tudi druge oblike psevdopolitičnega življenja: sprejemanje v Partijo ali v druge množične politične organizacije, praznovanje praznikov (1. maj itn.), znamenitih rojstnih dni itn.

Na vseh teh mestih se je teater vključil v politično življenje in mu dal posebno formo, čeprav se ni razumel kot čisti teater, kot estetika, ampak je le skoz to obliko prevajal tisto, kar je v viru teatra: mit in ritual. Ko pa je eshatološka oblika politike razpadla, se je pokazalo, da so ti kolektivni obredi le teater, le estetika, le forma. To je odkril predvsem ludizem, ki ves svet reducira na teater.

Veronika, File, a že *Steklo, Manevri* itn. V tem pogledu je bil najbolj inovativen ravno Javoršek. Že sredi petdesetih let je razkril teatrsnost – imaginarnost, igrivost – eshatološke projekcije sveta. *Manevri* razkrinkujejo vojsko kot nadaljevalko revolucije in kažejo, da je vojska banalna vsakdanja zadeva, ki jo morejo ljudje vzdržati, če v nji igrajo; če nekaj predstavljajo, če se zabavajo, če obujajo – nacionalno in kulturno – tradicijo, *Martina Krpana* kot edino ustrezno realiteto.

Odtod kasnejši Javorškov nacionalizem kot edina točka možne ozemljitve: zvestoba kulturni tradiciji. Ker pa je ta kazala svoj – nekoč projektirani in udejanjani – vrh v eshatološki revoluciji, je Javoršek po tej zgodovinski logiki obnovil tudi ekskluzivnost revolucije – v to je težil že z *Odločitvijo* – in tako naredil salto mortale, ki je strukturalno v skladu z njegovo že začetno ludistično paradoksaliko:

Teater poskuša danes de-teatralizirati, de-estetizirati, re-ritualizirati, re-magizirati, re-ontologizirati z vrnitvijo na prvi del *Ljudi*, na *Rojstvo*, na *Težko uro*. Kar seveda ni mogoče in kaže le na zoperzgodovinsko samovoljo. Mogoče je le podpirati despotizem kot realnega dediča eshatološke politike. Ali pa poliarhizem kot drugega dediča ponesrečene vizije, kajti ravno *Ljudje* kažejo, da je bil pluralizem (civilna revolucija) del realne revolucije in da se je ne le tacite ohranjal sredi najbolj goreče vere v enotno rešitev sveta; bil je legalni moment vseobče sinteze.

13 Po drugi strani pa je t. i. realistična narava socrealizma le navidezna. Realizem je smer, ki temelji na meščanskem pluralizmu; ki ga sprejema kot naravnega. Zanj je značilen polemičen polilog, ki na meščanski ravni obnavlja Ajshilov dramsko tragedijski dialog. Ne Ibsenove ne Gorkega drame niso mogoče brez konfliktov med več različnimi pozicijami.

V *Malomeščanih*, v *Letoviščarjih*, v *Stebrih družbe*, v Čehovem Češnjevem vrtu, v Krleževih *Glembajevih* itn. je vrsta drž, likov, pozicij, ki se razlikujejo druga od druge. Naj so avtorji še tako nagnjeni h generalni obsodbi buržoazije, dokler so realisti (a Gorki je bil bližji menjševikom kot boljševikom in Krleža je nasprotoval stalinizmu), ne reducirajo sveta-družbe, zgolj na dva antagonistična razreda, na dva bloka, na dve enotnosti, na dve politiki, na revolucijo in kontrarevolucijo; na resnico in neresnico, na vojno med obema, torej na ukinitve dialoga, na propagiranje zgolj ene pozicije. Brž ko neki avtor izvede takšno redukcijo, je konec realizma; realizem ostane le še simulaker. Zato je socrealizem v bistvu simulacija realizma.

V realiteti slovenske dramatike pa ni le to, kar kaže, da socrealizem – stalinizem – ni do kraja zmagal; da je bil v sintetizirajočem socialnem humanizmu poliarhizem legalen del vseobče sinteze. Naj so drame kot *Rojstvo*, *Svet*, *Za svobodo*, *Raztrganci* itn. še tako ekskluzivistične in je njihov glavni namen pokazati nepomirljiv dokončen boj med dobrim in zlim, med Slovenci in Nemci (okupatorji), med proletariatom in buržoazijo, med Partijo in Cerkvijo (tu mislim na *Ogenj in Operacijo*), se pravi, naj se v osnovni strukturi še tako oddaljujejo od realizma-pluralizma, v realni izvedbi se mu približujejo, a ne le zato, ker so morale biti zveste fakticiteti, ampak predvsem zato, ker so bili njihovi avtorji po eni strani vendar še v določeni meri pluralisti, saj so videli v vseobči eshatološki enotnosti diferencirano enotnost, sintezo enotnosti in razlik.

To se je pokazalo, ko so v petdesetih letih začeli pisati čedalje bolj pluralistične drame in kazati razkroj despotizma, pri tem pa niso gledali na delegitimirajoči se despotizem z nostalgijo. Iskali so stabilni pluralizem, ki ne bi bil obnova predvojne korupcije, nemoč nesolidarnega, fragmentariziranega. Njihovi nasledniki, ludistični rod, je vzel – še radikalizirani – nekdanji fragmentarizem celo za pozitivno strukturo, tako je bil že nasproten enoumni ideološko dogmatski enotnosti despotizma.

Šele ko se danes uvideva, da dedespotizacija nikamor ne pripelje, če je le razpršitev v mnogo malih despotov; da torej fragmentarizem brez nove solidarnosti ali vezivnega socialnega tkiva družbe ne more obdržati kot obvezno pozitivne in celotne, je možno iskati v smeri stabilizirajočega poliarhizma. Ludizem je bil vmesna smer, ki je čudovito dezintegrirala lažno integralnost, ni pa zmogla integracije. Iskala je sicer v smer novih mitov, predvsem v magizirani naturi – Šeligo – a zaman.

Vse to kaže, da je bila pri imenovanih avtorjih enobejevskih dram še na delu pozitivna citoyenska evropska tradicija. V *Svetu* gledamo predstavnike trgovcev, delavstva, kmetstva, prostitucije, uradništva, izobraženstva itn., med katerimi ima vsak svojo različico skupne vizije; te različice med sabo celo do neke mere konfliktirajo, čeprav so vse znotraj istega enobejvskega bloka. V *Raztrgancih* pozicija kmeta in zdravnika, partizana in terenca ni enaka, čeprav je vojaško narodnoobrambno enaka.

Po eni strani so tako avtorji kot njihovi liki menili, da so te razlike med njimi le začasne, le sad preteklosti, to je razredne delitve dela in neenakostne družbe, po drugi strani pa bi se vsak med njimi zgrozil, če bi mu kdo tedaj odkril, da je idealna enotnostna družba udejanjena v Orwellovem *Letu* 1984 ali Huxleyevem *Krasnem novem svetu* ali fašizmu. Tudi zato so bile takšne knjige – takšne negativne, kritične utopije – po vojni prepovedane, saj so razkrinkovale realiteto despotske vizije.

Socialno humanistični slovenski dramtiki so poliarhičnost ljudi ohranjali – vsaj nezavedno, če ne hoté – kot neodtujljivo vrednoto. Citoyenstvu se v svojem delu niso odpovedali, čeprav so se včasih narobe trudili.

V smer takšnega samozanikanja citoyenske tradicije je šel najdlje Torkar, od *Preizkušnje* do *Ponikvarja*. Morda je ravno zaradi tega, zaradi te samopoškodujoče izkušnje, ki se je kombinirala z zaporniško, s tem, da je bil za svojo aktivistično stalinistično voljo strahovito kaznovan, tako hitro obrnil ploščo in podprl despotizmu zrcalo. Osnovna struktura njegovih dram – brez krivde kriv – je ravno posledica te njegove objektivne krivde, izvirajoče iz sicer enostranskega, a k pozitivnemu obrnjenega namena: videti v despotizmu eshatološko sintezo.

Pirjevčeva drama zrcali ravno to problematiko, saj pluralizma ne kaže le v prvem dejanju, v času, ko se meščanska družina razkraja (tu navezuje na *Vido Grantovo* Ferda Kozaka, na Brnčičevo dramo *Med štirimi stenami*), ampak enako v zadnjem, v dobi zmage, ko bi morala zavladati eshatološka enotnost. V tem pomenu so *Ljudje* sklep (pregib, vozlišče), v katerem se dotikata preteklost in prihodnost. Skoz ta sklep dobiva nadaljnja slovenska dramatika živo hrano iz tradicije, ne da bi ponavljala tisto smer tradicije, ki je rasla k eshatološki sintezi-enotnosti.

Povojna dramatika tradicijo diferencira, razločuje na uporabljivo (citoyenski pluralizem) in neuporabljivo (samoslepilo eshatološke vizije). Citoyenskega pluralizma pa ne jemlje kot najvišjo resnico, ampak le kot socialno tehniko komunikacije, kot politiko, ki šele omogoča druge ravni, med njimi tako cinični um kot obnovo religioznosti in tragedijo.

Glede na dramatiko sta tako cinizem kot religioznost spet bolj ideološki stališči – čeprav ne povsem – drži obupa in vere, skepse in zaupanja, medtem ko je tragedija najbližja formi drame; je nekaka ideologija dramskosti kot take. Lahko govorimo celo o tragični religiji, ki nosi v sebi bistven moment cinizma, to je nezaslepljenega pogleda na človeško nehanje.

Slepilo je vizija tragičnega junaka (recimo revolucionarja, *Arnoža*), da bo svet odrešil, poenotil, osvobodil. Cinizem je fakticiteta sveta, ki vsa samoslepila raztrga. Tragedija je mesto, na katerem se obe skrajnosti ne le dotikata, ampak sta druga od druge odvisni; sotovrita bistveni človeški svet.

Ljudje (še) niso takšna tragedija; so pa odličen nastavek zanjo. *Ljudje* so začetna (avto)destrukcija eshatologizma in napoved tragedije. V tej vmesni poziciji so ravno resna citoyenska drama dialoga.

AVTORJEVA BESEDA

Spoštovana gospa Štrajnarjeva! Dogovorila sva se, da vam za objavo v reviji Borec prinesem esej o Pirjevčevi – in nato tudi o Javorškovi – drami, o Ljudeh v potresu in Odločitvi.

Esej je precej obsežen, a gre za temeljno analizo povojne dramatike oziroma zavesti na Slovenskem, točneje, nekega trenutka, ko je začela enobejevska zavest razpadati. Analiziram vrsto dram, pa tudi drugih momentov – drž, stanj, struktur, opozoril, tendenc – v nadaljnjem razpadu te zavesti, ki je danes dosegel najnižjo točko, nižjo, kot sem si bil sam, ki sem skeptik, kdaj mislil. A pravijo, da je stvarnost zmerom strašnejša, bolj presenetljiva od predstav o nji!

V eseju povprečnega bralca najbrž moti množina podatkov, opozoril na druge drame, figur iz drugih dram; vendar je zame to potrebno, tekst je v tem pogledu strokoven, da mi ne bo mogel kdo očitati, da si izmišljam; vse je dokumentirano. Hočem, da moje trditve ne bi bile politične ocene, da bi stale za stalno v slovenski zavesti kot sodbe o naši (pol)preteklosti!

Upam, da vas radikalnost mojih sodb ne bo motila. Priznam, da je bila prav ta radikalnost glavni in edini vzrok, zakaj teksta nisem objavil prej; nisem verjel, da bi lahko izšel. Zdaj pa je čas za to; kdaj, če ne zdaj?

Dodal sem nekaj stavkov opomb o času nastanka teksta.

Esej o Javoršku pa pride na vrsto drugič. Rad bi pisal tudi o Kavčičevi Pustoti in Kmeclovi drami Marjetica; a obojega se še nisem bil lotil; naj izide najprej Pirjec. Ker gre za zelo znanega in še bolj spodbijanega avtorja, sem prepričan, da bodo esej brali; vem, da bodo imeli nekateri k njemu in k drami pripombe; a tekst, ki je sprejet brez pripomb, je sumljiv, vsaj meni; dokazuje, da je povprečen do neopaznosti! Če bi slovenska uradna politika že prej dopuščala več raznolikosti in tekstov, s katerimi se ni strinjala, bi bilo danes drugače, kot je; torej ji pomagamo in delamo dobro. Prepozno? Upam, da ne! Lepe pozdrave! *Taras Kermauner*

P.S.

Ko sem ponovno prebiral nekatere pasuse eseja, sem še dodatno videl, da je treba navesti letnico njegovega nastanka, saj se je od leta 1981, ko sem ga napisal, do danes precej spremenilo ravno v nacionalni avtorefleksiji slovenstva v zgodovinski slovenski situaciji (velikosrbstvo, centralizem), česar do leta 1981 ni bilo.

Ljubljana, 14. februar 1989

1 Kar sem analiziral v tem uvodu generalno, v tem ko sem *Ljudi* vmeščal v niz slovenske dramatike, je mogoče dokumentirati povsem empirično. Naj se tega lotim na nekaterih izbranih primerih.

Najprej Frenk.

Je visok partijski politični funkcionar. Partija ga pošlje k Otonu, da bi tega pridobil za stvar, ker je presodila, da je »potreben, znamenit, važen, ima vpliv, okrog njega so se zbrali ljudje, ki so vsi od njega odvisni«. Je znan odvetnik in politik sredinske, liberalno slovenske smeri.

Partija potrebuje zaveznike, da bi bil njen blok čim močnejši in da njen nasprotnik ne bi pridobil sredincev. Ne le pridobivanje, prepričevanje, ampak že samo paktiranje z zavezniki je objektivna nujnost in spada v vojaško strategijo in taktiko: vsaj onesposobiti rezervo, ki bi jo nasprotnik lahko uporabil.

Jasno je, da je to zavezništvo le začasno; da bo Oton le uporabljen. (Primeri Šubašiča, Snoja pa tudi bolj levih.) To ni sinteza, ampak taktika. Zahteva je realiteta; ta pa odloča. Če vizija ni uspešna v realiteti, z močjo, bo le intimna sanja kot toliko podobnih pesniških sanj doslej. Oton je postavka v realiteti. Pridobiti Otona pomeni osvojiti realiteto, pri tem pa – na to opozarjajo *Ljudje* – se, vsaj začasno, oddaljevati od avtentičnosti sinteze.

Prav to kazati je bistveni namen vsake drame: že v najmanjših dozah in razmerjih odkrivati nesoglasje med realiteto in zamisljo, med fakticiteto in slepilom. V drami se vizija redno razkrije kot intimna osebna ali grupna želja, kot fantazma, kot slepilo; meri se ob realiteti in se ob nji tudi razbije.

Pirjevec kaže zametke takšnega razglaševanja in razbijanja. V svoji poznejši filozofiji je to tudi formuliral – čeprav na drugi ravni: kot razliko med usmiljenjem in močjo, med ljubeznijo in računom, med bitjo in bivajočim, med pustiti biti in imeti v oblasti, med dopuščati in manipulirati. V mladosti je veroval v eno možnost sinteze vere in uma, pred smrtjo v drugo in drugače. Um mu ni bil več konstrukcijski um oblasti (revolucije kot težnje po – novi – oblasti), ampak mišljenje-spoznanje, ki uvaja svet onkraj uma: svet ljubezni-za-nič.

Značilno je, da vidimo Otona le v odnosu do Partije, v tem odnosu taktizira, in v odnosu do brata in žene, v tem odnosu je fizično in moralno inferioren; ne vidimo pa ga v odnosu do svojih somišljenikov, med katerimi je nekaj voditelj. A ravno ta odnos bi pokazal Otonovo drugo plat: njegovo moč, morda celo fascinantnost, njegov socialni vpliv. Tako ostaja Oton s stališča drame že naprej enostranski. Avtor je do njega pristranski; Oton mu predstavlja glavni cilj kritike. (Sigismund in Haymann – *Dialogi* – sta povsem drugače zasnovana zaveznika; simpatična, nedolžni žrtvi.) Ta Otonova oblika izvira iz dramatikovega ekskluzivnega stališča do buržoazije. Tu je Pirjevec še socrealist oz. nadaljuje enobejsko dramo.

Nasprotno kot z Otonom ravna dramatik s Frenkom; ta ni skoraj nikoli prikazan v nemočnem položaju. Le dvakrat je v partizanih živčen, nestrpen, vendar zgolj zato, ker ne prenese čakanja, obkoljenosti, zavora; njegova moč je odvisna od njegove akcije.

Tu je Pirjevec bistveno zadel tip revolucionarja, ki odpoveduje, ko je imobiliziran. Tu je bistvo razlage za revolucionarje, ki so v predvojnih zaporih bili skrajno pogumni, v povojnih pa so se kmalu sesuli, kajti padla jim je fanatična vera; bili so akcijsko popolnoma onesposobljeni. – Povedano velja tudi za Haymanna, čeprav je bolj zaveznik kot revolucionar, ki se mu vse zruši, ko izgubi vero v Stvar; ne velja pa več za Sigismunda, ki že najdeva novo trdno točko v sebi, recimo moralni okus, ki je povsem oseben; nanj nima vpliva nobena padla vera – razpad vere – v objektiviteto.

Tako se polagoma vrši re-avtonomizacija osebe v slovenski dramatiki. Ta re-avtonomizacija oz. emancipacija osebe pa je v veliki meri posledica ravno tega, kar pravkar opisujem, namreč nujnost, da človek, ki ugotavlja zlom Arhimedove točke, ki omogoča vseobčo eshatološko sintezo (ta pa je enako zunaj njega kot v njem), ne more za trajno obviseti v praznem. Zato začne iskati novi temelj, novo stabilnost v sebi, v svoji notrini, kajti zunanja stabilnost je odvisna od despota, ta pa, da bi ljudi držal v odvisnosti,

stabilnost ljudem krati in jo ponuja po kapljicah svoje samovolje; ljudi oblikuje v nemočne odvisnike. – Preusmeritev k osebi je torej razumljiva in nujna.

2 Najhujša težava za revolucionarje je, da ne smejo pustiti, da bi se revolucija končala. Ko se dejansko že zdavnaj konča, revolucionarji so prišli na oblast in vzpostavili nova razredno oblastniška razmerja, aktivisti nadaljujejo z maničnim aktivizmom, ker bi se drugače prepustili razkroju, privatizaciji. Niso zmožni dopuščati sveta kot samostojnega, ne ljudem puščati, da bi postali ali ostali samobitni subjekti, ki bi prav tako aktivno soodločali o svetu kot revolucijska oblast.

Takšno stanje – pluraliteta subjektov – doživljajo kot poraz revolucije, kot obnovo različnosti pozicij in moči, ki da vodi znova v neenakost, ki jo sami uvajajo, drugače, saj jo imajo le za začasno, za nepomembno, za tehnično, za osnovo, iz katere nujno raste prava in dokončna enakost. Načrtno se slepijo.

Njihovo nenehno revolucionarno agiranje nujno vodi v avtodestrukcijo, saj naj prej destruira vse, kar je (gre za pozicijo, ki je ravno nasprotna Pirjevčevi predsmrti: nič ne pustiti biti), nato pa destruira še sebe, ker revolucionar načeloma ne sme postati oblastnik, ne utrjevati stabilnosti hierarhije – stalinizem.

To zakonitost je odkril Kozak v *Dialogih*. Novi revolucijski oblastnik (to je protislovje, a realno) ukaže dozdajšnjega zasliševalca, Menderja, zapreti, obtoži ga istih zločinov, kakršnih je Mender malo prej obtoževal Haymanna in Sigismunda.

V tem pomenu in smeri je ludizem ironična, avtokritična radikalizacija in absurdizacija revolucionarnosti kot permanentne akcije in obračanja stvari. *Sadeži, File*, Rudolfova drama *Pegam in Lambergar* itn. so strukturirani po tem paradoksalnem modelu: vsaka stvar je, da ni; je, ker ni; je le trenutno. Čez hip bo ravno svoje nasprotje. V tem postavljanju na glavo ni mogoče priti do trdne točke. Vse razpada v samoizničevanju. – Lep primer za to je govor prof. Zdraviča o resnici – v *Kar je res*.

Te konsekvence *Ljudje* še ne potegnejo. Volta in Frenk odideta v nadaljnjo akcijo, ki se zdi ta hip edino odrešujoča. In se zdi takšna – odrešujoča – tudi še za *Afero*. V *Cheju*, posebno v *Krstu* pa pride do stene; skaže se kot kolektivni kriminal, kot aktivistični zločin, ki je povsem brez smisla, saj toči le – če je radikalen – človeško kri. Ludizem se odmakne od prikazovanja množičnih umorov tako, da realiteto zamenja z govorico, trpeče telo s spolnim, z užitkarskim. Revolucija je v njegovem obzorju aporetichen verbalizem sofističnega tipa, ki ustvarja brezskrajno svobodo možnega kot besednega.

Ljudje navzlic dramatikovemu nagnjenju do pogovarjanja, do razčlenjevanja nikjer v bistvenem ne preidejo v retoriko lingvizma. Besede še zmerom prevajajo dejanja ali jih uvajajo. Dejanja še odločajo.

Osnovno Frenkovo stališče je: »Kako prav je, da so navsezadnje odločujoče tiste stvari, ki so zunaj nas. Za stvar, za borbo...«

Že v tem stavku, izrečenem na samem začetku drame, se skriva alienacija, v katero se bo prelevila objektivizacija.

Avantična eshatološka sinteza enakopravno spaja oboje: stvari zunaj nas in čustva znotraj nas; oboje je v nji enako odločujoče. Kdor prestavi poudarek na stvari zunaj nas, to je na objektivno zgodovino, jih predstavlja tudi na moč, na oblast, na diktat, ki zmerom pride od zunaj ali od zgoraj. Frenk utemeljuje despotizem, ne da bi za to vedel; ne da bi to hotel. Utemeljuje teorijo odraza, po kateri je človek-subjekt, odraz materije, objektivnih dejstev in navsezadnje Partije kot subjekta objektivitete, kot subjektivnih sil.

Dramatika ekspresionizma, to je etičnega in religioznega humanizma (Majcnova *Kasija*, Leskovčeva *Kraljična Haris*, Cankarjeva *Vida* itn.), se je zdela v tridesetih letih problematična, dezorientirana, ker je socialno analizo nadomestila z etičnim prepričanjem, z vestjo ali celo z obračanjem k onstranosti. V dobi psevdopolitičnih ekskluzivi-

zmov ali eshatološko mitskih tekem se je takšna »subjektivistična« usmeritev zdela nezmožna, nemočna, nezadostna, ker ji je manjkala objektivna socialo-politična smer.

Socialni humanizem razumem kot nasprotje in dopolnilo etičnemu; šele oba skupaj tvorita kompletno strukturo. Socialni je že po osnovni tendenci zanikanja svojega predhodnika prepoudarjal zunanost in zanemarjal dušo, osebo. S tem je sokriv za uvajanje despotizma.

3 Izraz »Stvar« ni ne Pirjevčev ne Frenkov izum; tedaj se je na veliko uporabljalo. Mišljena je bila zmerom Stvar z veliko začetnico. In ni šlo za stvar, za reč; niti za osebo. Revolucionarna Stvar je bila več od posameznih ljudi, celo več od grupe, od družbe. Simbolizirala je trdnost zanesljive zgodovine in levega tabora, ki jo je udejanjal in se ni gledal kot želja, izmišljotina, sanja, zgolj kot projekt. Imel se je – s Partijo na čelu – za absolutno zanesljivo stvar, za nekaj naravnega, od človeka in njegove volje odvisnega. Volja in človek le pomagata Stvari, da se iz stanja po sebi obrne v stanje za sebe oz. za nas: da se dokončno in polno udejani.

Po vsem tem sodeč je bila teorija Stvari radikalen idealizem, čeprav so njeni pristaši verovali, da gre za radikalen, čeprav dialektičen materializem. Dialektika naj bi povezala stvar z ljudmi, objektiviteto s subjektiviteto. Ideologi so trdili, da izhajajo iz objektivne danosti, iz materije, medtem ko je danes vidno, da je izhajala iz projekta-akcije-želje-predpostavke-vere kolektivnega subjekta.

Personalizem (Torkar, Zupan itn.) je Stvar razkrojil in jo personificiral. Avtodestruktivizem (Kozak itn.) je problematiziral Stvar in osebo. Ludizem pa je vrnil Stvar v obliki reči; reizem. Reistična Reč ni bila ne Zgodovina ne Partija ne Družba niti ne Človek. Bila je zamišljena kot jedro Nature, kot tisto v družbi in človeku, kar je neizničljivo naravno.

V tem pogledu je reizem obnova in paralela tistemu delu personalizma, ki se je utemeljeval na naturi (glej Torkarjevo *Pravljico o smehu*, Miheličeve *Zlati oktober*, Zupanovo *Ladjo brez imena* itn.). Kmalu pa se je pokazalo, da je natura postavka jezika; reizem se je razkril kot lingvizem. Najdlje je v naturalizaciji reizma vztrajal Šeligo; pri tem je naturo magiziral, mitiziral (*Čarovnica*). *File* je resnica *Čarovnice*; fascinantnost Amarilda je resnica fascinantnosti Darinke.

Današnja politična dramatika – ideologija politizma in civilizma – odkriva, da je za jezikom kot alibijem, tamponom, sredstvom skrit despot, to je kvazisinteza med Stvarjo, ki je že zdavnaj izgubila eshatološki značaj, in osebo, ki je že zdavnaj izgubila karizmo. Tako je despot ostal le še načelo in praksa nasilja, samovolje. (Komedijska *Kar je res*, ki po tej plati izvira iz *Krsta*.) – Tako se slovenska dramatika vrača v svoji kritiki k izhodišču: k Frenku.

Stvar moramo v *Ljudeh* razumeti kot radikalno aktivno, kot bojno: kot Borbo, Reizem je vzpostavljalo metafizično ali kvazireligiozno, vsekakor pa statično Reč kot simbol stabilnosti, utemeljenosti, lepote, čvrstosti sveta; Reč je drugo ime za heideggrovsko bit. Frenk pa misli na aktivistično, revolucionarno Stvar, ki je sicer prav tako psevdoreligiozna, a simbol za absolutno prihodnost. Revolucija se utemeljuje iz prihodnosti, to pa je treba šele doseči, pač z revolucijo, ki skrajšuje in pospešuje čas, ki bi sicer tudi brez revolucije prinesel človeka v naročje Stvari, vendar za ceno podaljšanja dobe zla, človeškega trpljenja.

Socialdemokratizem, ki igra na približevanje Stvari po evlucijski poti, postopoma, brez ultraaktivizma, je druga, vzporedna različica človekovega osvobajanja. S stališča revolucije je sicer slaba in amoralna, ker se odpoveduje Akciji, to je radikalni borbi, ekskluzivistični požrtvovalnosti.

Če je Revolucija le enkrat in končni napor Borbe in potem sledi Odrešitev, potem je upravičena, tako se je zdelo leta 1941, posebno če je povezana z nujno nacionalno samoobrambo. Če pa se podaljša na stoletja, kar so ugotovili revolucijski teoretiki (Kardelj) v Jugoslaviji že v petdesetih letih, potem se res vse bolj vsiljuje vprašanje,

ali so žrtve, ki jih terja revolucija, nestabilnost, ki jo nujno povzroča, zaostrovanje konfliktov in razrednega boja, ki ga nujno prakticira, res v razumnem sorazmerju z žrtvami, z vloženo energijo; če ni to predrag in navsezadnje pustolovski podvig. Ta dvom se postopoma krepi, posebno danes, v času, ko izkušamo prej predvsem narobno plat revolucije, destrukcijo, kaos, anarhijo, ne pa pozitivne spremembe in olajšujoče konstrukcije.

Takšne realitete, kakršna je danes, leta 1984, Frenk zagotovo ni predvidel; niti v mōri; in nobeden njegovih. Borba, ki je dinamika Stvari, že sproti očiščuje vsakogar, ki v nji sodeluje, ne pa, da bi vnašala entropijo; o tem je bila Frenkova grupa prepričana. Ludizem (*File, Ujetniki*) pa pokaže, da se borba dejansko izprazni do gole retorike, do besedne dialektike. Za njo sicer še ostaja umor, a ta ni posledica borbe, pač pa boja za oblast in čuvanja pridobljene oblasti. – To je nakazano v *Zeleni dolini* in izvedeno v *Ujetnikih*, čeprav tu na simbolični ravni.

4 Leto 1941 je po strukturi drugačno od leta 1984. Borba je leta 1941 boj zoper dano oblastniško družbo, ki se kaže – posebno revolucionarjem in levici – kot hierarhična, razredna, nasilna, razčlovečujoča itn. Borba aktivira človekovo etično voljo, njegov pogum. Se pravi, Stvar motivira posameznikovo notranjost, celotno osebnost. – Medtem ko despotska stvar v *Kar je res* ali *Pod Prešernovo glavo* usodo demotivira, blokira, zaustavlja razvoj osebe in družbe, s kvazirevolucionarnimi ukrepi brani stabilnost – obstoj – despota.

Povezava eshatološko pojmovane Revolucije z nacionalno obrambo in nacionalno revolucijo da poseben tip borbe, ki sprosti izjemno energijo in človeka napoti v takó skrajne akcije, kakršne so značilne ravno za tragedijo, za tragičnega junaka, ki ga zanese popolna zaslepljenost, ga do kraja prepriča vtis, da so vizije udejanljive, le če jih udejanjamo z radikalnimi sredstvi, z žrtvovanjem sebe in drugih.

Značilno za tragedijo je, da tragični junak niti od daleč ne vidi svoje zaslepljenosti; da se ima za kar se da racionalnega, premetenega, zanesljivo delujočega, cilje na doseg roka uresničujočega. Niti malo ne dvomi, da se žrtve ne bi obrestovale. Veruje-ve, da raste ravno iz žrtev najbolj plodno. Novo življenje. Trditev, da so lastne in tuje žrtve (ljubezenske žrtve in umori) zamen, najbolj odklanja, saj mu je takšna trditev najbolj nevarna. Namesto tragedije – to živi – piše agitko in eroiko.

Ljudje so še zmerom znotraj eroike, čeprav heroizem ni več poudarjen; poudarjena je racionalna analiza, ki začenja trgati slepilo spred oči. Od agitke ostane trdna zavest, da je stvar revolucije prava Stvar (Voltina izjava), od eroike pa, da je najvažnejši pogum. Vendar pogum ni več pojmovan kot samožrtvovanje za Stvar, kot popolno izvrševanje vojaških nalog, ampak je v svoji enumnosti problematiziran.

Začenja se kazati, da je pogum lahko tudi drža intelektualca, ki v nasprotju z dogmatskimi agitpropovci, ti imajo oblast v rokah in zmorejo intelektualca kaj hitro fizično likvidirati, odkriva temne plati revolucije, obrobja, njene paradokse, njena notranja razhajanja.

Leta 1954 ni več pogumen vosovec, ki zaslišuje sovražnika, ta sovražnik pa je v zaporu (*Dialogi*). Leta 1954 ni več mogoče obnoviti heroizma vosovca, ki v akciji likvidiranja sovražnika žrtvuje lastno življenje. (*Ogenj*. Miheličeva se je še v začetku petdesetih let trudila dokazati, da je ta struktura še veljavna.) Leta 1954, čas nastanka *Žoge*, je vosovec že likvidator nedolžne žrtve, Gaše, že nasilnik, stalinistični morilec, mučitelj. (Kar je pozneje retroaktivno pokazano v *Jobu*, v *Prevzgoji srca*.) Vosovec se izkaže celo kot strahopetec (Renk, Žlajpa), ki ni gotov niti sam sebe in svojega ravnanja. Kar je bil prej pogum, je zdaj strah; in narobe.

Ko Kislinger prikazuje agonijo emigrantov domobrancev v tujini, v živinskem vagonu – *Na stranskem tiru* konec petdesetih let – je to nekaj povsem drugega, kot če Kozak prikazuje začenjajočo se agonijo stalinizma (*Dialogi*, lik avtodestruirajočega se zasliševalca Minskega); Kislingerjeva in Kozakova drama sta napisani v istem času.

Prav tako je razlika glede narave strahu in poguma med pisanjem Žmavca, ki razkrinkuje domače ostanke nekdanje buržoazije, njen materialni in moralni propad – *Izven družbe, V orehovem pristanu so lupine* – (isto velja tudi za dramo Mirka Zupančiča *Hiša na robu mesta*), in pisanjem Smoleta, ki v istem času kritizira in odklanja novi oblastniški sistem (*Potovanje v Koromandijo*).

Nadaljujoča se revolucija se spreminja v apologijo danega, kritika danosti se polagoma spreminja v kritiko revolucije, čeprav teče ta proces počasi, z različnimi zastranitvami in zastoji, saj je revolucija mnogopomenski pojem in slovenska zavest – tudi dramatika – še dolgo izigrava njegove pozitivne dele zoper negativne oz., točneje, ne more se naenkrat otresti vseh slepil. Proces recitoyenizacije je trajen, a postopen.

Frenk se v prvem delu drame giblje med objektivistom ali vsaj človekom, ki mu je zadnji temelj Stvar sama, in svojo etično notranjostjo. Oboje skuša združiti, kar se mu tudi v odločilni meri posreči. Svoje pridobivanje Otona za »našo stvar« komentira takole: »Svoje moram opraviti, pa ne, ker so mi tako naložili, pač pa, ker vem, da je tako prav.«

Ta formulacija, ki spominja na stil visokih intelektualcev – kot da je vzeta iz ust Sigismunda ali Simona – prča, da se Frenk zaveda razlike med poslušnim izvrševalcem in človekom, ki ravna po svoji svobodni vesti. Tega zavedanja najbrž ne gre pripisovati dejstvu, da govori z Jasno in da skuša Jasno na ta način prepričati o etičnih motivih partijcev-revolucionarjev, posebno zato ne, ker je bil pred časom z Jasno v erotičnem razmerju in se torej dobro poznata. Frenkovo sintetiziranje obeh drž, objektivne in subjektivne, je značilno za njegovo in revolucionarjevo osebnost na začetku vojne; v tem daleč etično presega Borove revolucionarje iz *Ure*.

Razločevanje naloge in vesti sodi v najboljše evropsko etično tradicijo, h kantovstvu, ki ga je prek neokantovstva prevzelo tudi razvito slovensko meščanstvo 19. stoletja (Kristan); sorodno etiko prek janzenizma tudi slovensko katolištvo. Prav to razločevanje je bistveni branik zoper despotsko ali orientalsko poistovetenje naloge in vesti, kakor se je razvilo v stalinizmu. Med obema modeloma je tako temeljna razlika, da pomenita dva svetova, dve alternativni. Današnja re-evropeizacija je vezana na prvo, tendence neostalinizma na drugo.

5 Pirjec je gotovo vedel, kaj dela, ko je v drugem delu *Ljudi* dal Frenku nepričakovano drugače govoriti. Ko februarja 1944 – v partizanih – Frenk sporoča Volti in Jasni, da bo Jasno prestavil v drugo brigado, saj jo njen mož, ki je ta čas že v Bariju in dobiva visoke funkcije v nastajajoči državni jugoslovansko-slovenski oblasti, hoče še naprej zase, pride med njim na eni in Volto ter Jasno na drugi strani do načelne debate, v kateri pokaže Frenk že precej spremenjen obraz. Etatizacija je v minulih izjemno polnih treh letih bistveno napredovala, z njo tudi pozunanjenje morale, birokratizacija.

Volta Frenku bridko očita: »Kaj naj sploh rečem, ko pa že vem, kaj mi boš odgovoril: naredjenje izvršenje, major narodno osvobodilne vojske sem. Nobenega smisla nima, da bi govoril o sebi in zagovarjal, recimo, svoja čustva.«

Čustva in oseba se prevesijo na eno stran, izvršitev ukaza na drugo. (Značilno je, da se je militarizacija ukaza izvršila v srbohrvaščini, torej v tujem jeziku, poudarjeno neavtentično.) Čustva, osebni razlogi, s tem pa tudi osnova, na kateri se zida etika, niso več važni. Ločitev med etično osebnim nagnjenjem in splošnim interesom, ki pa ga zmerom nekdo – posameznik ali grupa – določa in je torej zmerom tudi subjektivna ocena splošnega interesa, se je izvršila natančno v tem času, v prvih letih vojne. Tu je zgodovinsko strukturalna cezura. Jasna Frenku: »Podrediti se je treba splošnim interesom. Rada bi vedela le, kjer je konec teh splošnih interesov.«

Uveljavi se merilo splošnega interesa, ki nato traja vse do danes, do komedij *Kaj je res* in *Prešernovo glavo*, do časa, v katerem je etična osebnost s strani oblasti povsem zanemarjena, odrinjena, nezaželena, tako rekoč prepovedana.

Jasna točno vprašuje. Pristaja na to, da se podredi splošnim interesom, kadar ti zastopajo tudi človekova kolektivna čustva in vrednote, družbeno solidarnost z zatiranimi in izkoriščanimi (s proletariatom), nacionalno čustvo ponosa in sploh pripadnosti slovenstvu; zaradi solidarnosti in čustvovanja – vrednotenja veže nacionalno vojno z razredno revolucijo. Ko pa prihaja proletarijat (ali vsaj njegovi predstavniki) na oblast in se bliža ali celo že odloči nacionalna zmaga – osvoboditev, razredna solidarnost in nacionalno čustvovanje izgubita svoj nekdanji pomen. Zdaj je treba biti solidaren, če hoče človek – tudi revolucionar – ostati radikalen razsvetljenski etik, s tistimi, ki so v novem položaju deprivirani in eksploatirani.

Frenkova agitpropovska dogma bo sicer trdila, da zatiranih ni več; da je zmaga enobeja in revolucije porok, da izkoriščanih ne bo nikdar več (ne brezposelnih, ne odrinjenih, ne nezadovoljnih itn.) Pregarjani bodo le tisti, ki se nočejo podrediti novi – najbolj humani – oblasti (oblasti ljudstva), to pa so praviloma le predstavniki nekdanjih privilegiranih in izkoriščevalskih razredov, ki so zdaj upravičeno kaznovani. – Ta ideologija se uveljavi v *Ponikvarju*.

Glede na realno zgodovinsko vsebino nadaljnje slovenske dramatike je treba reči, da je ta dogmatska teza kmalu odpadla. Dramatika je postala humanistično kritična, to je, upodabljala je realiteto; to pa se pravi, da je zagledala tudi odrinjene, izkoriščane, zatirane, ki nikakor niso bili ostanki nekdanj vladajočih, ampak so predstavljali nove tlačene posameznike in grupe. To spoznanje je dramatika uveljavila že v petdesetih letih.

V Torkarjevi drami so *Pozabljeni ljudje* že v naslovu; a noben od njih ni ne bivši domobranec ne tovarnar. V *Dialogih* vidimo nove zatirance, ki so nekdanji partijski zavezniki. Zgodbi Gaše in Gape – *Žoga* in *Delirij* – sta napisani na isto témo: eno je zavrzel, zapustil partizan, Gaber, čeprav mu je nesebično žrtvovala svoje življenje, drugo pelje partizan, Renk, streljat; nedolžno jo obdolži izdaje. V *Semenih* odkriva Pahor nov neemancipirani položaj tovarniških delavcev. V *Koromandiji* Tone ne more vzdržati pritiska nove oblasti, ki kot gospodovalna ponavlja staro. Vse to traja do komedij *Kar je res* in *Glava*, v katerih so profesorji znova hlapci, v enakem položaju kot njihovi predniki v Cankarjevih *Hlapcih*.

Solidarnost etične osebe se usmeri zdaj drugam: poštenjak je zdaj solidaren ravno s temi novimi preganjanci, z *Jobom*, z *Ano*. V *Glavi* je nosilka etične zavesti solidarna s po krivem obtoženimi dijaki, s poniževanimi profesorji. V Partljičevi komediji *Moj ata, socialistični kulak* je desolidarizacija med ljudmi, prehod od etike k zasebnim interesom podan kot osnovna téma. Nacionalno čustvovanje pa sploh neha biti téma slovenske dramatike, razen, recimo, v *Odločitvi*, ki napada Angloamerikance, ali v Kmečlovi drami *Mutasti bratje*, ki obravnava slovenstvo na Koroškem, in v Benedetičevi *Pravila igre* (pa še v nekaterih sorodnih), ki obravnava slovenstvo na Tržaškem.

Človek se mora zmerom znova nanašati na etični zakon; ta velja v vsakem primeru: na to, da človek ne sme narediti nič, kar bi bilo v nasprotju z njegovo vestjo, nič, kar bi poškodovalo sočloveka. Ker pa je položaj vojne skoraj v ekskluzivnem nasprotju s tem osnovnim etičnim načelom ljubezni do bližnjega in ker je nacionalno razredna vojna utemeljena ravno na solidarnosti s tlačenim, preganjanim, okupiranim bližnjim oz. na obrambi samega sebe, se položaj tragično zaplete. Kar koli kdo stori, je kriv. Eden zato, ker se ne bori zoper okupatorja in kapitalistične izkoriščevalce in s tem ni solidaren s trepečim človeštvom, drugi zato, ker se bori na vojaški način in nasprotnika ubija. Pri tem ima vsak svoj prav. Sodba je odvisna od tega, na čigavo stran se postavimo – realna zgodovina sama ima več etap, vsaka etapa sodi po svoje.

Svet je bolj zapleten, kot se zdi dogmatikom. Dokončno ga na tem svetu ni mogoče razrešiti; to je jasno spoznal Cankar v *Vidi*. Sleherna akcija, a tudi sleherno ogibanje akciji prinese krivdo.

Vendar pa vednost o osnovni človekovi tragični razsežnosti človeka ne more odvezati od njegove etične dolžnosti, da ravna po vesti in po moralnih načelih. Za svoja dejanja prevzema človek odgovornost, čeprav presegajo njegove zmožnosti; kriv

je, a je obenem aktiven. Z novimi dejanji popravlja staro krivdo; vendar dela novo. (Témo krivde in dejanj je – a v nihilistični razlagi – razvil Zajc v poetični drami *Otroka reke*.) Tako deluje naprej, s tem svet obtežuje z grehom, a zmerom znova upa, da se mu bo enkrat posrečilo razbremeniti se, postati agel. – Témo laiciziranega angelstva vis-à-vis krivde je obravnaval Zupan v drami *Ljudje, angeli, živali*.

Ljudje kažejo, kako človek v revoluciji – v potresu – postaja in meščana heroj, revolucionar, nato pa krivec, čeprav je hotel biti – skozi vojno, to je tudi skozi ubijalsko akcijo – znova nedolžen kot v prakomunizmu oz. paleolitiku.

Ljudje neposredno napovedujejo intimizem-personalizem, in *Žogo*. (Pa poznejšo Hiengovo dramatiko, ki skoraj vsa tematizira ponesrečene odnose med splošnim in intimnim, med vojaškim in družinskim v *Osvojavcu*, znotraj intimno privatno družinskega v *Večeru ženinov*.) Spor Gaše z Renkom izhaja iz spora Jasne s Frenkom. Tako kot terja Torkar pravico do osebne ljubezni že v času vojne, jo terja že Pirjevec v nekaj let prej napisani drami, le da spora še ni tako zaostril, kot ga je Torkar. V *Žogi* in *Deliriju* pride do roba tragedije, sinteza med osebnim – ljubeznijo – in splošnim – pripadnostjo vojaški revoluciji – ni več mogoča; svet se je nesrečno in nepopravljivo razlomil. Pirjevec pa pušča vprašanje še odprto; ne vemo, kako se bodo intimni odnosi med protagonisti razvozlati. Navsezadnje je še mogoče, da ga bo Oton politično kaj polomil, da ne bo več koristen novi oblasti ali da bo Partija dovolila Jasni razvezo zakona in institucionalizirala razmerje med njo in Volto. Ali pa tudi ne in bo konfliktiral z novo oblastjo Volta. Po logiki slovenske dramatike in realne zgodovine je ta možnost verjetnejša (v *Aferi* Simon in Kristjan). Morda bosta Volta in Jasna skupaj odpadla od nove oblasti. Različic je več, slovenska dramatika jih je podrobno obdelala.

6 Za Pirjevca je bistveno, da postavi problem: na eni strani vojaška revolucija, ki ima svojo politično in državniško logiko, na drugi osebno življenje ljudi, ki se najprej kaže kot intimna ljubezen med dvema. Ta tip ljubezni je silovit in neukinljiv, ker je vezan s spolnostjo. – O tej sicer *Ljudje* ne govorijo; so še v okviru tedanje asketske morale; so – kar se tega tiče – spodobni. Vendar se spolnost po tihem in v osnovi v drami razume. Kaže se kot del nature, a nature človek ne more odmisлити.

Pirjevec z *Ljudmi* napoveduje tudi drugo ne le etično plat intimizma: naturizem; kar ga še bolj povezuje s Torkarjem. Torkar je v *Pravljici* utemeljil medsebojno ljubezen med dvema na naturi, na simbolizaciji ljudi z živalmi. Podobno Zupan v *Ladji* in *Angelih*, Miheličeva v *Oktobrom* in *Veverico*, ki ne more umreti. (Simbol veverice je simbol živali, ki je večna v svoji vitalnosti, a tudi intimni prijaznosti.)

Za kakšno ljubezen gre med Volto in Jasno, ni povsem razvidno; o njunem odnosu komaj kaj zvemo. Zvemo le o Jasninem odnosu do moža (Otona); tega sovraži; zvemo o njunem skupnem odnosu do Frenka, ki ju ločuje.

Dramatik še ne razkriva ljubezni v njeni pozitiviteti, vsebini; preveč je še znotraj splošne, narodnoosvobodilne dramatike, ki prek obravnavane sinteze veže posameznikova osrednja čustva. Vendar očitno ne more vezati vseh čustev; jih čedalje manj veže, nekatera pa celo blokira.

Volta ljubi Jasno, svojo svakinjo, že pred vojno; kar je v skladu z nejasnostjo in zapletenostjo predvojnega meščanstva. Leta 1941 in 1942 se očisti, saj tedaj premaguje svojo buržoazno preteklost – strahopetnost, egocentrizem – in se ves (pre)kali v občestveni vojni. Leta 1944, ko ni več preprost mitraljezec, ko se znova dvigne iz na pol anonimnega ljudstva, ko je že šarža, major, vojaški funkcionar-birokrat, pa se njegova ljubezen do Jasne ne le obnovi, ampak z Jasno zaživita skupno življenje. S tem očitno jemljeta del skupnih energij, pozornosti, čustev obči stvari; v tem je njuna krivda – seveda s Frenkovega stališča.

Dramatik njunega ljubezenskega razmerja ne upodablja predvsem zato, ker bi ga zanimalo kot tako, ampak ga zanima kot problematizacija totalnosti oz. že totalitarnosti revolucije. Če je revolucija sinteza, potem sodi vanjo tudo osebna ljubezen med

dvema. Vanjo sodi vse, kar je vredno, kar izvira iz plemenitih človeških čustev; ljubezen pa je še mnogo več kot zgolj solidarnostno nagnjenje. Če pa se revolucija odloča za varovanje formaliziranega, zunanjega, hinavskega zakona med možem, ki ženo zlorablja, in ženo, ki je v tem odnosu ponižana, pa je sinteza razbita in revolucija ni več na višini svojih načel.

Kritika buržoaznega zakona je v teoriji delavskega gibanja znana in priznana, od Bebla do Zetkinove in Lenina; marksizem odklanja legalizirano prostitucijo v zakonu. Volta in Jasna zahtevata, da jima Frenk – ki zmerom nastopa v vlogi predstavnika revolucije – prizna in dovoli razmerje, saj je čisto, človeško, solidarnostno, lepo. Zunanja oblika zakona za njiju ni važna; za revolucijo ni važen noben formalizem. Bistvo revolucije je ali naj bi bilo, da uveljavlja nove, solidarnostne, avtentične, lepe odnose med ljudmi; prav zato odpravlja stare zakone, tako državne, prejšnjo obliko politične oblasti, kot zasebne. Ko revolucija tega ni več počela; ko ni več osvobajala, ampak se je etatizirala, legalizirala, se je konvencionalizirala. Začela je pristajati na isto institucionalno laž kot nekoč buržoazija. – Pirjec je na intimnem polju etatizacijo dodatno in močno kritiziral.

7 Razmerje med Jasno in Volto je po eni strani podobno razmerju med Nino in Krimom v *Rojstvu*; med njima samima je čisto in jasno. Je pa po drugi strani drugačno, ker se mora uveljavljati ob tolikih ovirah, in teh ne postavlja okupator, ta ju zapira in ločuje, ampak lastna oblast oz. zapleti, ki jih lastna oblast dopušča in celo povzroča.

Krim in Nina sta bila vizirana – na intimnem polju – (še) kot idilika. Sanjarila sta o tihi mali sreči, o mali hišici v predmestju, o otrocih in umiku iz šumečega življenja splošnih interesov, to je oblastništva. (Ta njuna narava je v skladu z enim – idealističnim – delom Zupanove narave in nastopa v vrsti njegovih del, tako v romanu *Zasledovalec samega sebe* kot v dramah *Ladja* in *Angeli*. Drugi del Zupanove narave je temu ravno nasproten: demonija.) *Rojstvo* se kot agitka in eroika kaže tudi kot idila. Kajti če je sinteza res sinteza, potem mora vsebovati vse, tudi idilo, saj je idila stanje, ki najmanj ogroža drugega in drugo. Idila je paradiž, paradiž – tudi končni zemeljski milenaristični raj – je idila. – Je pa *Rojstvo* še nekaj drugega: celo demonično je – končni prizor izsiljenega medsebojnega ubijanja Nine in Krima.

Ljudje, ki problematizirajo takó eroiko kot agitko, morajo predvsem odkloniti idilo, pastoralo, saj je ta najbolj tuja kritični intelektualni analizi in odkrivanju začetnih razpok v novem življenju. *Ljudje* v času revolucionarne zmage jasno povedo: ni mogoč (več) niti avtentičen odnos med dvema, ki ne bi bil sankcioniran z legalnim zakonom, kaj šele idiličen odnos med njima! Spet razpadata takó družba kor družina; kot intimni pristni odnosi med ljudmi – ne samo ljubezenski.

Verjetno je, da bo kmalu razpadel tudi odnos med Volto in Frenkom, ki je bil v prvem delu drame čudovit, saj je Frenk igral vlogo Voltovega očeta, vzgojitelja; pomagal mu je, da je dozorel. Verjetno bo moral ta odnos razpasti tudi zaradi drugih vzrokov. Ker je Volta dozorel in postal samostojen subjekt, najbrž ne more več in ne bo mogel več trpeti otroške odvisnosti od starejšega. Nujno bo prestrukturiranje njunega odnosa; razmerje bo moralo postati enakopravno. To pa iz objektivnih razlogov ne more postati, saj je Frenk čedalje bolj partijsko-državna vloga. Ko se gibanje etatizira in birokratizira, se čedalje bolj hierarhizira, to je, kaže se kot odnos starešina – podrejeni, ukazajoči – izvršujoči.

Volta se iz odnosa s Frenkom seli v odnosu z Jasno tudi zato, ker ga odnos s Frenkom vse manj zadovoljuje. Pretéči bo moralo nekaj let in slovenska zavest bo odkrila, da je edino vreden odnos med dvema, ki se ljubita. Torkarju se to dogodi v *Steklu*, v katerem je ta odnos kot edino pozitiven zoperstavljen odnosu z oblastjo; ta je že povsem negativna, hinavska, pohotna, dogmatska, teroristična. S tem je Javoršek manj kot desetletje po *Ljudeh* enostransko in zgodovinsko tipično izvedel radikalno

moralno delegitimacijo nove oblasti. Zato tudi ni čudno, da je bilo *Steklo* tako ostro politično kritizirano in odstranjeno z odra. – Odnos Klarica-Janez Pohlin v *Steklu* je kombinacija idile med Krimom in Nino in ogroženosti Jasne in Volte.

V ludizmu, ki postane kaj kmalu karnizem, pa se idilizem intime radikalizira v ekskluzivno spolnost, duša odstopi mesto telesu, spolna telesa se zapletejo v komaj razrešljive odnose. – Glej Rudolfove *Debele sanje*, ki tečejo od idile prek buržoaznega varanja do razhoda in spominskega avtoreflektiranja prehojene poti.

8 Volta ne sprejme Frenkove razlage človeka kot izvrševalca ukazov; zavzame se za osebno etično razmerje med ljudmi. Ko Frenka vpraša, kaj je z njim, ta odvrne: »Deplasirano vprašanje. Privatnega mišljenja ni. Sam veš, kaj je disciplina in vojska.«

Tu se Frenku odgovor ponesreči. Ker je omenjeno sintezo preveč poenostavljal, preveč podrejal splošni Stvari, preveč zaupal, da to stvar drži Partija mojstrsko v roki, ni opazil, da je bil začel istovetiti osebno in zasebno, privatno. Privatizem kot ena od osnovnih značilnosti kapitalistično buržoazne družbe – prednost privatnega interesa nad obćim – ki je bil stalno predmet kritike in likvidacije s strani naprednega Gibanja, je postal zbirni pojem za vse, kar odstopa od splošnosti, kakor jo pojmuje Partija, s tem pa realno od partijskega interesa, od vojaške koncepcije družbe.

Frenk se ne zaveda, da je osebno največja pridobitev Evrope – za razliko od drugih zgodovin in prostorov; da je humanistični marksizem v zasnovi kritika zasebniske in asocialne privatizacije osebnega, buržoaziranja citoyenstva, ne pa kritika osebnega. Šele leninizem-stalinizem napada in ukinje personalizem. Med vojno je bila Kocbekova personalistična pozicija taktično tolerirana kot del levega bloka sil, po vojni je Partija z njo obračunala.

Torkar v *Žogi* in *Deliriju* izvaja hudo redukcijo kocbekovskega sinenti(sti)čnega personalizma, ki se usklajuje z nacionalnim, vojščaskim, ljudskim, zgodovinskim v diferencirano eno; *Žoga* in *Delirij* kažeta nezaustavljiv razpad tega diferenciranega enega.

Prodiranje Sartrovega eksistencializma na Slovensko in v slovensko dramatiko je ravno znamenje depersonalizacije. Osrednji lik črnega, desperatskega, negativističnega, avtodestruktivističnega, že nihilističnega eksistencializma postane osamljeni posameznik, ne več oseba (Tone, Sigismund...). Posameznikova duša ne zmore več kocbekovskega upanja, vere, ljubezni, ampak zapada obupu, skepsi, nemoči, zapuščenosti, nesrečnosti, porazu (od Gaše in Gape prek Haymanna in Kristjana do Dana in Reke – *Otroka reke* – in galerije Božičevih likov v *Kaznjencih* itn.). Ta struktura duše nastane kot realna kritična izkušnja, kot reakcija na vojaško-politični zlom sintetične občujoče osebe (ta sintetična oseba je vidna najbolj iz Kocbekove pesniške zbirke *Pentagram*).

Frenkov(sk)a praksa ni udejanila pozitivne – samozadostne, mirne, zdrave – figure zgodovinskega izvrševalca, ki se je odrekel zasebnosti, ampak je – takšna je realiteta, podajana v slovenski povojni dramatiki – realno osebo zlomila, s tem človeka, ki jo nosi, znova ponižala, zasušnjila, deformirala; osamljeni obupani posameznik je rezultat tega procesa.

Čprav je negativen, je realen. Rešitev je morala slediti imanentno iz njega, skozi njegovo prakso. Reševati je bilo treba probleme, ki so izhajali iz njega, ne pa iz frenkovske dogmatske psevdovizije. Ta je postala gola propaganda, zunanja normativika, ki so se je realni ljudje vse manj držali. Prihajala je v popolno nesoglasje z realiteto. Bala je ne le neustvarjalna in neoperativna, ampak čedalje bolj blokirajoča.

Ludizem kot nadaljevanje eksistencialistične avtodestrukcije je nekatera vprašanja, ki so se zastavljala njegovim očetom, rešil, zapletel pa se je v nove težave. Reč se je pokazala za golo spolno telo in tako ni mogla biti odrešila nasproti razkrojeni osebi-posamezniku. Govorica se je razkrila kot retorika (pa tudi kot afazičnost, ki je dopolnilo retorike, njena vsebinska resnica), zato prav tako ni mogla biti nova

odrešujoča Beseda. Dogmatska agitpropovska beseda je bila sicer odstranjena, a ne zamenjana z obučujočo osebo. Tudi mitizem kot strategija re-mitizacije, ki je notranji poskus razrešitve reizma in ludizma, se je pokazal kot novo slepilo.

Danes, leta 1984, je slovenska dramatika – in zavest – pred nalogo, da vrne osebo in smisel besede; da premaga prazno retoriko Smoletovih *Zlatih čevljkov*, za katerimi se skriva obup do samomora, igrivo retoriko *Sadežev* in paradoksalno retoriko *Fileta*, a prav tako karnizem-seksizem *Ujetnikov* ali *Sanj*, Jovanovičevih *Podeželskih plejbojev* ali Žmavčeve *Pindarjeve ode* in *Henrika Osmega* ali Klečeve drame *Polka*, v kateri se redukcija na telo veže z radikalnim anarhičnim razkrojem komunikacije.

Druga plat desperatskega eksistencialističnega avtodestruktivizma je (bila) akcijskost, ki pa se ni ravnala po frenkovskem scenariju zgodovinsko politične smeri. Ta je bila namreč naravnana v eno, v določeno točko in se je disciplinirano podrejela vojaško državni poti k tej točki, medtem ko je aktivizem avtodestruktivizma bodisi prehajal v brezsmerni, anarhični, dezorientirani aktivizem brez smisla, v uporništvo brez razloga, iz same čiste nazadovoljnosti (*Jutro, Koromandija...*), ali pa se je vračal k vrednotam solidarnosti, ljubezni, socialne akcije, vendar drugačne od etatiistične. V *Stavbi*, v *Gredi*, v Tauferjevem *Prometeju*, v *Antigoni* je vzpostavljaval novo občestvo razlaščenih – ne razlaščenih bivših lastnikov, ampak delavcev, ki jim ni dopuščena človeško socialna emancipacija, ki jim je vzeta osebna lastnost – zaslužjenih, razočaranih, nesrečnih, izgnanih. Morda se bo nadaljnja slovenska dramatika – etizem civilizma, *Zelena je moja dolina* – navezala na to platformo.

9 Debata med Frenkom in Volto se nadaljuje. Dramatik ve, v čem je jedro problema. Volta: »Vedel sem, da boš to odgovoril. Resnica je samo ena in tako dalje. Toda človek začne zaradi tega navsezadnje misliti samó po analogiji.«

Volta hoče reči, da se ob Frenkovem stališču konča samostojno mišljenje; to se ravna po lastnih človekovih osebnih merilih, ciljih, vrednotah in je torej pluralno, kajti oseba je zmerom v osnovi posamezna, družba pa je sestavljena iz vrste posameznih oseb. Analogija pomeni Volti suženjsko mišljenje: tok po enem kanalu. Volta dejansko ni stalinist. Ni dogmatik, saj ne pristaja na eno resnico.

Vprašanje, kaj je resnica, katera je prava resnica, kakšen je odnos ene resnice do mnogih, je vprašanje, ki se od tega hipa naprej zastavlja slovenski dramatiki kot osrednje – prek Mrakove drame *Življenje – karneval do Kar je res*.

Volta – dramatik z njim – se zavzema za avtentičnost osebne resnice, ki je skladna z občo. Najbrž je v tem Volta naiven, kot je bil medvojni Kocbek. Frenk ni naiven. Ve, kam pelje oblast: stran od osebne avtentičnosti. Ker pa je prepričan, da bo oblast, ki je postala izjemno močna in totalna, svoj prav uveljavila v vsej družbi, pri vseh posameznikih, saj bo tiste, ki se ji ne bodo podredili, odstranila, pristaja na splošno veljavnost ene resnice, ki je dejansko resnica oblasti in njene grupe.

Prav v tem – paradoks – pa se je pokazal nazadnje in v temelju tudi Frenk naiven in celo bistveno bolj od Volte. Realna zgodovina, ki je bila sicer desetletja zgodovina obrobni in ki se je manifestirala predvsem v kulturi-literaturi, in v esejistično filozofskem mišljenju, je dala prav Volti in ne Frenku. Dogmatizem ene resnice je ostal le nasilno vzdrževana fasada brez sleherne ustvarjalne moči – kljub temu, da jo je v celoti vzdrževala državno-vojaško psevdopolitična moč. Zavest in vest sta se pokazali za močnejši od oblasti.

Frenkov odgovor Volti je čvrst, a nezadosten: »Dobro si začel! Manjka samo še tisto o suverenosti.« Namreč o suverenosti osebe vis-à-vis Gibanju. »Ni za nas nobene privatnosti! To je tudi vprašanje čustvenega odnosa do stvari. Zavestna disciplina in disciplina zaradi nezlomljive privrženosti stvari, to sta dve stvari. In sicer zelo različni. Danes si vojak, ker je taka direktiva, jutri boš organiziral tovarno! Predanost... določa v okviru osebnih sposobnosti uspeh tvojega dela.«

Frenk načeloma, premišljeno loči zavestno in vojaško disciplino. Prav tu je začetek

konca omenjene sinteze, kajti ta je temeljila na zavestni disciplini, na sodelovanju v borbi zaradi osebnega prepričanja in vesti. Kar je zdaj najhuje, je to, da Frenk sam zmanjšuje pomen zavestne odgovornosti; da je celo ne želi več; da zahteva le nezlomljivo privrženost Stvari, to je vodstvu. Izvrševalec mora izvrševati, kar koli mu vodstvo z direktivo-ukazom, naloži, ne glede na to, ali se podrejeni s tem strinja ali ne; ne glede na to, ali je to v skladu z njegovim osebnim vrednostnim sistemom.

Renk v *Žogi* po Frenkovi logiki pristane na to, da bo likvidiral Gašo, čeprav se mu to početje v notranjosti osebno upira; postaja morilec, ne da bi to sam hotel. Odgovornost za njegova dejanja prevzema vodstvo, najvišji, ki edini vse odreja.

Ker je razglasje med zavestno in vojaško disciplino za človekovo psiho nevarno (prihaja do razloma osebnosti, do dezidentifikacije osebe s seboj), svetuje Frenk, naj vsakdo začena Stvar čustveno ljubiti; osebno zavest (in vest) naj nadomesti z emotivno pripadnostjo. – Natančno tu se začne fescinacija, ki je diabolčno nadomestilo za ljubezen. *Ljudje* te fascinacije sicer še ne kažejo, dramatik se je še ne zaveda, Volta in Jasna se ji ne prepustita; oba ostajata svobodna avtonomna evropska subjekta. Pač pa preide v fasciniranost Kozakov Marcel.

10 Socrealistična dramatika, ki prav v času nastanka *Ljudi* forsira motiv razrednega boja v tovarni in na kmetiški deželi, izhaja s Frankove platforme. Takó Torkarjev *Ponikvar* kot Ingoličeva *Mlatilnica* in vrsta podobnih del prenaša zakonitosti vojnega časa v mirnodobske. Frank mirne dobe ne prizna; revolucija se nadaljuje. Direktor ni organizator proizvodnje, ampak vojak, oficir, ki se v tovarni in na podeželju bori za zmago revolucije; lik Starega iz *Grede*, ki dobi zadnjo svojo – že karikirano – podobo v liku direktorja Vodopivca v *Zeleni dolini*. nedelom, s konstantnim belim štrajkom.

Oseba se v Frenkovi zamisli reducira le na zasebne sposobnosti: na delavčevo delovno silo, ki jo oplemeniti delavčevo navdušenje do dela; njegova moralna volja, svoboda, zavest stopijo v službo izpolnjevanja proizvodnega oz. točneje oblastniškega ideološkega plana. Delavec se odreče svoji osebi in svobodni volji ter ju posveti Stvari, ki je bolj kot produkcija manifestiranje za Stvar. S tem delavec – vsak državljan postaja iz vojaka delavec oz. delavec-vojak (sorodnost z Jüngerjevim stališčem) – sam sebe zavestno razzavešča: alienira in reificira. V kapitalizmu nastaja ta reifikacija objektivno, v stalinizmu subjektivno.

Prav to, da gospodarstvo ni pojmovano kot moderno evropsko gospodarstvo s tržiščem in medsebojno konkurenco avtonomnih subjektov, je vzrok, da ne more zaživeti, da produkcija narašča le nekaj časa, dokler je gospodarstvo v še najbolj primitivnih oblikah. Vojaški komunizem vrača gospodarstvo in produkcijo v fevdalne razmere in čase, ko delavci izvršujejo le direktive paravojaškega vodstva in ko povsem še manjka podjetniškega duha. Koruptivno plat te zadeve vidimo iz Lužanove *Sreče*. Kajti v realiteti se ljudje upirajo nadaljevanju vojaškega režima in ga spodkopavajo

Frenk vztraja: »Če je treba, pustiš vse, ženo, mater, dom, greš in narediš to brez užaljenosti in zagrenjenosti, ker je pač tako treba, čeprav ti je težko.« Frenkova konsekvence bi bila točna, če bi se vojna še nadaljevala in če bi posameznikovo domovinsko čustvo – vrednotenje – še zahtevalo popolno predanost vojaškemu vodenju kot začasni človekovi avtoreifikaciji, na katero posameznik pristane kot na začasno, ker sam svobodno delegira del svoje svobode vojaškemu vodstvu. Za to držo – odločitev, strukturo – pa je bistveno, da je takšna – nacionalna – vojna časovno (in celo etično) zmerom omejena; da jo kmalu zamenja mirni čas, v katerem se znova vrnejo civilne razmere. Delegirana svoboda se ukine, vrne se k delegirajočemu. Oseba odloča spet samostojno – razen v zadevah, ki ponovno zahtevajo posameznikovo samoomejevanje (pristanek na skupne državne zakone itn., ki pa niso direktni, ampak pravno moralno abstraktni, posameznik jih izpolnjuje z lastno odgovornostjo). Revolucija, pojmovana

kot permanentna, kot nedokončana, je drugo ime za nadaljevanje vojne v mirnem času: za militarizacijo življenja.

Ljudje problematizirajo to nadaljevanje militarizacije oz. revolucije, *Žoga, Kriminalna zgodba, Koromandija, Aleksander* pa jo – sredi petdesetih let – že ukinjajo, zoper njo že polemizirajo, čeprav kaže današnja slovenska dramatika – *Kar je res* – da na oblastno ideološki ravni militarizacija še danes ni ukinjena; da se lahko vsak hip obnovi z vso silo (možnost vojaške diktature).

Najkompletneje je problematiziral in odklonil militarizacijo življenja Mrak s svojo *Revolucijsko tetralogijo*; prvo dramo tega niza je izdal že 1944. leta – *Marata!* Le da je Mrak problematiziral tudi množično gibanje kot ulico; ni pristal na fascinativnost imanentističnega eshatologizma. V vodenju množic je videl demagogijo, v revoluciji nasilje. Njegovo izhodišče je bistveno drugačno od Pirjevčevega.

Pirjevec izhaja imanentno iz revolucije in jo problematizira od znotraj, čeprav je težko reči, da jo Mrak kritizira le od zunaj. Mrak se prestavi v dušo revolucijskih voditeljev in kaže njihov postopni notranji zlom. V *Maratu* tega zloma še ni, v *Mirabeauju* ga je več, največ pa v *Robespieru* in *Chenieru*. V teh dramah pokaže tudi kult karizmatičnih voditeljev, sam vrh vodstva in njegovo tragedijo. S tem sega zelo naprej, kajti v političnem življenju vodstvo še do danes ni pristalo na tragično razsežnost življenja, torej tudi lastne – eshatološke in psevdopolitične – dejavnosti.

11 Analitično-kritična drama je v nesoglasju z agitpropovsko dogmo že zato, ker je intelektualna. Že s tem ko Volta ugotavlja realno stanje, ga problematizira. Volta: »Vem, da smo vojaki. Samo reci, pa gremo, zdaj takoj!«

Frenk čuti, da se Volta sam zavestno in svobodno odloča. Ne bo šel v novo akcijo samo zaradi ukaza, ampak zaradi svoje emancipirane volje. To svobodno voljo pa ohranja s pomočjo zavesti, ki nenehoma – kritično – razločuje zavest in ukaz.

Zato postaja Frenk nezadovoljen: »Poslušaj, Volta! Ali so vedno potrebna neskončna razglabljanja? Ali ni nikdar možno po vojaško reagirati: Razumem in konec? Vse ostalo opraviš sam s seboj. Vsi ti razgovori so, kakor bi iskal izhod, kjer veš, da ga ni, kakor bi hotel pokazati veličino ne vem kakšne svoje bolečine.«

Frenk noče razumeti. Stalno reducira vse, kar mu ni všeč, na zasebnost, na zasebno bolečino, na zasebno samoljubje. Zanj intelektualnost ni nič drugega kot razmnoževanje tega samoljubja. Debat o vsem tem sklene preprosto: »Treba je biti vojak do zadnje točke, brez popuščanja sebi.«

Tu se odpira možnost partizanske in revolucijske tragedije.

Za Frenka je najboljši, najbolj pozitiven, kdor se najbolj nesebično odpove sebi in najbolj požrtvovalno izvaja direktive: kdor v imenu Stvari ubija svojo osebnost in svobodo. Tak je Kozakov Marcel, čeprav je že vidna njegova ozka dogmatična, na sovraštvu utemeljena strast. Tak ni več Minsky, ker ta svojo avtodestrukcijo že tematizira in dela iz zavesti o lastnem hotenem zlomu sprevrženo filozofijo; zanj je že edino vredno to, kar se uničuje, Minsky jasno in z užitkom opazuje svojo strtost.

Prava tragedija je nastajala v desetletju med literarnim nastankom Volte in Minskega, torej v prvem pojavnem desetletju, ko so bili najbolj predani člani Ozne prisiljeni postati zasliševalci in mučilci, nakar se jim je oblast polagoma – kot preveč krvavim – odpovedala. (Tak lik je nakazal Torkar v *Zlati mladini*; kriminalist Jernej.) Če se niso zlomili, so se skorumpirali in tako dokazali, da etično nadaljevanje revolucije v mirnem času ni mogoče; da se spremeni v enostransko nasilje; da je de-personifikacija pogubna.

12 Volta ukinja nekdanji odnos sebe kot otroka in Frenka kot očeta, ko ugotovi njegovo drugo plat: kot otrok ne bo mogel nikdar dozoreti v emancipirano samostojno osebo. Začenja slutiti, da je ta paternalistični odnos do nižjega hoten, ker

hoče organizacija preprečiti dozoritev osebnosti; ker hoče za suverene ohraniti le nekatere (novi elitizem), zelo redke, ali pa nikogar, dokler žive še zdajšnji voditelji, ki ne dopuščajo nobene konkurence, nobenega pokončnega, samostojnega človeka ob sebi.

Volta kritizira ton pogovora, ki ga vodi z njim Frenk in ki je tipičen za podobne partijsko-vojaške, na videz pedagoške pogovore: »vsi ti naši razgovori o osebnem življenju« – Volta pravi osebno, Frenk zasebno! – so »nekakšno učiteljsko, v bistvu ponižujoče dobrohotno karanje. Tako razgovori lahko spreminjajo ljudi v mindervertlerje.«

»Tip pogovora, kot ga uveljavlja Pirjevce v *Ljudeh*, je drugačen. Je dialog enakovrednih, ne z naklonjenostjo zakrinkano zasliševanje in prevzgajanje. (*Dialogi* in *Afera* sta resnica tega Frenkovega tipa pogovarjanja s podrejenim.) Frenkov način pa vodi v samoveličje gospodarjev, v njihov avtizem, v to, da polagoma povsem izgubijo čut za realiteto (to tematizira *Xerxes*) in se nazadnje popolnoma nerazumevajoči čudijo, kako da se jim ta realiteta, od gospodarstva do množic, od intelektualcev do delavcev, od vrednot do organizacije socialnega življenja upira.

Ker svojega delovanja novi oblastniki niso avtokritično racionalno spremljali, ampak so se slepili z na videz uspešno magično ideologijo, so zdaj brezmočni; vprašanje je, ali surova sila, ki jo posedujejo, še lahko kaj uredi in popravi. Lahko kakega posameznika ali grupo pobije (konec *Zelene doline*), ne mora pa nihče več ustvariti.

Današnji, skoraj štiri desetletja kasneje razmišljajoči Frenk (v *Dolini*) ne more razumeti, da so se ljudje, ki jih je spreminjal v manjvrednostne, postavili na noge. Tega ne razume in ne pričakuje, ker ne zaupa v človekovo osebno obnovitveno moč; ker premalo verjame dialektiki, ki jo sicer sam propagira, a ne prakticira (razen kot relativizem). Zgodi se, da se ljudje v najbolj zablokiranem položaju zmorejo ozvestiti svoje ničnosti in bi mogli postati heroji; inženir Peter iz *Doline* gre to pot. Izkušnja leta 1941 je takšna; v tem pomenu je leto 1941 ponovljivo – podobno kot je drža *Grede* – aktivizacija delavcev, samoupravljalcev – mogoča po nihilizmu *Otrok reke* in *Antigone* po *Dialogih*.

Volta reducira frenkovski tip pogovorov zgolj na eno plast ljudi: »Potrebni so samo za tiste, ki sami v sebi nimajo kontrole, so brez lastnega prepričanja in biciklisti.« Takšni ljudje ne morejo biti odreševalci sveta; to so novi hlapci. Zato frenkovski pogovori ljudi in njihove osebnosti deformirajo: »ponižen revček ali grešnik, ki je samo pol njegovega greha znanega in se boji, se bo pojavil nenadoma kot pošten in odkrit, ponosen človek pa kot zakrknjen nepoboljšljivec«, ker je pač ponosen in ni pripravljen igrati vloge grešnika, ponižno prosečega za milost.

Iz vseh por Pirjevčeve drame izstopa njegova neuklonljiva težnja po suverenosti in emancipiranosti, njegov odpor do zunanega podrejanja, do strahu. Kdor se podredi, je strahopetec; strahopetci pa ne morejo biti niti dobri vojaki. Vodstvo si s takšnim reduktivnim pogovarjanjem – odnosom do ljudi – žaga samo vejo, na kateri sedi. In ne vidi, kar vidi Volta: »Cilj takih sej je navadno doseči priznanje in obljubo za popboljšanje. Ljudje se naučijo pri tem lagati in se skorumpirajo. Človeku poveš, da ga je polomil, dobro, zahtevati od njega še konfiteor je pa ali sadizem ali pa nesigurnost iz zavesti, da te obtoženi kritično sprejema zaradi tvojih lastnih napak.«

Ta tip zasliševanja je začetna oblika zasliševanj, znanih iz *Dialogov* in *Joba*. Ker se podrejeni niso popboljšali in povsem podredili ukazom, jih je bilo treba razglasiti za sovražnike in v mukah streti.

13 Marsikaj je, kar Pirjevčeva drama problematizira. Nasproti ljubezni kot avtentičnemu razmerju med moškimi in žensko, ki temelji na duševnem soglasju, telesno-duševni simpatiji, postavlja dramatik spolne odnose, ki so se začeli med vojno na veliko uveljavljati pri vodilnih političnih tovariših. Volta: »poznam naše, zavedne ljudi, ki menjajo mnogo žensk.« Tega Volta ne počne; v drami se vprašanje njegove

nezvestobe Jasni niti ne nakaže. Jasna ni nezvesta niti Otonu, saj mu je vnaprej rekla in mu tudi pisala, da z njim prekinja. Kot svobodna oseba si to pravico jemlje; v tem je tako Jasna kot drama izrazito nekatoliška.

»Navsezadnje pa se zaradi sramu in discipline le oženi,« tak naš človek, »prepriča se, da je našel varen pristan, in njegova žena je srečna, vsa pozornost, ki jo nji posveča, je prepričevanje samega sebe.« Vzpostavi se neavtentičnost odnosa, ki je bistven, saj najbolj neposredno veže dve osebi. »Vse se konča na liniji življenjske tovarišice in ob formuli o bioloških potrebah in družbeno moralnih nujnostih... Da, branim se, Frenk, branim se, ali je to kaj sramotnega, pred vsemi temi družbeno moralnimi oportunističnimi formulami, pred vsemi temi tisoči majhnih vsakodnevnih hipokrizij.«

Tudi tu je problematizirana partijska disciplina. Volta pristaja nanjo, pri priči, ko gre za vojaške zadeve. Ne dovoli pa, da bi se vojaška struktura totalitarno preselila na celoten človeškoživiljenjski prostor in ga pokrila. Ljubezen je zanj zunaj – tudi revolucionarnega – družbenega reda. – Ni naključje, da je Pirjevec začel svojo pisateljsko pot z oznanjanjem avtonomije ljubezni in jo končal s poudarjanjem ljubezni-za-nič, dejavne ljubezni, ki je osebna.

Volta hoče reči: kakšna je razlika med buržoaznim zakonom in teorijo o življenjski tovarišici? V obeh je žena predmet spolnega zadovoljevanja; človek – ženska, a tudi moški – je reduciran na biološko potrebo. – Kar je v zvezi z Marxovim prizadevanjem, da se človekova duša zamenja s človekovimi materialnimi, torej tudi biološkimi potrebami.

A v obeh je formalni zakon tudi skrb za družbeni ugled. Po strukturi oba tipa zakona sodita v isto kategorijo, le da je revolucionarni zakon ustrežnejši revoluciji kot osnovnemu in edinemu zares veljavnemu cilju-vrednoti, človeškega življenja.

Meščanski zakon ni le buržoazna uzakonjena prostitucija. Poznamo zakon, kakor se je razvil iz Rousseaujevih načel, romantični zakon, recimo v Nemčiji na prehodu iz 18. v 19. stoletje; kasneje zakon v bidermajerju v 19. stoletju, zakon iz ljubezni, iz nežnega nagnjenja, na podlagi čustev, ki oplajajo odgovornost do otrok (Dickens itn.). Tudi v Heglovem sistemu ima ta zakon velik pomen; ljubezenska družina je osnovna celica družbe, organska matrica, ki se v širših družbenih razsežnostih reproducira (v romantični šoli). Po tem prepričanju so energija, pozornost, čustvo, ki si ju namenjata zakonca v njunem povsem osebnem razmerju in glede osebno-družinskih reči, bistvena družbena energija, medtem ko to v revolucionarnem zakonu ne velja.

Problematizirani revolucionarni zakon predpostavlja odnos moškega z življenjsko tovarišico ali ženske, ki je v odnosu do revolucije moškemu povsem enakopravna, do življenjskega tovariša, saj regulirana spolna dejavnost zakoncev sprošča nepotrebne napetosti v ljudeh, obenem pa ju, ker ni čustveno zavezljiva, ne zaustavlja na ravni medosebnih odnošajev. Večino energije ali vso lahko tako higiensko olajšana – pomen narave! – zakonca posvetita revolucionarnim nalogam, Organizaciji. Tak zakon je zato v službi Organizacije.

Če je s stališča Volte tak zakon hipokrizija in moralni oportunizem, potem to pomeni, da Volta ne pristane na totalitarnost Organizacije, na to, da ga ima Partija pravico popolnoma posrkati, zavezati in s tem potrošiti. Zakon je hinavski, če tisti, ki tako sodi, Volta, priznava osebnim odnosom isto veljavo – enakopravnost – kot družbenim. To pa je s stališča totalitarne revolucije že izdaja (in vodi k *Žogi*, k *Aleksandru*). Volta že zoperstavlja čistost osebnih odnosov čistosti revolucije in ugotavlja celo še prednost osebnih odnosov, saj se revolucija etatizira, onečiščuje s taktiziranjem, z interesi oblasti.

Tako je treba razumeti celoten Voltov (in Jasnin) odnos do Otona, do partijskega razmerja z Otonom. Volta: »Mene se vsa ta nemoralnost, nenormalnost in vsa ta zadeva z Otonom prav nič ne tiče, nočem misliti na vse to, ker je umazano, ker nočem, da bi ta umazanja polila tisto, kar je zame lepega. Če samo pomislim na to blato, že mi je težko, malodušen postanek in nesiguren, a jaz bi bil rad svoboden, pritisk tega blata

pa se transformira po nekih čudnih zakonitostih tako, da moram dobiti policaja za vrat, kakor da sem pokvarjen.«

Beseda je izrečena, prvič v partizanski dramatiki, ki obravnava enobe: policaj (zasliševalec, preiskovalec). Obenem pa je nekdo, ki ravna po zapovedi osebne avtentičnosti in čistosti razmerja z bližnjim, razglašen za pokvarjenega; o tem se govori po partizanskih enotah; Volta postaja problematičen. Resnica pa je ravno nasprotna: pokvarjeni so tisti, ki silijo Jasno nazaj k Otonu.

Frenk namreč jasno sporoči svojo odločitev – Jasni in Volti: »Drugače ni, tako je in konec. Dokler ni dogovorjeno in urejeno, tudi z Otonom, ni možna druga rešitev!« – namreč, kot da gresta Jasna in Volta narazen. Dogovor z Otonom pa je dogovor, ki bo upošteval tako Otonove kot revolucijske interese, na pa avtentičnost medosebnega odnosa dveh ljubimcev. Odloča to, da imajo po Frenkovi izjavi »naši o Otonu pozitivno mnenje«; da »Oton pripravlja načrte za administrativno ureditev po vojni«; da je »eden najspodobnejših naših juristov, politično« – leta 1944 – »popolnoma na naši strani«.

Jasna, ki tako kot Volta zahteva avtentičnost ljudi v revoluciji, pa iz lastne izkušnje ve, »kakšna reva je bil Oton v Ljubljani, ko je bilo nevarno, jokal je in mi grozil. Ljudje se v bistvu ne spreminjajo.« Dogaja se dez-avtenzicacija revolucije, če mora Jasna pristati na diktat: »Zdaj bom morala odtod«, od Volte, »zaradi svojih nemoralnih in nenormalnih odnošajev in se vrniti k njemu«, k Otonu. »Vse to je švindeln.«

Nekaj temeljnega – temeljno lepega, pozitivnega, verskega – se je sesulo.

14 Volta je postal po dveh letih partizanščine osebno(stno) suveren; Frenku se moralno in idejno upira. Ne pristane na očitek, da je strahopeten, ker brani svoj odnos z Jasno. Spoznal je pomembnost osebnega, zato od te ravni ne odstopa. Obenem pa ne reagira čustveno, strastno, slepo kot Torkarjevi junaki – oz. junakinje; te je Torkar izbral za svoje izpovedovalke, ker so kot ženske pač bolj neposredne, manj premišljene; ali vsaj Torkar je mislil, da so take.

Vendar se Volta Frenku in Organizaciji ne upre tudi telesno. Disciplinirano sprejme Frenkovo odločitev. A kar je važnejše: o svojem odnosu z Jasno premišljuje. Pirjevčeva platforma je po tej plati daljnosežnejša od Torkarjeve, ker je za njo premislek; ker se Volta že razkriva kot intelektualno in moralno razcepljena figura, medtem ko je Torkar poudarjal predvsem čustveno razcepljenost. Oba dramatika strukturirata eksistencialno razcepljenost.

Jasna skoraj očita Volti – po končanem pogovoru s Frenkom: »Nimaš me več rad, ne? Ko pa si govoril vse tiste stvari. Ne moreš me imeti rad, če je to res... sicer ne bi vsega tega tako natanko razložil.« Jasno je skoraj strah Voltovega analitičnega racionalizma, brez katerega ne bi bili mogoči ne *Dialogi* ne *Afera*, se pravi nadaljnja slovenska dramatika.

Vendar to ni preprost racionalizem dogmatskega tipa, kakršnega odklanja Pirjavec v Frenku, še posebej Torkar v *Žogi* in *Deliriju*, a tudi Javoršek v *Steklu* in celo Bor v svoji dramatiki; to ni utilitarizem, um v službi koristi. To je pozitiven racio, ki se veže z nadaljnjim bojem za etična načela, za svobodno avtonomno osebo. Volta je tu nedvoumen: »Odgovor je preprost, če pristaneš na kakršno koli formulo. Če pa ne pristaneš, se najbrž ne prestano tolčeš.«

Frenk je pristal in se pomiril. Zanj ni več moralnih dilem; odloča interes Revolucije-Partije, to je presoja najvišjih. Pristali so tudi Renk, Marcel (ta izjavlja, da veruje v to, kar mu razlaga Komisar), Minsky. Formula je dogma, je direktiva. Je odvrnitev osebne odgovornosti in lastne analize predmeta.

Volta je pristen intelektualec, to je, ne več partijski intelektualec ali razumniški aktivist, ampak svoboden, nevprežen, s stališča svoje osebe, njene vesti in nenehoma preverjajoče se presoje nastopajoč intelektualec. Takšen Volta odklanja formule kot dokončne resnice nekega trenutka; debato o resnici pušča odprto. Pristaja na svojo odprto prihodnost: da se bo ves čas boril na vse strani in s sabo.

Nobena dogmatska stran(ka) ne bo zadovoljna z njim, saj bo do vseh zmerom skeptičen; a če ga bo katera imela za svojega člana, ga bo kmalu odkrila kot izdajalca. To izdajalstvo je povsem drugo kot izdaja domovine. Je le pogojno. Je nezvestoba do sleherne vsebinske pozitivne trditve, analize, obsodbe, stališča. Je zahteva po pravici do nenehnega spreminjanja stališč, sodb, če se spremenijo dejstva, o katerih sodimo, ali ocena teh dejstev ali eksistencialno zgodovinska situacija, ki pogojuje ocene in sodbe.

Po Voltovem prepričanju ni nobena ocena dokončna. Vlada večer boj. To ni vojna z jasno razvidnim nasprotnikom, ki ga je treba in ga je mogoče enkrat za vselej premagati, nakar bo na svetu nastopil čudežni končni mir: milenaristični paradiž. To je polemika, ki izhaja iz dialogosa, iz metode nahajanja resnice, iz dialektike (ki jo je ludizem spremenil v paradoksaliko). Volta direktno problematizira Krima, ko pravi: »Morda je sploh glavna napaka ljudi, ker hočejo mir.« Svet brez sovraštva še ne pomeni svet brez boja. Boj je lahko tudi tekma, ne le umor. Lahko je celo le tehtanje argumentov, zavzemanje različnih položajev, ne da bi eden od teh zmagal.

Volta spozna, da absolutno Novega sveta ni in ne more biti. Vendar na to spoznanje še ne moremo pristati; zato išče nove možnosti. To iskanje bo Pirjevca pripeljalo dve desetletji kasneje do dejavne ljubezni. Novega sveta se ne da izsiliti.

Volta: »Ali mora biti reš še kar naprej vse umazano? Ali nikdar ni mogoče potegniti črte: konec in potem znova?«

To črto je – po avtodestruktivizmu – skušalo ponovno potegniti reistično gibanje, a z enakim neuspehom kot socialni humanizem. Ta je končal v totalitarizmu in dogmatizmu, reizem v ludističnem paradoksalizmu; oba v nujnem cinizmu. Slovenska dramatika kaže, da po poti ni mogoče priti do zgodovinsko empiričnega absolutno Novega.

Vprašanje je še zmerom odprto. Volta ga, na začetku postdogmatizma, rešuje takole: »Ah ne! Vztrajati je treba, Jasna, vztrajati. Živeti in tolči se.« Junaki povojne slovenske dramatike se tolčejo, ne glede na to, da so od časa do časa poraženi. A samo vprašanje drži odprto.

Volta je malo prej sicer dejal, da noče misliti na umazanijo, na izsiljeno ločitev z Jasno, vendar je to le izraz moralno čustvene indignacije, ne pa njegovo dejansko stališče. Ves čas, tudi po vojni, maja 1945, bo mislil na to, to analiziral in se opredeljeval. Ker bo vztrajal v odprtem boju.

Vendar to vztrajanje ne bo enako tistemu, ki ga zagovarja Kozakov Komisar.

Ta misli na vztrajanje pri revolucijskem nasilju, pri praksi odstranjevanja sovražnika, celo pobijanja ljudi; Komisar pristaja na pravi svet tudi v primeru, če bo pravnih ljudi na koncu – v hipu udejanjene revolucije in zmage – le še deset; če bodo vsi ostali mrtvi (= umorjeni). Volta se je pripravljen še naprej tudi vojaško boriti – kot Komisar – a ne le to; boj razširja tudi na osebno raven, na boj za etično in osebno avtentičnost; »Biti dober vojak. Izhod mora biti, zato, ker se mi tu zares točemo... Izhod je, ker mi je zdajle, ko sem ti vse to povedal, lahko in lepo.«

Volta pristaja na pozicijo »mi«, obenem pa mu je enakovreden kriterij vojaškemu občutek njegove duše, občutljivost njegovega srca. Po izrečenih besedah hoče namreč Jasno objeti. Jasna pa se ne pusti, saj kot neposredno bitje, ki teži k sožitju in ji je boj odveč, obupuje: »Izgubila te bom, zdaj vem. Avtodisciplina, ne maram tega... Ni ljubezni, Volta, ni!«

Nič se ne razreši. Vse ostane odprto za nadaljnje razreševanje.

15 Po vojni, že maja 1945, se Voltovo življenje še bolj iznakazi. Ko se vrne domov in tam sreča brata Otona, mu očita, se z njim prepira, mu je sovražen, postaja skoraj zaseben, saj sta tekmeča. Jezen je nase, ko opaža svojo degradacijo, svojo zapletenost v nelepe odnose, ki jih ne zmore preseči. Bratu celo grozi. Prepoveduje mu sodeliti o partizanih in z vsem tem svojim ravnanjem kaže neprijeten spoj ošabnosti,

značilne za ljudi, pripadajoče zmagoviti izbrani sekti (to je bila splošna značilnost oblastnikov v tedanjem času), in osebne negotovosti, morda celo poraženosti v odnosu do Otona kot Jasninega moža in državne veličine. Čuti in ve, da vse skupaj ni dobro. Srečen je, ko ga Frenk pokliče v nadaljevanje vojaške borbe.

Naenkrat se pokaže, da je Oton morda bližji vodstvu Gibanja, ki je zdaj Država, kot Volta; vodstvo Otona bolj potrebuje. Oton nesramno zmagovito pove bratu: »Obljubili so mi, da te bodo disciplinirali.«

Volta se tako poniža, da začenja brata spodbijati, polemizirati zoper njega. To ni ravnanje pristnega zmagovalca: »Nekje smo te pobrali... Živiš od koncesij, ki jih dobivaš zaradi tistih petnajst ljudi, ki nekaj nate dajo, ker te še niso spregledali, ali pa so prav taki kot ti.« Očitno pa so to ljudje iz samega vrha Organizacije, kajti drugi Otona ne bi mogli izbrati za tako visoko mesto. »Ujet si zdaj, a zapomni si: zmagali smo mi. Danes si še važen... ker je pač ta družba tako narejena.« (Kritika družbe je že eksplisitna.) »Jutri pa zdravo... Mi smo borbe navajeni, ti pa ne.«

Kot da Volta samega sebe tolaži. Kot da se njegova zrelost, ki jo je dosegel v partizanih, zmanjšuje. In dejansko se zmanjšuje zrelost literarnih oseb, ki v nadaljnji slovenski dramatiki izhajajo iz Volte. Kristjan – *Afera* – je že precej manj suveren od Volte, čeprav ne odstopi od svoje osebne etične odločitve. Njuni ludistični potomci pa so suvereni le še na ravni jezika in retorike. Volta je zadnji, ki še veruje v avtentični »mi«, v zmago občestva. Kasnejši odkrivajo le zmago oblasti, Organizacije, ki se je etatizirala. Tema *Afere* je notranja problematizacija vere v zmago sinteze in občestva (Kristjan, Bernard).

Jasna najjasneje izrazi ta zlom: »Tega ne bom zdržala. Ali vidiš, kakšno perspektivo imam? Stalno pod pritiskom intrig, stalno ogrožena in napadana. Tako vendar ni mogoče živeti. Vse stvari so stalno neurejene, vedno skrbi. Izginiti je treba, izginiti.«

Te Jasnine besede je treba vzeti simbolično. Veljajo za dramo, za čas in za položaj, ki je nastal; ne le zasebno za Jasno. Jasna je en skrajni pol na novo nastale strukture. Frenk in Oton sta drugi pol. Volta je vmes. Jasna je morda res preveč obrnjena k sebi kot privatnici (»individualizem«), a kako ne bi bila individualno nesrečna, ko pa je podrtja njena osnova, onemogočeno njeno osebno življenje? Se da ravnati po receptu: »Človek ne sme biti individualist, pa je vse v redu in biti navdušen?« Ne, tako ne gre več, ker revolucija leta 1945 ni več totalna.

Volta se v bistvenem pridruži Jasni: »Toda, Jasna ima vendar prav. Perspektiva? Zdaj se bo začel naval purgarjev.« (To témo je razvil Bor v *Kolesih teme*.) »Tisoče partizanskih iluzij o pravičnih knezih bo šlo k vragu. Purgarski način je pa preprost: tu smo, pobiti nas ne morete, celo potrebujete nas, torej nam tudi nekaj dajte.« In: »Tako vdira k nam purgarstvo in kvari odnose med ljudmi.« In še: »Ali je danes borba zoper Otona sploh možna?« Napovedana je nadaljnja tematika slovenske dramatike.

Volta odgovarja: je možna; je celo nujna. In izpove svojo oporoko: »Miru ni in tudi mirne sreče ne. Morda so sami taki trenutki, pa še to je kakor počitek na maršu, ko moraš imeti dobre straže, da te ne presenetijo Nemci.« Skrajna previdnost v tem nadaljnjem boju slovenskega intelektualca za svojo eksistenco in za ustrežnejšo družbo.

»Kaj pa je sploh sreča? Biti močan, ne bati se konfliktov, boriti se na pravi strani.« Vendar: »Če pa navali vse tisto, kar je v človeku temnega, takrat si žalosten, nikogar ne moreš imeti rad, zdvomiš sam nad seboj, brez moči si.«

Natančno to je v boju in vztrajanju prišlo na dan v nadaljnji slovenski dramatiki. Ne le Torkar, ampak tudi Božič – že v *Zasilnem izhodu* in *Križišču* – pa Zajc v *Otrokih reke* in Smole v *Čevljkah* in drugi so tematizirali to nemoč.

Osnovna téma nadaljnje slovenske dramatike ni več moč ali nemoč do sovražnikov, ampak moč in nemoč človeka do sebe. Pogoj takšne obravnave – tako spremenjene teme – pa je nujno priznanje individualne osebe.

Ocenjujemo

ZVONE KRŽIŠNIK

KLIC PO IDENTITETI

Pisatelj Jože Javoršek je Slovence od nekdaj rad presenečal. Včasih jih je osupnil že s samo temeljno idejo kakega svojega umotvora (npr. Kako je mogoče). Marsikdaj jih je dregnil v živo s kar se da togotnim podiranjem raznih monumentov, v katerih je videl malike (Nevarna razmerja, Črna krizantema itd.). Potem spet, ko je v očeh mnogih jeznoritih »načelnežev« (tudi tu podpisani se je uvrščal mednje, kar dokazujejo potoki pred desetletjem prelitega črnila), že bil obveljal za komaj znosnega cinika, kritikastra, pamfletista, skrajno nesramnega prepirljivca, se je znal prikupiti z deli, ki so odsevala njegovo odkritosrčno zagledanost v nekatere občečloveške, predvsem nacionalne vrednote (npr. esej in igra o Trubarju). Onstran obdobj, ko se je zdelo, da razbolen od razočaranj, zamer ali svetih jez ni več zvest prijatelj nikomur in ničemur (npr. Anti-Kocbek), je poiskal možnosti in priložnosti, da je pokrpal mostove prek prepadov, ki jih je bil v svoji minêrski vnemi v glavnem izvôtil sam, izražajoč toplo vero – ubrano z njegovo mladostno liriko – v partizanske ali še zgodnejše ideale. Poleg tovrstnih je Javoršek pripravljaval nemalo presenečenj tudi s svojimi formami, prijemi, kompozicijami, stilskimi bravurami. Vedno je bil z vso svojo bitjo literat realističnega kova, sledivec Levstikovim maksimam, izrazno krepak, potenten, mestoma kar grob figuralik, temeljito obvladujoč snov, ki mu je rabila kot medij za inkarniranje zamisli. Kadar pa se je zdelo, da hoče povsem popustiti uzde svoji umetniški fantaziji, se do kraja predati ustvarjalnemu užitku ter kakor v enem dihu doseči vrh tistega, kar zmore doseči njegova pisateljska mimezis, je mimogrede preraščal v iskrivega nadrealista. V takem ali drugačnem polju je ohranjal izviren osebnostni pečat, pri tem pa ni prikrival naklonjenosti in sprejemljivosti za prenekateri evropski modernistični esprit. Sprva morda dvorezno začudenje, pozneje pa – ko si njegova dela intenzivneje premišljal – skoraj po pravilu občudovanje je zbujala tudi suverenost, s katero je prehajal od enega na drugi pripovedni način. Prav te prehode (kakršni so polomili mnoga sicer znamenita peresa) so Javorškov talent, izjemni slog in jezik, erudicija, rutina, obrtno znanje in spretnost ter nek zavidanja vreden pogum obvladovali do mere, da je njegovo pisanje kot celosten fenomen izvabljal hvalo ne samo njegovim prijateljem, temveč tudi nejevernim Tomažem in celo sovražnikom. Skratka, s slehernim svojim nastopom je ta pisatelj hotel ostajati in ostajal enfant terrible; spravljal je v zadrego; užival v šokiranju; nikoli ni pustil svojim bralcem dramati; neprestano je zahteval od njih, naj zaposlijo soustvarjalno domišljijo; ni jim dovolil, da bi se z njegovimi deli srečevali »sesirjene pameti in skisanih duš«, kakor jim je rad občasno poočital.

Ko sem nedavno tega prebral najnovejšo Javorškovo knjigo *Spomini na Slovence* I., II., sem moral ugotoviti, da so takšni premisleki o njegovi umetnosti, četudi jih nisem doslej niti sam pri sebi izčrpneje povzemal, vsaj zame še vedno aktualni. Kakor vedno, je tudi to pot sveže presenetljiv. Kako sicer opredeliti že sam njegov prijem, ki je videti komaj kuranten (če ga motrimo s stališča, naj bi bil literat zavezan neki osnovni veristični obstojnosti), namreč, da se je lotil beležiti **spomine** na dogajanja, ki so se bila odigravala na Slovenskem ne le v memoaristovem zgodnjem otroštvu, temveč celo dvajset let pred njegovim rojstvom? Mar nismo tako priče kar preveč drzni pesniški svobodi? Zadeva bi seveda ne bila nič posebna, če bi nam bilo servirano čisto literarno delo, kakor ga konvencionalno in staromodno razumemo (npr. roman à la Visoška

kronika, splet novel ali kaj podobnega). Toda Javoršek je z najrazličnejšimi pripomočki premaknil svoje fabuliranje v dobršnem delu knjige ven iz domene lepega slovstva: širni razdelki se tu beró kot predavanja, članki, razprave, politične meditacije in podobne zvrsti izrazito dokumentarnega porekla in značaja. Ob takšnih vsebinah, (četudi se mešajo z imenitno beletrijo), pa še celo, če pisatelj vse skupaj krsti s terminom *Spomini*, bo marsikateri bralec pač težko kos zahtevi, naj vdano sprejme omenjeno anahronost. Porekel bo: kakšne čudaške čarovnije pa so to?

No, ko knjigo odložiš, te navidezni paradoks ne moti več. Zaveš se namreč, da dela ne gre presojati po trdem videzu stvari. Ko uvidiš, da je naslov knjige v bistvu samo metafora, literarna figura, s katero je pisatelj prikril svojo osnovno zamisel, da bi dosegel njen večji končni učinek, odpade dvom o umetnostni verjetnosti teh pričevanj. Nenadoma se ti zazdi vse v redu. Spoznaš, da to, kar si prebral, niso spomini v običajnem pomenu besede, temveč neko univerzalno sporočilo, za katerim stojita zelo tehtna etično-estetski vzgib in razlog. Katero sporočilo pa kateri vzgib in razlog so to – vsaj po mojem preudarku – mislim povedati pozneje; za zdaj se omejim na mnenje, da je Javoršek uspel priversti ta svoja »kroniška beleženja« kot celoto v tisto pristanišče, nad katerega pomóli stoji izvesek: dobra literatura. Naj še dodam – vsak pošten literarni komponist bo priznal, da tudi ta ugotovitev ni marginalnega pomena – da je privzeta oblika spominov služila pisatelju kot dokaj naraven skupni imenovalec, kot nekakšna kapa, ki je lahko spravil podnjo mnoge raznorodne gradbene snovi, elemente, sižeje... Tako je brez opaznejšega nasilja proti skladnosti in enotnosti dejanja razrešil sicer nemajhne formalne probleme svojega projekta.

Že iz doslej povedanega je nekako razvidno, da so *Spomini na Slovence* sestavljeni, gledano v grobem, iz dveh pripovednih plasti. Ta distinkcija je nujna, kajti obeh plasti ali ravní, ki se v delu prepletata in dopolnjujeta, ni mogoče meriti z istimi merili.

Prvo plast oblikuje Javoršek kot pristen romaneskni stvarnik. Iz nedvomno drobcenih, naključnih, neurejenih iveri, ki jih je bil po ustnem ali pisnem izročilu prejel od staršev in drugih starejših Slovencev, pridružil pa jim je poznejša lastna mladostna doživetja, je zgradil razsežno hišo osebnega in rodbinskega »spomina«. (Vemo, kako oskodni so ponavadi takšni »materiali«!). Nedvomno še največ »dokumentarnih« oporišč je imel za upodobitev matere, ki ji je v tem svojem delu postavil spomenik, trajnejši od brona. Pred naše duhovne oči jo je postavil kot živo dragocenost, vendar brez cankarjanskega obstreta svetosti ali šolmaštrske sladke patetike. Izklesal jo je ne kot idol, ki večno žari na materinskem piedestalu, temveč kot človeka iz mesa in krvi – hkrati kot svojo – sinovo – življenjsko tovarišico in hkrati kot žensko s potezami Lepe Vide. V njej prepoznavamo predvsem malo Slovenko, kmečko proletarko, ki jo hrepenenje in upornost proti dedni usodi vodita v svet. Na tej poti postaja bojevnica z Bogom-okoljem, iskalka, junakinja, ohranjujoča svoja preprosta, a neupogljiva humanistična načela. Toda, če je Javoršku pri upodabljanju matere stala ob strani njuna neizrekljiva medsebojna ljubezen, katere posledica je bila zaupljivost (in z le-tó združeno bogastvo védenja, katerega globino je mogoče zaslutiti, denimo, iz poetičnega opisa, kako je Julija izgubila nedolžnost), pa so bili drugi njegovi spominsko-dokumentarni viri dosti pomanjkljivejši. Znatno več samogibne kreativne sile so zahtevali od njega portreti očeta z njegovim angelom varuhom, sorodnikov, znancev, levstikovsko veljavnih domačinov, skrivnostnih lepotic, aristokratinj, politikov, vojakov, župnikov, klepetulj, vaških revežev... Med značaje, tipe in originale, ki zares učinkujejo kot značilni Slovenci in ki kot takšni upravičujejo naslov knjige ter samodejno naglašajo pisateljev ustvarjalni dar, torej, noter v to široko galerijo je Javoršek naposled kot živo bitje pa hkrati kot rapsoda in rezonerja umestil tudi sebe. Svoj subjekt v podobah otročiča, doraščajočega fanta, je zarisal prepričljivo, kar pomeni, da tudi resnicoljubno in pravično. Skozi mnoge detajle (npr. božji rop, hoja v Ščito, dolga spoved, slike iz šentviške gimnazije itd.) se nam ta lucidni deček prikupi. Zlasti v ožje avtobiografskih predelih Javoršek izdatneje prehaja v nadrealizem; včasih daje peruti svoji strasti po fantazijski hiperboličnosti (npr. latinski diskurz s škofom).

Po mojem skromnem mnenju predstavlja prav ta, žal, tanjša plast Javorškove pripovedi, ki jo opredeljujejo čisti beletrijski elementi in sredstva, najvrednejši del knjige. Svet duha, čustev in čutnosti; zavzeti zarisi okolij, krajin, narave; izjemen posluš tako za značilnosti kot za sintezo biti in bivanja raznih družbenih skupin ter posameznikov; vsepričujočnost ustvarjalnega dvoma; živopisna hitra freska, tu žgoča, tam ljubezniva ironija, anekdota, groteska, humorni vložek, cvetober dobro odslikanih situacij in razpoloženj, pripovedni zamah, ki mu ohranja lapidarnost dovolj skopa raba klasičnih literarnih figur, vselej naravno zveneč dialog – v teh in še katerih prvinah je prava Javorškova moč. Bralcu ob teh pasažah, mestoma polnih poezije, ni nikoli dolgčas; uživa jih naglo, kakor so očitno naglo, navdihnjeno, avtorju tudi nastajale.

Drugo, daleč obširnejšo plast v knjigi predstavljajo besedila, ki pa so jim temelj **dokumenti** v dejanskem pomenu uporabljene determinacije. Snov za te tekste je pisec črpal vsekar iz zgodovinskih elaboratov, knjig, kronik, pričevanj. Bralcu se včasih skoraj zazdi, kakor bi avtor za svoj namen preprosto prepisal cele grmade časnikarskih in podobnih traktatov. Ker pa je verjetno čutil, da tak vtis ne bil bil preveč simpatičen, si je prizadeval tudi te razsežne razdelke za silo romansirati; med drugim si je umislil fiktiven dnevnik Rudija Drmote, gorečega socialdemokratskega aktivista, ki pač samo zaradi muhastih naključij ni postal avtorjev oče. (Roditeljska vloga je bila namenjena Antoninu Habakuku, nadarjenemu velikolaškemu organistu in kantorju). Rudijev dnevnik, katerega navedki se časovno raztezajo od leta 1900 pa tja do začetka druge svetovne vojne, funkcionira v spominih kot vez ali rdeča nit, okrog katere se nizajo in kopičijo vse druge pripovedi dokumentarne vrste.

Medtem ko je leposlovna plast prvenstveno posvečena, kot že rečeno, obnovam pisateljeve rodbinske in osebne preteklosti, pa so dokumentarna gradiva vprežena zlasti v nalogo: obuditi in preiskati slovenski kolektivni, ali kakor pogosto pravimo, narodov zgodovinski spomin. In res skoraj ni nacionalno relevantnih dogajanj, kar so jih v tem stoletju do druge svetovne vojne preživeli Slovenci, ki jih Javoršek tu ne bi omenil, bolj ali manj izčrpno opisal, razčlenil, komentiral. Ne dvomim, da bodo zgodovinarji, sociologi, kulturologi, demografi, narodopisci in kdo ve še kateri strokovnjaki ocenjevali, koliko so se pisateljeve navedbe ter subjektivne analize in sinteze približale uveljavljenim resnicam, pa tudi, koliko so morda tej resničnosti globinsko pridodale. Tukajšnji poročevalec ne more storiti kaj več, kakor da tiste pripovedne sklope, ki so absorbirali največ avtorjeve pozornosti, vsaj v najbolj skopi črtah navede.

Politični, gospodarski, kulturni, migracijski, izseljenski položaj Slovencev znotraj Avstroogrske ob zori stoletja; naraščanje osvobodilnih gibanj vstrie z rojevanjem jugoslovanske ideje; ravnjanja in snovanja treh strank – klerikalne, liberalne in socialdemokratske – ob posebnih poudarkih na delo dr. Janeza Evangelista Kreka, knezoškofa Jegliča ter vrste drugih slovenskih velmož; utrinki, ali že dokaj ambiciozne obravnave, kakšno je bilo življenje na slovenski vasi in v mestu; prispevki za celostno podobo, kako so dihala mesta Trst, Ljubljana, Dunaj, vključno s tem, kako je v njih rasel slovenski vpliv; prikazi, kako so se Slovenci uveljavljali v deželnem zboru; živi opisi Velikih Lašč, Goričan, Iga, Turjaka in še prenekaterega kraja; spopadi za mrvice oblasti – kolikor jih je ob politiki del in vladaj dopuščalo črnozolto cesarstvo – med karieristi, povzpelniki, malimi »plemiči«, finančnimi uspešneži itd. v času, ko se začenja na krilih osveščanja, štrajkov, demonstracij, žrtvenih sprevodov uveljavljati tudi že delavsko gibanje; dominacija škofije in farovžev, zgodovinska krivda reakcionarnega dela katolištva; cerkveno življenje z mašami, pridigami, procesijami, korsko folkloro, delitvami zakramentov; bridka usoda slovenskih umetnikov, kakor so takrat bili Gregorčič, Finžgar, Medved, Stritar, Cankar; mizanscena, ki jo tvorijo kmetске stiske, posestniške zdrahe, volilne spletke in golaži, spopadi med sokoli in orli, poroke iz koristoljubja, izseljenske tegobe, strahovlada vaške Fame, Vodiška Johanca, oficirsko veseljaštvo skupaj z javnimi hišami in neozdravljivim sifilisom, žitje sirotnega planktona, kakor ga personificira ta in ona opravljavka ali mutasti farovski hlapček-sodomit...

Kar četrtno knjige zasega krvavo, lačno, vseh bolečin polno štiriletnje prve svetovne vojne skupaj z Maistrovim dejanjem, političnimi homatijami okrog oblikovanja prve jugoslovanske države ter prehodom Slovencev iz ene v drugo ječo narodov. Nemogoče je spregledati edinstven Javorškov napor, da bi podoba te morije z njenimi epilogi prikazal tako globinsko in mnogoplastno, kakor si po svojih epskodramatičnih razsežjih, pomenu in zgodovinskih nasledkih zasluži. Začenši z nabori, potovanji slovenskih fantov v cesarske frontne klavnice, aretacijami »srbofilskih in panslovenskih elementov« (zlasti nekaj sto duhovnikov in učiteljev), sestavlja pisatelj ta tragični mozaik trpljenja in smrti. Četudi se najdlje zadržuje, na bojiščih ob Soči, kjer se vrstijo ofenzive Cadorne in Borojevića, kjer se pod tem in onim Škabrielom točijo sodi ruma, da bi opijanjeni stotisoči mož veselo umrli v naskokih na nož, med podganami v strelskih rovih, kavernah, lazaretih, ali se vračali polni nečloveških pohab k izgladnelim družinam – pisec ne izgublja izpred oči tudi drugih poljan nesmiselne uničevalne orgije. Vodi nas na Cer in Kolubaro, v Galicijo, Karpate, slika prebege k bratom Srbom in Rusom, odstira pogled na vohunske kolesje, realistično osvetljuje, kako in koliko so Slovenci dosegali vplivi oktorske revolucije. Enako pozorno kot človeške, vojaške, frontne, zaledne razmere, razgrinja tudi komplementarna politična in diplomatska dogajanja: kako so velesile spletkarile okrog slovenskih ozemelj in njihovega življa; kako zaman sta bila junaštvo in žrtvovanje naših ljudi na bojiščih; kako sta šla v nič murauski in judenburški upor; kako so bili naši predniki ogoljufani za upanja, ki so se sublimirala v Majniški deklaraciji; kaj vse so prestajali ti dedje ob razsulu habsburške monarhije, kaj spričo spoznanj, da jim osvoboditev ne prinaša resničnega vstajenja; kako strahovita so bila razočaranja, ko so se ozaveščali in uvidevali, da se jim rušijo sanje o pravi svobodi, samoodločbi, avtonomiji, lastni državnosti; da v novi skupnosti ne bo zanje ne pravice, ne enakosti; da v boju za severno mejo ostajajo osamljeni, prepuščeni samim sebi, da bi brez Maistrovih borcev utrpeli še veliko grozljivejše izgube; da je usoda Gospe Svete po krivičnem plebiscitu, usoda Trsta, Gorice, cele Primorske pa po Rapallu zapečateni za večne čase...

Ob teh mejnikih se končuje prvi del *Spominov na Slovence*. Rahlo krajši drugi del se začena s kar se da logičnim dogodkom: z avtorjevim rojstvom. Skoraj ni dvomiti, da je (avto)biograf težko dočakal ta trenutek, saj se je tako prebil skozi dvajsetletno obdobje, ki ga je bil moral opisovati brez lastne fizične navzočnosti. Pri priči si je dal duška! Rekel bi, da je genialno obdelal svoj prihod. Medicinskih implikacij tega poroda ne bi znal bolje orisati noben ginekološki asistent, družabnih noben sociolog ali modroslovec. Zdaj je končno stopil na sceno živ pripovednik s pomenljivim imenom (bolje psevdonomimom) Izak; ta nomen-omen namreč sam po sebi jedrnatu pričuje, da je mati rodila sina v težavah, kakršne so bile lastne svetopisemski Sari.

Dasiravno pisatelj tudi v tem drugem velekapitlju, ki zajema spet dvajsetletne čase, ostaja zvest poprejšnjemu prijemu ob nosilni vlogi Drmotovega dnevnika in de facto še dalje odmerja znatno večji penzum kolektivnemu kot osebnemu spominu, postaja zdaj pripoved neposrednejša, bolj tekoča, še mikavnejša od prejšnje.

Snov se zgošča okrog vprašanja, kako je bilo s Slovenci pod dinastijo Karadjordjevičev. Težko so se vživljali v nove razmere – nam s številnimi zgodbami, epizodami, sintetičnimi zaključevanji odgovarja in ponazarja Javoršek. Državni mehanizem je iz leta v leto bolj škripal, kajti neusmiljeno sta se trli med sabo dve tradiciji, dve kulturi, dve mentaliteti, dveh vrst eksistenčni organizaciji, dve dani razvojni stopnji. Narodne skupnosti, ki so stopile v jugoslovansko državo iz bivše Avstroogrške, med njimi Slovenci, so se srečale s povsem drugačnim bivanjskim pojmovanjem. Na eni strani miselnost in način življenja, ki so ju posebej pod Alpami zaznamovale obupna trdobočnost, stoletna vzgoja k samoumevnemu garaškemu delu in božjemu strahu ter naivna prepričanost, da je treba besedo držati – na drugi strani pa balkansko-bizantinska nagnjenost k lagodju in uživaštvu, zvijači, podkupljivosti, verolomnosti, premohi sile nad resnico, še zlasti pa k duhoviti praksi, da je udobno, prilaščati si sadove tujega dela. Neokretni Karantanci so se polagoma morali soočiti s spoznanji, da se jim streže

ne samo po tavnem premoženju, temveč celo po vrednotah, ki jim jih je uspelo oteti iz germanizacijske tiskalnice: po narodni samobitnosti, svojski kulturi, šegah, da celo po prostosti materinskega jezika. Drugega za drugim so doživljali poraze kakor devet egiptovskih šib: nepravilna ustava, Obznana, Zakon o zaščiti države, spet in spet razvrednoteni parlamentarizem, volilne farse, koruptnost strank, kraljeva diktatura, policijsko nasilje, zator vsakršne demokracije... Namesto svobode, miru, napredka, pravičnosti, poštenega dela, kar vse so si slovenski delovni ljudje obetali od zedinjenja, so prejeli ropanje, krize, brezposelnost, raznarodovalne šikane; sprva zbegano sklonjenih glav, pozneje s prekipevajočim srdom so doživljali, kako v procesiji korakajo mimo njih obljublajoči, pa spet in spet na laž postavljeni odrešeniki: Pašić, Korošec, Uzunović, Živković, Stojadinović, Maček, Cvetković... Če je po pomoti zašel v to procesijo kakšen resnično zvest ljudski tribun, je bil odplaknjen ali celo brutalno pokončan – kakor Stjepan Radić; kdorkoli se je poskušal odločneje postaviti za narodne ali delavske pravice, ga je doletela usoda premnogih članov komunistične partije: vrgli so ga v ječo, mu uničili ekstenzo, ga sadistično mučili, ali, če se je inkviziciji zahotelo, tudi zahrbtno umorili. Vsaj poldrugo desetletje ni nič dosti kazalo, da bo kdaj mogoče odvreči prisilni jopič. Državni oblasti, toneči v fašizem, je pomagala tiskati ta primež mašinerija njenih prisklednikov, katerih seznam ni bil neznan. Vanj so se priglašali – puleč se za moč, vpliv, denar – pokvarjeni politiki in voditelji strank, podkupljivi poslanci, ministri, vseh vrst birokrati, nacionalistični silaki, oderuški bankirji, izkoriščevalski industrijalci, odtujeni cerkveni mogotci z vso svojo razvejano organizacijo, udinjani krojači zakonov, policaji, petekolonski oficirji, skratka, mnogoteri udje svojati, ki se je razraščala v nenasitno hidro. Zgroženih oči, s katerih so davno padla rožnata očala, toda zakovani v nemoč, so morali Slovenci sprejeti na znanje, da je njihova domovina ponižana v banovinsko provinco, v pravi pravcati beograjski pašaluk. Kljub temu, da so sredi tridesetih let uspeli zasnovati svojo ljudsko fronto, kljub temu, da jim je Kardelj malo za tem na Čebinah sestavil prodoren, a žal takrat še zgolj vizionaren narodni program, in kljub temu, da so jih dramili tuji uporniški zgledi – denimo tisti iz Španije – zganiti se še niso mogli. Ne zavest, ne duhovna, ne fizična moč jim še niso dozorele. Šele leta 1941 se jim je odprla zgodovinska priložnost, da stresejo z vratu jarem narodnostnega in socialnega zatiranja. Vemo, kako so izkoristili to priložnost...

Okrog navedenih nacionalnih prelomnic se suče ves drugi del Javorškovega pisanja.

V aprilskih dneh 1941 ta reka spomina zastane. Nikamor se ni izlila. Poniknila je, ali pa samo obmirovala nad jezom, nestrpnost pričakujoča, kdaj bo gospodar izbil vehe izpred njenih braní, da bo potekla dalje po strugi, ki jo je življenje Slovencev že izdoblilo. Upati pač smemo, da bo mojster nadaljeval začeto delo; že ta trenutek je »v zaostanku« kar za celo polstoletje! Težko bomo pričakovali nadaljevanje, kajti verjamemo, da bo o časih, ki jih je preživel kot zrel mož (in ki niso bili od muh!) povedal še veliko zanimivega.

Zdaj, ko sem, upam, vsaj rahlo osvetlil vsebino knjige, bi rad rekel še to in ono o njeni zgradbi; vsaj o zgradbi njene dokumentarne plasti, tiste torej, ki je nastala iz narodovega kolektivnega spomina in v opombo temu spominu.

Pozornejši pogled v besedilo odkriva, da je Javoršek postavil to hišo na kakega pol ducata pilotov, kakor je svoj čas kak beneški šjor postavil svoje bivališče na hrastova debla, ki jih je zabil v dno lagune. In kaj so ti nosilni stebri? Človeške eksistence. Pisec je zasnoval, obudil, opremil z značilnostmi in razvrstil te svoje junake tako, da bi živo ponazarjali ali celo personificirali različne svetovne nazore ter politične in strankarske usmerjenosti tedanjih Slovencev. Takšni, kakršne je na podlagi živih zgledov ustvaril in jih, razumljivo, oblekel v psevdonime, so potem živeli, delovali, se srečevali med seboj in stopali v konflikte. Samodejno so mu pomagali vzpostaviti in razvrstiti toliko pripadnostnih prototipov, kolikor se mu je videlo, da agira v deželi stremljivih grupacij.

V osnovi iznajdljiv, čeravno malce shematičen, bolj reportažno kot leposlovno delujoč prijem!

Tako srečujemo v osebnosti Rudija Drmote (ki je zaposlen tudi s pisanjem dnevnika) predstavnika socialdemokratov, Andrej Kociper je od nog do glave komunist, posestnik in mesar Janez Fortuna pooseblja liberalce, pl. Križ zastopa mlado slovensko finančno oligarhijo, polkovnik Viljem Wurmb se suče skozi Spomine kot nosilec bojnega nemštva, v Barangi ugledamo značilen primerek zelo razprostranjenega in v bistvu apolitičnega sloja birokracije... In kdo predstavlja najštevilnejšo, daleč premočno klerikalno stranko? Javoršek tu ne postavlja izrazitega protagonista, kot bi hotel poudariti, da ena sama, še tako mogočna postava, ne bi mogla ekvivalentno izraziti vse moči in vplivnosti te gospodarice v dolini šentflorjanski. Zato se zateče k ukrepu, da namesto kakšne ključne osebnosti privede na oder kar množičen subjekt, ki ga sestavljajo oholi župniki, farovške kuharice, opravljive tretjerednice, obilna, z grožnjo pekla ustrahovana kmečka srenja, razni stremuški podrepniki, mladci Kristusa kralja in navsezadnje še sam Izakov oče Habakuk, katerega klerikalna drža pa je bolj posledica tipične slovenske skromnosti, skrbi za družino in še zlasti bojazni, da bi kakorkoli trpela njegova ljubezen do glasbe in njegovo petje, ki v fenomenalnem glasovnem obsegu polni cerkvene ladje – kakor pa posledica kakšnega globljega prepričanja.

Odslej, ko si je bil s takšno polarizacijo spretno utrdil skelet celotne pripovedi, je pisec-demiurg začel dodajati glino ter nanašati na okostja svojih prvakov mišice, kite, žile, živce; podelil jim je možgane, srca, želodce, organe žolča, jim vdahnil duše, značaje, temperamente, komplekse nravi. Vsakomur posebej je odmeril vrline in defekte, kakor je čutil, da jim pristojijo glede na obče znane, pa zato tudi pričakovane značilnosti skupin, kateri dejanje in nehanje je želel skozi posamične akterje orisati; dodajal je junakom toliko leska ali motnjav, v usodah toliko sreč ali grenkob, kolikor jim jih je prisodila njegova, stvariteljeva, bolj ali manj apriorna stopnja naklonjenosti do tistih nazorskih grup. (Kdo naj žanje družabne uspehe, če ne podjetni liberelec? Kdo naj neprestano izgublja, če ne cincavi socialdemokrat? Kdo naj umre za sifilisom, če ne predstavnik osovraženega nemštva?). Toda navzlic pomislekom, da učinkujejo zgodbe glavnih nosilcev dogajanja včasih nekoliko skonstruirano (čemur se je v tovrstnih delih težko izogniti), kljub opažanju, da avtor uganja nekakšno predestinacijo že z imeni (Fortuna Drmota, Krumpestar), in kljub nekaterim zaznavnim nelogičnostim (prehitro, premalo utemeljeno nazorsko zorenje mlade Julije, mestoma preveč intelektualno oblikovan Drmotov dnevnik), mora bralec vendar spoštljivo ugotavljati, da Javoršek v območju kompozicije premore mero in občutek za ravnotežja. To spoznanje se nam utrjuje, ko prebiramo blesteče leposlovne odlomke; ko se srečujemo z mnogimi dognanimi liki, s katerimi je dal Spominom širjave in globino. Z lahkoto se je odkupil za redke nerodnosti, v katerih kaže videti naključne, ne pa zakonomerne prigode.

Če naj že naslovim na Spomine kakšno resno zamero, potem moram z bridkostjo povedati, da so v sklepnem delu knjige očitno ušle Javoršku z vajeti določene strani, ki bi sodile kvečjemu v kakšen njegov nekdanji žolčni pamflet (npr. Levitanov »obred« v slovo ubitemu kralju Aleksandru). Ali je šlo za refleks, ki se nenadoma utrga z verig čuvarki – podzavestni mržnji, ali morda celo za recidiv kake davne odločitve, naj se premišljeno pogrejejo in obnove stara sovraštva? Naj bo tako ali drugače, neznansko škoda se mi zdi, da so ta in še dva ali trije podobno nepotrebni, a kvarni odlomki, zašli v to sicer imenitno knjigo. Čemu take packe, ki jih bo kak nestrpnež ocenil celo kot poskuse denunciranja, dejansko pa jih kaže oceniti kot minorne, Javorškovega talenta in okusa nevredne ekshibicije?!

Zakaj se mi je zdelo nujno omeniti ta spodrsljaj? Zato pač, da se mi od koderkoli ne bi moglo vreči pod nos, da sem ravnal kot kakšen »družbeni« gozdar, ki ob obhodu velikega kompleksa preudarja o strukturalni vrednosti, zdravju, ekološkem stanju celotnega gozda, povsem brezčutno pa gre mimo posamične rezonančne smreke, katere suha veja opozarja na možen proces, da bi lahko danes, jutri napadla bolezen vso

bujno poraslo planoto. Ravnati sem skušal kot tisti kmečki gospodar, ki je bolj znan iz včerajšnje kot današnje dobe, tisti, ki motri podedovano posest z vseobsežno ljubeznijo, pa ga tedaj prizadene, če ugleda, kako mu sredi ponosnih redí eno samo drevo napada lubadar.

Preostane mi še, da izpolnim dolg, ki sem si ga nakopal z obetom, da bom skušal po svojih močeh odgovoriti na vprašanje, kateri vzgib in razlog sta sprožila nastanek pričujočega dela.

Javoršek je vse predober pisatelj, publicist, esejist, umetnostni zgodovinar, da se ne bi zavedal, da so bili številni dokumenti narodovega spomina, kakršne je skladno z intimno osebnimi spomini uvrstil v knjigo, že v najrazličnejših oblikah pogreti, obdelani in obelodanjeni. Natanko se vé, da so bila minula desetletja zelo naklonjena kultu besede pa zlorabam tega kulta. V celih hordah so razni šušmarji kot kakšni apokaliptični konjeniki pustošili žlahtno snov, ki bi morala biti shranjena po tabernakljih, med kelihi in moštrancami, zgolj za vzvišeno rabo. No, gotovo je bil eden izmed vzgibov, da se je Javoršek lotil takisto uresničenega kompliciranega načrta, ker je hotel pokazati, kako naj se stvari streže.

Toda poglobitvi razlog za nastanek *Spominov na Slovence* vidim v dejstvu, da je Javoršek klonil pred nekim globljim etičnim velelnikom, ki se mu kratkomalo ni mogel upreti. Moral in hotel je krikniti v protest proti osebnostnemu razdedinjenju, v katerega je tako njega kot vse Slovence pehal družbeni red, ki se je arogantno razčeperil tostran osvobodilne vojne. Ko je ta red skušal razvrednotiti vse ideale, ki jih je slovenski narod gojil in izžareval izza Trubarja, Linhart, Prešerna, marčne revolucije, Levstika, Cankarja pa vse prek Čebin in Speransa, nobena duša, ki je res duša, ni mogla in ne more več prenašati odtujevanja, kakršnega smo doživljali in ga še doživljamo. Tudi v pričujoči Javorškovi ustvarjalni kretnji je torej treba videti predvsem akt samospraševanja po resnični človekovi identiteti; tisti istovetnosti, ki priznava narodno samobitnost kot eno svojih temeljnih, najgloblje organskih določil. Krik po izgubljenem raj, iskanje korenin, krik po obnovi tudi narodnostno določene suverene osebnosti – to je bil, bi rekel, bodisi zavesten, bodisi podzavesten razlog, ki je potisnil Javoršku pero v roke.

Ne maram elaborirati tega spoznanja na tak način, da bi pogreval kakšne sedanje aktualije, da bi omenjal imperitive, ki rastejo iz povsem neposrednih nacionalnih stisk in iz osebnih bolečin, ki so utelešene v njih. Ne maram pristati na stopnji kake mitingarske huronščine, pa na ves glas spravljati Spomine v zvezo z dnevnimi pritiski, naj so ti še tako neznosni. Prepričan sem, da bi bil Javoršku krivičen, če bi njegovemu delu kratil nadčasovne dimenzije in pobude. Zato sklenem z odkritosrčno mislijo, da nam je z obema svojima junakoma – Izakom in njegovim narodom – dal dobro popotnico za odhod v jutrišnji dan: s krepkimi sredstvi nam je obudil čut za dremajočo slovensko čast.

NADA GABOROVIC

SLOVENIJA V 21. STOLETJU

Ivan Tavčar je iz svojega 19. stoletja poskušal pokukati v leto 4000, kar se mu je zdelo očitno dovolj daleč v bodočnosti, da je lahko napovedal, kakšne groze vse se pišejo nam Slovincem. Če...

Miha Remec, človek na pragu 21. stoletja, človek dinamičnega časa, je pokukal za nas le za sto let naprej, da si nas je privoščil takšne, kakršni smo, kakor nas vidi njegovo novinarsko oko, nas snema njegova ocenjevalna kamera, ki ulovi v objektiv tudi tisto, česar si o sebi še v snu ne bi marali misliti. Zanj in za nas je skopec v leto 2087 pustolovščina, polna pogruntavščin, ki nas na zunaj zlahka spravijo v smeh in kot za zabavo v pristajanje na to, da utegnemo zares biti takšni, kolikor že nismo tako naravnani; v resnici pa se počutimo, kot da bi nas hoja po koprivah in bodečih nežah le prehudo opekla in ošvrkala vsaj naše noge, če že posledice ne sežejo više. V romanu *Zelena zaveza*, ki ga je označil za političnofantastičnega, je izrabil marsikaj, kar mu je bilo na razpolago, tako rekoč na dlani o nas danes, kar pa raste iz minulega ozioroma je posledica tistega včeraj in še malo onega predvčerajšnjega, kar nam je usojeno nositi s seboj kot neljubo prtljago preteklosti. Možnosti svobodnega gnetenja domišljije, tehnološkega razvoja, razmikov ožin in vključevanja v kozmične razsežnosti prek hrbita evropske in svetovne sproščevalne politike in odnosov med ljudmi, narodi, pripadniki miselnosti, seveda na sodoben, naprej zazrt način, te možnosti si je Remec privoščil do mile volje. Oštel nas je in nas spodbudil. Krepko si nas je privoščil in nas potrepjal, vsega po malem, v primerni dozi, po zaslugah. Sposodil pa si je tudi smer razvoja, ki vodi v na zunaj visoko civilizirano, skrajnje razvito družbo, ki pa je v osnovi otročja, nenaravna, odtujena naravnim zakonom in frustrirana v biti, izumetničena in nečloveška.

Tako se lahko hkrati zabavam in gripam v ustnice, se trkam po prsni, kaj vse utegnemo in smo sposobni doseči, in nas je strah. Kajti kaj, če izmišljenina postane resnica? Če v svoji topoglavosti zares lahko postanemo smetišče Evrope, ne pa njegov »rajski otoček«, zeleni biser sredi betona, čada, smoga, strupov, smrtonosnih sevanj? Kaj, če bo postala seksualno-orgiastična igračkarija z ljudmi edini »cilj, ki bilo bi ga želeli« (Shakespeare)?

Resda se je svet že odrekel orožju v klasičnem smislu in vojskovanju v duhu 20. stoletja, da so mu zategadelj ostale zgolj palice, frače, loki, molotovke iz koktinih steklenic pa drugo orožje srednjega veka. Toda ali ni nevarnost drugačnega orožja, orožja poneumljenosti in poneumljanja prav tako velika? Kuga modernega časa, hujša kot aids? Ne mori le telesa, mori duha, izničuje um in razum.

Vsekakor se za lahkotnim pisanjem, domiselnimi in tudi duhovitimi dogajanjem in v sami zasnovi romana skriva precej takega, o čemer je vredno globlje premišljati. To ni le fantastika zaradi fantastike. Je vprašanje razvoja civilizacije, posameznika, človeškega rodu nasploh.

Zgradba knjige je preprosta. V poletju sto let po našem času odkrije stikavt Gapa Zakotnik v svojem samoletu nad Kočevskim Rogom grozno nevarnost: zvezne čete Balkanije skušajo naskrivoma spraviti v podzemeljske prostore v tem državno zaščitenem rezervatu strupene radioaktivne odpadke; njegova budnost sproži zahtevo po odcepitvi Slovenije od Balkanije s pomočjo evropske in svetovne skupnosti. V to se po sili okoliščin vmeša pisatelj starega kova Albert Švigelj, zagovornik neoskrunjene narave, naravnega življenja. Ogorčen nad tem, kar se počne s Slovenijo, se odloči za gladovno stavko, pri čemer vztraja do smrti, saj navzlic intervenciji Zelene garde, slovenskih navdušencev za samostojno Združeno Slovenijo referendum zoper odlagališče jedrskih odpadkov, ne učaka, saj se zadeva

zaradi drugačnih koristi, posega drugih struktur, moči zavlačuje.

Gapa Zakotnik, zastopnik slovenskega videa, ki ima prevladujočo vlogo v življenju občanov, vse to dogajanje spremlja s kamero in pošilja pred oči domačega in tujega sveta. Video »zastрупitve« so prevladujoče v tistem času. Leta 2087 živijo ljudje po videu, od videa, za video, kar zadeva duhovno plat njihovega razvoja. Sicer pa so zasvojeni od standarda, tehničnega razvoja in napredka in Švigelj jih po dolgem času malo pocuka za ušesa, jim vzburi zaspano kri v žilah, da se postavijo v vlogo brambovcev svoje nekdanj prislovično lepe dežele, o kateri kdaj pa kdaj kaj uzro na svojih ali javnih videih.

Albert Švigelj po sebi in iz zornega kota svojega stališča prvikrat v svoji pisateljski karieri lahko sporoči svetu o namenu narave, veselja, človeškega bivanja in sreče: »... ljudje tisočletja mislimo, da je ta svet narejen za nas, da nam je dan

v last in oblast, v rabo in izrabo, ne zavedamo pa se, da smo s tem svetom enoten organizem, v katerem je pomemben vsak, tudi najmanjši del. Moj protest zoper smetišče v Črnem lesu je torej protest planetarnega organizma.« (Str. 188)

Verjetno je vrhu vsega tipično slovenskega, žalostnega in manj žalostnega to tudi nekakšno pisateljevo osnovno sporočilo današnjemu obljudovalcu našega planeta, posebej slovenskemu, ki vse bolj in bolj veselo tlači v žrelo pogina, kar je najbolj pomembno in dragoceno za zanamce, da bo njihova dediščina smetišče – takšne in drugačne vrste, če se ta hip ne zganemo in ne ukrepamo.

Za jezikovnega sladokusca je na razpolago nekaj novih besed (drčnik, hitron, človeščina, žarkosevnik, stikavt, mišičnjak, samolet...) vrhu bogate izbire izvirnih oznak za moški in ženski spolni organ, ki tudi igrata vodilno vlogo v življenju leta 2087.

JANEZ GRADIŠNIK

ARHIPELAG GOLI

O Golem otoku smo brali že nekaj pričevanj, deloma v leposlovni obliki, deloma v bolj dokumentarni. Težko je primerjati, a zase lahko rečem, da so me najbolj prepričali (in pretresli) spomini na jetniško življenje, ki jih je napisal Janez Jezeršek-Sokol z naslovom *Arhipelag Goli* z ironičnim podnaslovom *Moja zadnja komandantska potovanja*. Delo je za tisk priredil pisatelj Ivo Zorman. Škoda, da ni avtorja opozoril na nekatere pomanjkljivosti, ki bi jih bilo lahko odpraviti. Ena izmed njih je ta, da so stvari v knjigi premalo datirane. Po avtorja pridejo »v ponedeljek zjutraj«, recimo, in jetniška leta prehajajo drugo v drugo, ne da bi imel bralec oporo v letnicah. Pri morebitni novi izdaji (menda razprodanega) dela bi se to brez težav dodalo.

Jezeršek je bil v partizanih, leta 1947 ga pošljejo kot vojnega atašeja v Rim, že čez dve leti pa se vrne v domovino, da bi študiral na Vojaški akademiji v Beogradu (ima polkovniški čin). Medtem pa je bil Informbiro, »informbirojevce« še vedno zapirajo, in tako je (kdaj?) zaprt tudi Jezerškov prijatelj Dušan Majcen. Ko se Jezeršek po kongresu Zveze borcev v Ljubljani januarja 1951, kjer je bil gost, vrne v Beograd, se začne zavedati, da je zaradi prijatelja tudi on ogrožen. Podpolkovnik Tone Marinček, nekdanji kršćanski socialist, mu nekoč svetuje, naj bi (o prijatelju) napisal »izjavo« za Kos, da bo »imel mir«. Vendar Jezeršek ne napiše nič takega, in tako pridejo tistega ponedeljka ponj in ga odpeljejo na Banjico. »Tam se začena moja golgota. Pa ne samo moja« (tudi njegove družine, pravi avtor. Obtožijo ga, da je »izdajalec revolucije in naroda« (str. 40), čeprav mu nimajo očitati nič konkretnega. Danes misli, da so ga

prijeli predvsem zato, ker je razne reči presojal kritično in svojih misli ni skrival. Od žene potem zahtevajo, naj se loči od njega, pa tega ne dosežejo. Žena se potem preseli v Ljubljano in tam doživlja sama razočaranja.

Ko človek poroča o knjigi, kakor je Jezerškova, ga ima, da bi še in še navajal iz nje; a seveda mora pustiti bravcu, da si to sam poišče. Nekatere odlomke pa bom vendarle navedel, tako tega o metodi zasliševanja v zaporu na Banjici: »Osumljene so prijeli na osnovi mnenja Udbe ali Kosa ter v soglasju z določenim političnim forumom. V zaporu so jih potlej z mučenjem in izčrpavanjem silili, da bi sami priznali sovražno delovanje proti ljudstvu, partiji in državi. Takšno priznanje je bilo dovolj za potrditev krivde ... (str. 65). V **mehčanje** zapornika je sodilo fizično izčrpavanje, ko so si sledila zasliševanja noč za nočjo, pa tudi neposredno mučenje.« (str. 66)

Nekoč Jezeršku vtaknejo v celico ova-duha, vendar brez uspeha (str. 68). Nobene spremembe tudi ne prinese obisk Borisa Kraigherja v zaporu (str. 71–76). Preiskava, kakršna pač je, teče naprej, in nekega (tu nedoločenega) dne Jezerška obsodijo na 12 let strogega zapora s prisilnim delom. Kmalu sledi njegovo »prvo komandantsko potovanje«, skupaj z drugimi jetniki ga na nečloveški način vkrcajo na ladjo in odpeljejo na neki otok. Tam doživijo sprejem, kakršen je bil popisan že v drugih delih o Golem otoku: njihovi sokaznjenci jih sprejmejo z divjim vpitjem in s pretepanjem, teči morajo skozi špalir, v katerem dobivajo take udarce, da Jezeršek temu pravi »tek za življenje«.

Izkaže se, da so prišli na otok Sv. Grgurja, ki je zraven Golega otoka in nekakšna »podružnica«, od leta 1951 naseljena zlasti z vojaškimi zaporniki. Razmere so tu podobne kakor na Golem otoku (avtor pravi, da so bile še slabše): jetniki imajo kakor v posmeh svojo »samoupravo«, vse je zelo podobno nemškim kazenskim taboriščem – imajo sobnega starešina, sobnega vodnika, in Udba si je zanje izmislila sistem »prevzgoje«: večidel razbijajo in prenašajo kamenje pod žgočim

soncem. Zraven pa imajo nekakšne »politične ure« s premlevanjem prebranih član- kov. Kakor Indijci so razdeljeni v kaste, ki so »banda, bojkotirani, odloženi in člani kolektiva« (bolj kakor na Indijce stvar sicer spominja na Kafko). Iz nižje kaste lahko napredujejo v višjo, a če se kaj pregrešijo, jih to vrže nazaj v nižjo. Še citat: »Dela, ki smo jih opravljali, so se delila na taka, ki so imela svoj smisel, in na garanje brez koristi, ki je imelo edini namen: izmučiti 'bando'«. (str. 110)

Eden najbolj grozljivih podatkov je tisti o t. i. »dvomotorcih« in »tromotorcih«, znan tudi iz drugih pričevanj: kako so jetnike, obsojene na dve leti, po poteku te dobe vozili na Reko, tam pa jim brž vnovič »odbrenkali« dve leti zapora in jih odpeljali nazaj na otok. Pač cinizem brez primere.

Novost v tej knjigi (vsaj zame) je poročilo o tem, kako je Udba (najprej v letih 1950–1952, a tudi še pozneje) skušala v taborišču izkoreniniti »peto kolono«. Za to je imela poseben sistem, popisana na str. 118 (in poznejših): »Sistem prevzgoje je postavljaj obsojenca v položaj, ko naj bi ves čas prestajanja kazni tekla preiskava obtožb, za katere mu je bila že izrečena sodba. Spremljale naj bi jo vseh vrst ovadbe, ki so bile običajne pri taki preiskavi. ... Zamisel o nadaljevanju preiskave že obtoženih in obsojenih je bila izrazito balkanska.«

Sicer pa potekajo dogodki na arhipelagu Golem tako, da vsaki strahoti čez čas sledi še strašnejša. Eden žalostnih vrhun- cev tega dogajanja je popis na str. 134, kako so jetniki v »špalirju« do smrti pobili tovariša, ki se mu je posrečilo pobegniti in ga je Udba pripeljala nazaj.

Obiski visokih funkcionarjev straš- nega stanja nič ne spremenijo, tudi tisti ne, ko pride na obisk sam Aleksander Ranković v spremstvu svoje žene Slavke in Vide Tomšič. A to je že v kaznilnici v Bileći, zakaj Jezeršku je bilo namenjeno, da bo spoznal vse enote arhipelaga Gole- ga: s Sv. Grgurja ga premestijo na otok Ugljan, z njega v Bilečo, od tam pa v začetku leta 1954 na Goli otok. Vse te postojanke so si precej podobne med se- boj, in stanovitno je tudi prizadevanje

Udbe, da bi med jetniki uničila domnevno »peto kolono«, tako v času pred odhodom iz Bileće uprizori t. i. »sekanje repov«. V poznejših letih zganja kampanjo proti »pasivizmu«.

Leta pa tečejo (čeprav v knjigi ni ja- snega pregleda o njih), pritisk polagoma popušča, začenjajo se olajšave: (kratki) obiski svojcev, paketi, delne pomilostitve ... Na str. 181 dela avtor nekakšno bi- lanco in pravi: »Koliko ljudi je trpelo v arhipelagu groze, dokler je trajala histe- rija politične policije, koliko jih je živelo v razmerah, ki ne bi bile primerne niti za živali, in koliko življenj je ostalo tam, ne vem. Številke neke gotovo so, a doslej še niso bile objavljene. V nedostopnih arhi- vih jih drže tisti, ki so krivi ali sokrivi gorja.«

Četrto »komandantsko potovanje«, ti- sto na Goli otok, je za avtorja tudi posled- nje. Na koncu pridejo na otok še navadni kriminalci, Udba še naprej zbira podatke o obsojencih, uprava pa po njenih navodi- lih mrcvari jetnike. Avtor doživi še en udarec, morda najhujšega, saj ob tem uga- sne tisto malo vere v »sistem«, kolikor mu je je še ostalo: upravnik taborišča mu pove, da so bili Ranković in celotno najvi- šje vodstvo »sproti obveščeni, kaj se do- gaja na Golem otoku in v vseh drugih taboriščih« (str. 233).

Leta 1956 je avtor star 36 let. V decem- bru, prve dni, so številni obsojenci, med njimi avtor, oproščeni nadaljnega presta- janja glavne kazni in vse dodatne so jim črtane. Še tisto popoldne se pomiloščenci vkrcajo na ladjo, ki jih je pripeljala tja, in odplovejo prostosti naproti. Golgot je konec.

Preden izrečem poglobitno misel, ki me je spremljala ves čas ob branju te knjige, oglašala pa se mi je že prej ob vsem, kar sem slišal z Golega otoka, le še nekaj drobnih pripomb k tej knjigi. Jeziku v njej skoraj ni kaj očitati, zmotili sta me le dve površnosti, da je »Janhuba poznal Dila« (str. 21 – to je bil seveda Diehl) in da je avtor dobil »hud napad gihta« (str. 196 – kar tri slovenske izraze imamo za to bolezen). Po nerodnosti ali po malomar- nosti je knjiga ostala brez kazala: res se

je končala s polovično polo, a za kazalo je bil lep prostor spredaj.

Čeprav je bil Goli otok (cel arhipelag) dolgo tabujski téma, so se dala poglavitna dejstva o njem zvedeti že v petdesetih letih. Koliko več sem slišal o njem, toliko bolj sem strmel nad dvojim. Prvič, kako je bilo mogoče, da je neki policijski režim kot zastopnik svoje stranke, Komunistične partije Jugoslavije in pozneje Zveze komunistov Jugoslavije mogel tako nepri- zanesljivo, grozovito, prav nečloveško ravnati s **svojimi lastnimi ljudmi** – resda povečini nezvestimi, zapeljanimi, zablo- delimi ljudmi, a ti ljudje so se prej dolga leta z vsemi svojimi močmi bojevali za to stranko in to gibanje!

In drugič, še bolj osupljivo, kako si je mogoče razložiti, da so si ti jetniki, sami že čez vse mere trpinčeni od svojih ječar-jev, kot karikature samouprave ustvarili še poseben, enako ali celo še bolj nečlove-ški, skoraj bi rekel zverinski sistem, s katerim so se trpinčili med seboj – od tiste pošastne more »sprejema«, ki je bil pov- sem kufkovski, pa do vseh drugih proti-človeških in protinaravnih početij, s kate-

rimi so drug drugemu grenili in krajšali življenje. V sodobnem svetu ali tudi v zgodovini ne poznam primera, ki bi ga bilo mogoče vzporejati s to grozljivo mu-čilnico in samomučilnico.

In tu je zdaj mesto, kjer bi morali pripadniki jugoslovanskega komunistič- nega gibanja, še zlasti pa njegova razum- niška elita, zastati in se vprašati: Kaj je tako strašno narobe v naši miselnosti, v našem gledanju na svet in človeka, da se je mogel iz naše ideologije poroditi tak peklenski sistem mučenja in samomuče- nja? Od kod takšna skrajna nečlovečnost, takšne moralne zablode in nizkotnosti v gibanju, ki je nastalo zato, da bi osvobo- dilo človeka in mu zagotovilo boljšo pri- hodnost? Kako je moglo spraviti na svet takšno grozoto, pravo nasprotje vsega, za kar se v besedah zavzema? Je ta nečloveč- nost tujek v komunistični miselnosti, osta- nek iz človekove preteklosti, ki ga kot možnost vsakdo nosi v sebi, ali pa jo je porodil in omogočil prav marksistični, komunistični pogled na človeka in svet?

Brez odgovora na to vprašanje se po- glavje o Golem otoku ne more končati.

Janez Jezeršek-Sokol: ARHIPELAG GOLI. Moja zadnja komandantska potovanja.

Cankarjeva založba. Ljubljana 1989. Za tisk priredil Ivo Zorman. Opremil Boštjan Kenda. Strani 248.

DR. FRANC ROZMAN

PLANIRANA REVOLUCIJA

O razvoju socialistične misli v Rusiji so bili jugoslovanski bralci, še bolj pa to velja za slovenske, doslej poučeni praviloma le iz marksističnega gledanja, zato je delo Latinke Perovič, ki se je po prisilnem odhodu iz političnega življenja 1973. leta posvetila znanosti in v zadnjih letih pripravila vrsto odličnih historiografskih del, toliko bolj zanimivo in, rekli bi lahko, kar šokantno. Ob proučevanju zgodnjega razdobja srbskega delavskega gibanja (naj omenimo njene knjige *Srpski socialisti 19. veka*, 1985, Pera Todorović, 1983, pa ureditev izbranih spisov Mite Cenića, 1988, in Pere Todorovića, 1987, pa spominov Avrama Petrovića, 1988) se je njeno zanimanje usmerilo na ruski jakobinizem in blankizem. Sad tega ukvarjanja je *Planirana revolucija* (BIGZ, Globus, Zagreb 1989), ki pomeni dovolj obsežno, predvsem pa zelo prenicljivo analizo (str. 17–256), z izborom tekstov Zaičnjevskega, Nečajeva, Tkačeva in pa skupine Narodna volja (str. 161–504). Poleg tega je dodano še petdeset strani opomb pa bibliografija in seznam imen. Gre za prvo hrestomatijo tekstov predmarksistične ruske misli pri nas in lahko rečem, da so vodilni protagonisti zelo dobro predstavljeni. Tekste je iz ruščine prevedla Lidija Subotin.

Avtorica se je torej odločila, da predstavi misel ruskih jakobincev in blankistov na podlagi njihovih lastnih del. Seveda je takoj treba poudariti, da pri teh ruskih socialistih ne gre za neposreden vpliv francoske revolucije, ampak so sad ruskih razmer, in to v času, ko je zaradi velikega socialnega in gospodarskega zaostajanja, kar se je pokazalo na koncu krimske vojne 1856, carska Rusija morala sama začeti reformirati svojo družbo, čeprav se je začela zgodovina jakobinizma

še v dvajsetih letih preteklega stoletja, ko so se v vojni eliti snovali tajni revolucionarni krožki, npr. dekabristov. Drastične represalije režima so v Rusiji utrdile tradicijo revolucije in v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja se je jakobinistična teorija obnavljala v povezavi z blankizmom. Tedaj so namreč v okviru ruskega narodnjaštva poleg anarhistov in progresistov dobili posebno mesto tudi ruski jakobinci in blankisti. Seveda se takoj postavlja metodološko vprašanje, ali je mogoče skrajno levico, jakobince v francoski revoluciji 1789, poistovetiti z blankisti, katerih teorija je bila odziv na nove družbene neenakosti v 19. stoletju in katere končni cilj je bil socializem. Prevladujoča je teorija, da je v Rusiji mogoče govoriti, da se nasledka teh dveh pojmov tu vendarle združujeta in da pravzaprav gre za isto – ruski jakobinci so ruski blankisti in narobe, kajti osnovni principi so identični: ti pa so: revolucija v Rusiji ne bo zmagala kot stihijsko gibanje množic, zato je treba ustanoviti tajno, strogo centralizirano revolucionarno organizacijo, ki naj ima za cilj v prvem ugodnem trenutku prevzeti državno oblast in ustanoviti revolucionarno vlado. Takoj naj se tudi izvede nacionalizacija, pri čemer tovarne in prometne zveze prevzame država, zemlja pa se razdeli kmečkim občinam. Revolucionarna vlada mora takoj odločno zatreti sovražnike revolucije in v ta namen vladati s terorjem. Cilj je preskok kapitalizma in takojšnje vzpostavljanje socializma, ki naj bo družba totalne enakosti: ekonomske, moralne in celo umske. Glavno revolucionarno orožje ruskih jakobincev in blankistov je bila volja; nemajna volja in čvrsta organizacija zmoreta storiti tisto, kar se hoče. Pri tem namen posvečuje sredstvo. To načelo pomenostavlja samo sebe v družbi in v posamezniku in po tej logiki je socialistična revolucija možna v vsaki družbi in vedno; važno se je samo polastiti oblasti in z diktaturo proletariata preurediti državo po svojem načrtu. Na to metodo, ki zane-marja dejanske družbene odnose, je opozoril že starosta ruske socialne demokracije V.G. Plehanov. Da je ruski jakobinizem in blankizem postal doktrina, je mo-

ral skozi vrsto idejnih spopadov z drugimi predstavniki ruskega revolucionarnega gibanja, predvsem z anarhisti in progresisti, pa tudi z marksizmom kot glavno smerjo v zahodnem evropskem revolucionarnem gibanju, ki je imel tudi pred boljševiki že svoje močno zaledje. Ne glede na specifičnost ruskega položaja imajo te ruske ideje tudi splošnejši pomen in sled te dokrine je še danes vidna pri nekaterih revolucionarnih skupinah, predvsem tistega tipa, ki nastajajo v državah z agrarno in avtokratično družbo na prehodu v industrijsko družbo, ki zagovarjajo teorijo skokov v družbenem razvoju in skušajo vesplošno zaostalost kompenzirati z radikalnimi idejami in družbenimi akcijami. Že dejstvo, da je večina ruskih revolucionarjev živela v emigraciji in tam izdajala večino svojih spisov, je eden od vzrokov, da se je zahodna historiografija z njimi ves čas relativno intenzivno ukvarjala. To zanimanje se je še posebej okrepilo po drugi svetovni vojni, kajti v tej smeri ruske politične misli so se namreč iskale korenine oktobrske revolucije in boljševizma sploh. Najpogostejše so bile primerjave Lenina s Tkačevim in tudi z Nečajevim. Prav Petra Nikitoviča Tkačeva ima veliko zahodnih teoretikov in zgodovinarjev za prototip in predhodnika Lenina (npr. Volfe, Shapiro, Karpovič, najbolj pa Albert Weeks, ki je našel kar deset bistvenih podobnosti v konceptih Lenina in Tkačeva: ustanovitev partije deklasiranih intelektualcev zarotnikov, z majhno skupino oborožen prevzem oblasti v centrih moči, skrajni centralizem znotraj elitistične partije, močna socialistična diktatura na čelu z deklasiranimi intelektualci, permanentna revolucija, prelaganje odmiranja države v prihodnost, prepoved politične opozicije, preziranje liberalne meščanske demokracije, ustanovitev kaznovalne komisije za zaščito diktature, kvazi marksistična ekonomska teorija, Rusija kot poseben primer, kjer se lahko izvede revolucija in gradi socializem). Seveda je jasno, da je sovjetska historiografija zelo občutljiva za to problematiko in šteje zahodne avtorje za politično tendenciozne, toda njihovih rezultatov vendarle ne ignorira. Ruska in so-

vjetska historiografija se je seveda tudi sama precej ukvarjala z ruskimi jakobinci in blankisti. To ukvarjanje lahko razdelimo na več razdobj, in to čas carske Rusije, od oktobrske revolucije do dokončne prevlade stalinizma v tridesetih letih, čas do 20. kongresa Komunistične partije Sovjetske zveze in slednjič tudi obdobje do danes. Reči je treba, ne da bi se podrobneje spuščali v ta sicer nadvse zanimivi problem, da je bila čas od 1917 pa nekako do 1935 obdobje intenzivnega ukvarjanja s to problematiko in tudi z dopustitivijo različnih interpretacij. Vse to je zamrlo s Stalinovo tezo, da boljševizem nima nič skupnega s prejšnjim revolucionarnim gibanjem v Rusiji, kajti s to povezavo bi padla teza, da je boljševizem izključno marksističnega izvora in s tem bi postala vprašljiva tudi vodilna vloga sovjetske partije v teoriji in praksi mednarodnega delavskega gibanja. Zgodovina VKP(b) iz leta 1938 je že vzpostavila shemo, da so narodnjaki nasprotniki marksizma in da ima prvi marksist v Rusiji Plehanov v sebi že od začetka klice manjševizma, to pa so teze, ki so bile nasprotne celo pisanju Lenina, vendar potrebne za vsakdanjo politično rabo. Po 20. kongresu se je to gledanje začelo spreminjati, spet so začeli objavljati dela ruskih blankistov in jakobincev, čeprav nekaj tabujev še ostaja, zlasti odnos boljševizma do ruskega jakobinstva in blankizma, dasiravno sta o tej stični točki govorila že Rosa Luksemburg in Karl Kautsky.

Če bi hoteli predstaviti razvoj ruskih blankistov in jakobincev, tako politični kot idejni, bi seveda morali porabiti veliko prostora, kajti gre za zapletene stvari. Ne moremo tudi mimo njihovega odnosa do Marksa, Engelsa, Lenina in seveda narobe, kar je v svoji uvodni študiji zelo pregledno in prepričljivo prikazala Latica Perović. Z njenim monografsko zasnovanim uvodom in hrestomatijo tekstov smo tako dobili resnično dragocen in luciden prerez pomembnega dela ruske zgodovine in gibanja, ki je zaradi kasnejših dogodkov še vedno vredno proučevanja in ima veliko povedati tudi tukaj in danes. Če bi bilo to znano prej, bi nam bilo morda le kaj prihranjeno.

ALOJZ ŠTRADJOT

RAZMIŠLJANJE IN OPREDELITVE

V uvodnem pojasnilu h knjigi z naslovom *Srečna mlada generacija* je avtor Marko Vrhunec zapisal, da si je med vojno zapisoval dogodke, razmišljanja in opredelitve, ki so se mu zdeli pomembni. O prvem delu knjige s podnaslovom *Zgodovinska pričevanja o ilegalnem delovanju v letih 1941–1943*, ki je bil že objavljen v reviji *Borec*, je zapisal, da so v njem »podana spominska pričevanja o letih 1941–1943 v Ljubljani, zapisana leta 1985 in oprta na dva ohranjena dnevnika, pričevanja soudeležencev in moj spomin« ter da je dogodka komentiral le toliko, kolikor je bilo potrebno za lažje in pravilnejše razumevanje. Edino ta del knjige je avtor v celoti napisal po vojni, leta 1985, kajti v drugem delu knjige objavlja svoj originalni dnevnik, pisan v partizanih od 1943 do 1945, ki mu je za sedanjo objavo dodal le skup komentar, v tretjem delu pa politični priročnik, napisan leta 1944, prav tako že objavljen v reviji *Borec*, h kateremu je napisal komentar in opombe Jože Novak.

Zakaj se avtor ni odločil kar za objavo dveh ohranjenih dnevnikov iz let 1941–1945, kot se je za objavo dnevnika iz let 1943–1945, v uvodnem pojasnilu ne pove. Pojasnilo, da »se izvirnih zapisov in dokumentov nisem dotikal in ni iz njih ničesar izpuščenega ali spremenjenega«, izrečno ne pove, ali je pri pisanju knjige iz teh dveh dnevnikov kaj izpustil. Vsekakor bi bili posamezni deli obeh dnevnikov za bralca zelo zanimivi, če je v njih kaj več podatkov o vlogi avtorjevega očeta in njegovih političnih somišljenikov, nacionalistov, pri vzpostavljanju stikov z jugoslovansko kraljevo vlado v Londonu, pročetniško usmerjenem častniku, ki je nekaj časa ilegalno bival pri Vrhunčevih v Ljubljani in je delal za angleški Intelligence

Service, tajni radijski postaji v Ljubljani septembra 1941, očetovem znancu, ki je delal pri časopisu *Jutro* in je posredoval, da so avtorja leta 1942 izpustili iz zapora, pri čemer ga je eden od privržencev slovenskih četnikov (plavogardistov) hotel pridobiti za sodelovanje s četniki.

Monografije o nastanku in razvoju četništva v Sloveniji še nimamo. Po podatkih enega mlajših zgodovinarjev se je približno tretjina od 1200 častnikov in podčastnikov razpadle jugoslovanske kraljeve vojske, kolikor se jih je leta 1941 zateklo v Ljubljansko pokrajino, v glavnem v Ljubljano, odločila za slovensko četništvo, belo gardo in kasneje domobranstvo. Slovensko četništvo je bilo po svojih prvotnih namerah za odpor proti okupatorju. Vsiljujejo se vprašanja, kako so si ti častniki konkretno predstavljali odpor proti okupatorju, ali so se zavedali, da jih bo splet okoliščin prignal v sodelovanje z njim. Ali sta dovolj preučena odnos pripadnikov Mlade jugoslovanske nacionalne stranke v Sloveniji do Osvobodilne fronte, v katero so hoteli vstopiti, pa so si premislili, trdeč, da je Osvobodilna fronta proti kralju in da ni orientirana jugoslovansko, in odnos pripadnikov skupine Stara pravda, ki je vstopila v Osvobodilno fronto, toda polagoma začela terjati, da naj ta postane koalicija, in potem izstopila, poudarjajoč, da je Draža Mihailović pozitivna osebnost v osvobodilnem boju? Kako so gledali na vlogo Draže Mihailovića tisti slovenski častniki in podčastniki bivše kraljeve vojske, ki so se odločili za narodnoosvobodilno gibanje – takih naj bi bilo v Ljubljanski pokrajini približno 400 – s kakšnimi osebnimi dilemami so podpisali sporazum z vodstvom Osvobodilne fronte, potem ko je njen ilegalni tisk začel napadati Dražo Mihailovića, ker je na prelomu 1941–1942 začel sodelovati z okupatorjem? Ali je dovolj raziskana in ovrednotena vloga tistih pripadnikov Orjune (Organizacije jugoslovanskih nacionalistov), ki so med dvema vojnama na Primorskem sodelovali v nacionalnem, deloma oboroženem boju proti fašizmu?

Ta vprašanja si upravičeno postavljamo ob branju Vrhunčeve knjige zato,

ker v njej omenja pripadnike Jugoslovanske nacionalne stranke, politične somišljenike avtorjevega očeta, ki so se zbirali okrog časnika Jutro. O njihovi politični usmeritvi pa izvemo samo to, da so odklanjali sodelovanje z Osvobodilno fronto (nekdanji aktivisti v Ljubljani vedo povedati, da so bili pri Jutru tudi ljudje, ki so sodelovali z Osvobodilno fronto) in da je na njihovo pobudo avtorjev oče oktobra 1941 odpotoval v Švico z namenom, da bi s pomočjo tamkajšnjega jugoslovanskega kraljevega veleposlanika prišel v London, kjer bi članom jugoslovanske kraljeve vlade razložil stališče jugoslovanskih nacionalistov iz Slovenije do Osvobodilne fronte. Hkrati pa je na pobudo zeta, sodelavca Osvobodilne fronte, ilegalno odnesel v Švico tudi politične dokumente, med njimi memorandum o slovenskih narodnostnih mejah, ki so ga sestavili kulturni delavci, profesorji Zwitter, Pirjevec in drugi. Avtor podrobno opisuje prizadevanja za rešitev očeta, ki mu je – potem ko so ga po vrnitvi iz Švice v Ljubljano Italijani aretirali in obtožili vojaške špijonaže – grozila smrtna kazen, ne omenja pa, ali je vodstvo Osvobodilne fronte vedelo, da je oče nesel v Švico omenjeni memorandum, kakor tudi ne, kakšen je bil njegov položaj pri Snosu na osvobojenem ozemlju v Beli krajini, ko se je vrnil iz ječe v Italiji, in zakaj so ga po vojni dvakrat zaprli, leta 1945 in 1950.

Prvi del knjige je mestoma vsekakor izjemno zanimiv. Naj omenimo samo – poleg očetove vloge pri tajni radijski postaji v Ljubljani za zvezo z jugoslovansko kraljevo vlado v Londonu – ponudbo poveljnika italijanskih okupacijskih sil v Sloveniji generala Gastona Gambare, ki je stanoval v hiši Vrhunčevih, da bi dal ljubljanskim mladincem orožje za boj proti Nemcem s pogojem, da med njimi ne bi bilo komunistov. Belogardistična propaganda je to spretno izkoristila in pisala o sodelovanju komunistične Osvobodilne fronte z italijanskim okupatorjem. Toda avtor izjemno zanimivih dogodkov ni vzel le kot podlago za preučitev in opis širšega političnega ozadja teh dogodkov, ampak jih je opisal celo bolj skopo kot dogodke iz družinske kronike in las-

tno delovanje za Osvobodilno fronto, kateremu mestoma pripisuje prevelik pomen. Vrednost prvega dela knjige, ki bi lahko bil med drugim samostojni avtorjev opis političnih razmer v taboru jugoslovanskih nacionalistov v Sloveniji, iz katerega so izhajali slovenski četniki, in opredelitev članov študentskega kluba, kateremu je pripadal avtor, za Osvobodilno fronto ali proti njej, je predvsem v tem, da daje zgodovinarjem nekatere iztočnice za podrobnejšo preučitev političnih silnic v Ljubljani, zlasti v letu 1941, v zametkih kasneje vse bolj ostre diferenciacije: ali za Osvobodilno fronto ali proti njej. Tako kot je napisan, je ta del knjige le zbirke dogodkov, od zelo pomembnih do povsem nepomembnih. Ocenjujemo ga ne po tem, koliko je avtorju uspelo zbuditi zanimanje bralca za življenje in ilegalno dejavnost njega samega in drugih članov Vrhunčeve družine, sorodnikov in znancev, pri čemer pač ni imel izostrenega čuta za odbiranje pomembnega od nepomembnega, ampak po tem, koliko mu je uspelo pojasniti zgoraj omenjena vprašanja.

Brez potrebe na primer opisuje skoraj sleherno od številnih hišnih preiskav pri Vrhunčevih, o članih študentskega kluba pa pove le malo. Ne opiše njihovih stališč v debati o tem, da bi se klub v začetku leta 1942 v celoti opredelil za Osvobodilno fronto. Imenoma so naštetni člani kluba in navedeno je, kateri je bil proti Osvobodilni fronti, ker da jo vodijo komunisti – to so edine besede o njihovi opredelitvi proti Osvobodilni fronti – ne napiše pa, kateri so bili nevtralni in zakaj. Ne izveemo, kateri člani kluba so morda bili iz bogatih meščanskih družin, tako kot avtor, in koliko je bila avtorjeva opredelitev za Osvobodilno fronto med njimi izjemna, kakšen je bil nasploh odnos bogatih ljubljanskih meščanskih družin do Osvobodilne fronte. Ne izveemo, kako so se med temi študenti, pred katerimi je bila usodna odločitev, ali k partizanom ali k četnikom ali k beli gardi, kresala mnenja o tem, ali se je mlad človek kot patriot dolžan bojevati proti okupatorju, pa čeprav skupaj s komunisti, saj se je klerikalno in liberalno časopisje pred vojno in med njo tako trudilo, da bi ga odvrnilo

od njih. Sodelovanje ali nesodelovanje s komunisti je v današnjem političnem pluralizmu v Sloveniji spet aktualno! Če si avtor v svojih dveh dnevnikih iz let 1941–1943 ni nič zapisal o sodelovanju ali nesodelovanju s komunisti, kar je bilo ključno vprašanje za opredelitev nacionalistov, liberalcev do Osvobodilne fronte bi to lahko storil ob pisanju knjige v komentarju, kot ga je napisal, čeprav skopem, k svojemu dnevniku iz let 1943–1945.

V drugem delu knjige, to je v Dnevniku iz partizanov od septembra 1943 do maja 1945 beremo o avtorjevem zelo pestrem življenju in delovanju po njegovem odhodu k partizanom, saj je bil borec, politični funkcionar na terenu in v partizanski enoti, administrator v partizanski enoti, član vojnega sodišča, vršilec dolžnosti javnega tožilca na terenu in nazadnje politični komisar 10., Ljubljanske brigade. Na zunaj, po funkcijah sodeč, uspešna pot partizana, ki so mu zaupali celo preveč odgovorne naloge, tako celo nalogo javnega tožilca, za kar je bil premlad in neizkušen. V resnici pa je imel v partizanih dolgo časa prav težavne probleme. Znano je, da je med partizani po enotah obstajal odpor proti partizanom iz meščanskih družin, pač zaradi splošnega ljudskega odpora proti gospodi. Pred tem odporom so bili zaščiteni tisti intelektualci, partizani iz meščanskih družin, ki so partiji iz političnih razlogov veliko pomenili. Avtor je bil po eni strani favoriziran, saj so mu zaupali opravljanje nalog javnega tožilca, po drugi pa se je za njim vleklo njegovo socialno poreklo ko nekakšen madež.

Po prihodu v Ljubljansko brigado septembra 1943 je imel od vsega začetka, torej kot novinec, pomembne naloge. Tako so ga poslali na Rakitno na pogajanja z belogardisti. Pogajanja niso bila uspešna, belogardisti se niso vdali. Morda je bil neuspeh pogajanj vzrok, da je moral čez teden dni zapustiti štab bataljona in oditi v četo kot borec. Po treh dneh pa je že prevzel funkcijo bataljonskega sekretarja Skoja, toda po sklepu štaba bataljona jo je po enem tednu prenehal opravljal in se je v naslednjih tednih udeležil pohodov in bojnih akcij bataljona kot borec. Okto-

bra je bil v enoti, ki je varovala Kočevje med procesom proti 21 glavnim belogardistom in plavogardistom. V dnevniku piše, da je bil takrat po naključju zaslišan kot priča pri sojenju človeku, ki ga je leta 1942 zasliševal v ljubljanskih zaporih, potem pa ga izpustil domov, da bi ga pridobil za sodelovanje s slovenskimi četniki.

Čez nekaj dni je postal član področnega vojaškega sodišča v Ribnici, vendar ni bil član senata trojice, ki je obsodila na smrt »5 do 8 % od 430 belogardistov in plavogardistov«, kolikor jih je bilo takrat zaprtih v Ribnici. Po nemški ofenzivi konec oktobra in v začetku novembra 1943 se je vrnil na območje Ribnice in je bil med drugim komisar partizanskih straž na tem območju. V tem času je bil sprejet v partijo. Januarja 1944 se je moral vrniti v Ljubljansko brigado. V brigadi se je več mesecev vleklo razčiščevanje njegovega primera, ker so trdili, da je iz nje oktobra 1943 dezertiral. Šele ko so to razčistili, je bil imenovan za komisarja 4. bataljona. Toda že po petih dneh je bil na ukaz slovenskega glavnega štaba imenovan za vršilca dolžnosti javnega tožilca za Notranjsko. Ker pa je želel opravljati organizacijsko-politično delo v partizanski enoti, je bil septembra 1944 s posredovanjem prijatelja poslan v 18. divizijo za bataljonskega komisarja, novembra pa je postal komisar Ljubljanske brigade.

Od januarja do julija 1944, ko so na partijskem sestanku prebrali »odrešilno« pismo Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije o njegovem primeru, je trajala – tako je zapisal v dnevniku – »ena najbolj mučnih, a tudi vzgojnih dob mojega življenja«. Šele ko je prispelo to pismo, so uradno ugotovili, da iz Ljubljanske brigade ni dezertiral, ampak da so ga oktobra 1943 pristojni funkcionarji zadržali na ribniškem območju, ne da bi bili o tem pisno obvestili štab brigade, da ni bil izključen iz partije in da so očitki o njegovem nepravilnem ravnanju v posameznih situacijah malenkostni. Po avtorjevem mnenju, zapisanem v dnevniku, pa je v resnici šlo za to, da mu tisti okrog njega kot študentu iz bogate meščanske družine niso zaupali, da so na njegovo

iniciativnost in željo po funkcijah gledali kot na koristolovstvo in konjunkturiščno potezo ter dopuščali celo možnost, da je špijon, eksponent reakcije, ki ima nalogo vrniti se v narodnoosvobodilno gibanje in partijske vrste.

Vse to je občutil kot veliko težo. Znebiti se je hotel s takšnim vedenjem v boju in političnim delovanjem, da bi imel pravico terjati od partije popolno zaupanje. V mladostni zanesenosti in gorečnosti ne razmišlja globlje o »krivdi« ali »nekrivdi« zaradi svojega socialnega porekla, ampak vzneseno zapiše: »Naučil sem se in spoznal sem veliko, zlasti in predvsem pa eno: kot od sina neproletarskih vrst se zahteva od mene, da pokažem več, več dokazov, več volje, več dela in več sposobnosti, če si hočem pridobiti zavezništvo proletarcev, in zlasti, če hočem postati vreden in se polno vključiti v ono edino družbo – moj dom, v KP.«

Stvar avtorja je, če se v današnjem času ostrih kritik na račun delovanja partije v vojnem in povojnem času odloči za objavo svojega dnevnika, v katerem kar mrgoli slavospevov komunistom oziroma ideji komunizma. Njegova odločitev je videti nepremišljena zlasti zato, ker svoje takratne vere in zaverovanosti v komunistično partijo v dnevniku ne utemeljuje in ne pojasnjuje, ne piše pa tudi o današnjih razmišljanjih o sebi v tistem času. Dandanes je le težko prebaviti velikobesednost, patetičnost, papirnatost teh dnevnikiških zapiskov, pa čeprav si skuša bralec dovedati, da jih je pisal zagnan mladenič z nerazčiščenimi mislimi, ne pa kritičen presojevalec dogajanja v vojni.

Iz svoje mladostne zagnanosti pa tu in tam le stopi na trdna tla. Ne izvemo sicer, kdaj, kje in od koga je »doživel udarec v obraz, ciničen zasmeh, podlo izigravanje«, saj pri tem ne omenja ne imen ljudi ne okoliščin, prizna pa, da je »ta udarec podrl v meni marsikaj umetnega, slabega in neživiljenjskega – danes ne najdem v sebi več tiste otroškosti, naivnosti, tistega brezglavega poleta in formalne prazne agilnosti, v meni danes ni več brezglavega

kipenja in slepega nezrelega zaupanja«.

Slepo navdušenje nad tem, kar nastaja v narodnoosvobodilni vojni in kar bo nastalo po njej, zadene ob trdoto revolucije. Avtor dnevnika v začetku hvali pravičnost partizanskih sodišč, kasneje pa nekje omeni, da »naleti« na izredne težave, ko niha še vedno med novo oblastjo in vojsko, med pravom (bil je študent prava) in revolucijo«. Po pogovoru s tovarišem, ki je raziskoval »njegov primer«, si v dnevnik zapiše, da so osnove vsakega gibanja, organizacije in stranke v politični liniji, v organizaciji, kadrih in kontroli nad vso to združbo«. Dovolj je primerjati te besede, ki so odsev resničnosti, kakršna je bila takrat, z bohotnimi besedami na drugih straneh dnevnika, kjer piše o svoji »neizmerni življenjski ljubezni do naše poti, naše borbe in našega velikega cilja«.

Dnevnik odseva predvsem težave avtorja, ni pa v njem živega utripa partizanskega življenja, kakor ga poznamo na primer iz Komisarjevih zapiskov Matevža Haceta, ni opisov tegob, pa tudi ne lepih trenutkov iz življenja partizanov, ni opisov borcev kot posameznikov in ne odnosa avtorja do tega ali onega borca, nemara zato ne, ker je bil avtor prezaaposlen sam s seboj. Izjema je kratek opis sedemurnega pohoda partizanov februarja 1944 čez tri metre visoke snežne zamete. Pohod je moral biti zares velika preizkušnja telesnih in duševnih zmogljivosti avtorja in njegovih soborcev, da ga je opisal tako živo. Tudi fragmenti iz zapisov o bojnih akcijah ali umikih v času, ko je bil komisar Ljubljanske brigade, bralcu pričarajo izseke dramatičnih doživetij na bojnih prizoriščih. Niso pa to celoviti opisi bojev, kakor jih poznamo iz monografij o brigadah. Tega od avtorja tudi ne moremo terjati, vendar pa bi ti njegovi opisi lahko bili bolj strnjeni ter krajevno in časovno preglednejši.

Politični priročnik, tretji del knjige, pa sodi bolj v arhiv kot v knjigo. Pritegniti utegne pozornost le tistih redkih ljudi, ki jih zanimata splošna vsebina in metoda delovanja komisarjev pri političnih urah.

Marko Vrhunec: SREČNA MLADA GENERACIJA

Založba Obzorja. Maribor 1989. Opremil Branislav Fajon. Strani 326.

DR. MILAN ŽEVART

O PROBLEMATIKI ORISOV NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA NA OBMOČJIH SLOVENIJE IN OBRAVNAVE POSAMEZNIH TEM ZA KNJIŽNICO OF

Dobil sem nalogo, da na začetku današnjega delovnega posveta spregovorim uvodno besedo o problematiki orisov narodnoosvobodilnega boja oziroma monografij na posameznih območjih (odslej: orisi NOB) in drugih delih, ki sodijo v Knjižnico OF. Problematika je raznolika in obsežna. Razumeli boste, da je v času, ki je na razpolago, ne bom mogel zajeti v celoti. Že zato naj vas spomnim na to, da je komisija za zgodovino pri predsedstvu Republiškega odbora ZZB NOV Slovenije sprejela in odobrila izdajo brošure oziroma napotil za pisce orisov NOB z naslovom Pregledni orisi narodnoosvobodilnega boja na območjih Slovenije in s podnaslovom Problematika in nekaj napotil. Ne glede na to, da sem pri pripravi teh napotil sodeloval z dr. Tonetom Ferencem in dr. Mirkom Stiplovškom, bi dejal, da so napotila iz leta 1973 tudi še danes koristen pripomoček za tiste, ki se bodo lotili priprave monografij o narodnoosvobodilnem boju na posameznih območjih Slovenije. Predvsem v zvezi s problematiko virov, ki naj bi jih zbrali pisci orisov NOB, naj opozorim tudi na svoje prispevke o zbiranju in obravnavanju gradiva za zgodovino narodnoosvobodilnega boja, ki so bili objavljeni v 2. številki Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja za leto 1960, v 3. in 4. številki Vijesti muzealaca in konservatora Hrvatske za leto 1974 ter v Zborniku radova muzeja revolucije Bosne in Hercegovine za leti 1977–1978, v številki 3–4. Širšo problematiko lokalnega zgodovinopisja sem zajel v referatu, ki sem ga imel na prvem posvetu o krajevni zgodovini v Domžalah. Referat je bil objavljen v Kroniki za leto 1977, številka 2. Problematiko lokalnega zgodovinopisja narodnoosvobodilnega boja sta obravnavala tudi dr. Metod Mikuž (v sklepnih besedi, v 5. knjigi Pregleda zgodovine NOB v Sloveniji) in dr. France Škerl v prispevku Kratek oris dosedanjega raziskovanja dobe NOB v Sloveniji (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja za leto 1970, številka 1–2).

Na začetku moramo pojasniti tole: pri tem, kar bomo danes obravnavali, gre za dvoje – za orise NOB na posameznih območjih slovenskega ozemlja, tudi tistega, ki je danes zunaj Jugoslavije, a ga je v času vojne zajel narodnoosvobodilni boj, in obravnavo posameznih tem, ki sodijo v Knjižnico OF, kar označuje tudi za politično zgodovino, četudi ne gre le zanjo. Gre pa za dela o Osvobodilni fronti, Komunistični partiji Slovenije in Zvezi komunistične mladine Jugoslavije med narodnoosvobodilnim bojem, o Zvezi slovenske mladine, Delavskih enotnosti in drugih organizacijah ter ustanovah osvobodilnega gibanja. Gre za obravnave ljudske oblasti med narodnoosvobodilnim bojem, narodnoosvobodilnega tiska, partizanskega gospodarstva itd. Pri tem je treba poudariti, da morajo orisi NOB na posameznih območjih poleg prikaza osnovnega razvoja narodnoosvobodilnega boja zajeti tudi vse navedene in druge teme. Torej bo posebna obravnava posameznih tem, na primer Osvobodilne fronte ali ljudske oblasti – smotrna le v slovenskem okviru ali za posamezne pokrajine. Razen v izjemnih primerih, sodim, da ni ustrezna obravnava udeležbe posameznih poklicnih skupin, kar pa še zdaleč ne pomeni, da ni treba vedno in povsod pri obravnavi narodnoosvobodilnega boja prikazati tudi socialne strukture udeležencev osvobodilnega boja.

Vsekakor so zelo pomembna naloga orisi NOB na posameznih območjih in tem bom v uvodni besedi posvetil največ pozornosti. Kvalitetni orisi NOB so namreč v prvi vrsti potrebni zato, da omogočijo celovito in znanstveno sintezo narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda, da prikažejo upoštevanja vredne posebnosti in značilnosti razvoja tega boja na posameznih območjih ter razlike v intenzivnosti v posameznih okrožjih Osvobodilne fronte, in to v raznih obdobjih.

Predvsem orisi NOB na posameznih območjih bodo lahko prikazali velikanske napore naših ljudi v boju proti okupatorjem in njihovim pomagačem, natančneje, prikazali bodo razmerje moči med osvobodilnim gibanjem in okupatorji v posameznih delih Slovenije v raznih obdobjih. Ti orisi bodo morali prikazati številne oblike udeležbe in sodelovanja Slovencev v narodnoosvobodilnem boju in žrtve, ki jih je ta boj zahteval. V času priprave monografije oziroma orisa NOB za neko območje bo treba preveriti in po potrebi tudi dopolniti že zbrane podatke o padlih borcih narodnoosvobodilne vojske in žrtvah fašističnega nasilja. Kar najbolj natančni podatki o žrtvah za svobodo bodo avtorju orisa NOB veliko pomenili pri njegovem delu.

Pisec orisa NOB kakega območja naj bi že zaradi celovitosti obravnave zbral podatke o vseh žrtvah vojne na tem območju. Poleg podatkov o boricih, ki so padli kot pripadniki narodnoosvobodilne vojske in zavezniških vojsk, in o žrtvah fašističnega nasilja bo moral zbrati tudi podatke o tistih domačinih, ki so v bojih in spopadih s partizani padli na sovražnikovi strani ali so bili zaradi sodelovanja z okupatorjem, zaradi izdajstva in drugih načinov kolaboracije obsojeni na smrt ali usmrčeni brez sodbe. To bo moral pisec opraviti v zvezi z orisi NOB na posameznih območjih za obdobje od aprila 1941 do maja 1945. Pri zbiranju podatkov o padlih na sovražnikovi strani in o tistih, ki so jih usmrtili partizani, pa bo prav, če bo pisec (na primer za območje slovenske Štajerske) ločil Slovence od domačih Nemcev. Upoštevati bo treba tudi tiste, ki so bili usmrčeni zaradi tako imenovanega vojvodstva, sektašenja in drugih nepravilnosti, zaradi pobega iz partizanske enote ali drugih kršenj partizanskih pravil. Zbrati bo treba tudi podatke o žrtvah zaradi poteka vojaških operacij in tudi o drugih žrtvah. Za nemško okupacijsko območje se bo moral pisec potruditi pri ugotavljanju števila tistih, ki so bili prisilno mobilizirani v nemško vojsko in so padli na nemških frontah. Razen redkih izjem gre tudi pri njih za žrtve nacistične okupacije. Raziskave o vseh žrtvah vojne za nekatere kraje in nekatera območja, ki smo jih doslej zbrali ali opravili v Muzeju narodne osvoboditve Maribor, kažejo, da bo zaradi raznih razlogov izredno težko priti do točnih podatkov za vse vojne žrtve, še zlasti o tistih, ki so padli na sovražnikovi strani ali kot nemški vojaki. Kolikor se da skrbno zbrani podatki o žrtvah vojne za kako območje bodo zelo osvetlili intenzivnost osvobodilnega boja v raznih delih Slovenije, a tudi kvaliteto tega boja.

Rekli smo, da bi morali orisi NOB prikazati razne oblike udeležbe Slovencev v boju proti fašizmu. Upoštevati bi torej morali tudi udeležbo naših ljudi v protifašističnem boju zunaj Slovenije, drugače nikoli ne bomo dobili popolne podobe o tej udeležbi. Dobri orisi NOB bodo prikazali razne silnice, ki so vplivale na razvoj, in dopolnili ter tudi popravili nekatere poenostavljene trditve za širša ali ožja območja, ki jih najdemo v dosedanjem pisanju.

Že kar lep čas poteka akcija za pripravo orisov NOB na območjih Slovenije in tudi za preučevanje posameznih tem za Knjižnico OF. Sodim, da je izvršilni odbor našega društva problematiko omenjenega raziskovanja postavil na dnevni red zato, ker delo ne poteka dovolj intenzivno in zaostaja za raziskovanjem vojaške zgodovine narodnoosvobodilnega boja oziroma za obravnavo tem, ki sodijo v Knjižnico NOV in POS. Zaostajanje je tudi posledica tega, da se je usmerjena akcija za Knjižnico OF pričela pozneje kot za Knjižnico NOV in POS. Pomemben vzrok zaostajanja vidimo tudi v tem, da je problematika orisov NOB zelo raznolika in da njihova priprava ni lahka naloga. Že zbiranje gradiva in podatkov zanje praviloma zahteva več časa kot priprava monografije za enoto NOV in POS. Doslej je v Knjižnici OF izšlo: štirje orisi NOB za posamezna območja (Rudi Vogrič: Boj Belokranjcev, Ljubljana 1973; Zoran Hudalet: Občina Trebnje v NOB, Ljubljana 1975; Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Ljubljana 1977; Drago Novak: Prlekija 1941–1945, Ljubljana 1987) in sedem del o posameznih širših temah (Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945, Država v državi, Ljubljana 1987; Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945, Narod si bo pisal sodbo sam, Ljubljana 1985; Jože Javoršek: Radio Osvobodilne fronte, Ljubljana 1979; Sonja Reisp: Kričič – Radio Osvobodilne fronte

1941–1942, Ljubljana 1975; dr. Fran Juriševič: Partizansko gospodarstvo na Primorskem, Ljubljana 1975; Anka Vidovič-Miklavčič: Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini 1941–1943, Ljubljana 1980; Franc Hvala-Peter: Organizacija in delo Narodne zaščite med NOB na Primorskem 1941–1945, Ljubljana 1988; Djuro Šmicerberger: Partizanska sedma sila, Tisk in tiskarstvo v NOB, Ljubljana 1988).

V kratkem bo izšlo delo Marijana Linasija o protifašističnem gibanju slovenske mladine na Koroškem 1938–1945. V pripravi je 3. knjiga Ferencove monografije o ljudski oblasti. V neposredni pripravi ali zasnovi je vsaj še 18 monografij. Za več drugih monografij zbirajo gradivo in predvsem za več zgodovin narodnoosvobodilnega boja v posameznih okrožjih Osvobodilne fronte.

V zvezi s pripravo gradiva je predsednik našega društva general Lado Ambrožič v svojem prispevku o današnjem delovnem sestanku v TV 15 (številka 13, z dne 6. aprila 1989) med drugim poudaril dilemo o dveh prijemih: ali naprej zbirati gradivo in podatke in se nato lotiti pisanja monografije ali pa ravnati tako, da najprej najdemo avtorja, ki bo nosilec ali vsaj usmerjevalec zbiranja virov. Dejal bi, da je lahko vsako zbiranje gradiva, če je le dovolj pripravljeno, koristno, vendar bo monografija lahko dobra le, če bo tudi zbiranje gradiva in podatkov vodil avtor monografije. Samo on namreč lahko med pripravo svojega dela ugotavlja, kje so še največje praznine v virih oziroma kaj bi bilo treba še iskati. Vsekakor je zbiranje gradiva zelo pomembna in zahtevna naloga, zato jo je treba strokovno usmerjati.

Iz podatkov, ki sem jih navedel, vidimo, da je v primerjavi s Knjižnico NOV in POS, v katero je bilo sprejetih že okrog 70 monografij in jih le nekaj še ni izšlo, v Knjižnici OF izšlo bolj malo knjig. Vendar je treba upoštevati, da je zunaj Knjižnice OF izšlo zelo dosti prispevkov o narodnoosvobodilnem boju na posameznih območjih in o posameznih temah. Poleg samostojnih publikacij o narodnoosvobodilnem boju v posameznih krajih in na večjih ali manjših območjih je izšlo izredno veliko prispevkov v strokovnih in drugih revijah oziroma časopisih, v dnevnem časopisju, v lokalnih in tovarniških glasilih, v glasilih, ki jih izdajajo posamezni odbori aktivistov Osvobodilne fronte in skupnosti borcev enot NOV in POS itd. Pomembni so številni prispevki v nekaterih enkratnih ali občasnih krajevnih, občinskih in regijskih zbornikih (na primer Zbornik Gorenja vas pri Ribnici na Dolenjskem v NOB, 1941–1945, Iz trpljenja in krvi, Laško in Rečica v boju za svobodo, Ruška kronika, Radlje skozi čas, Dravograd 1185–1985, Zbornik občine Slovenska Bistrica, Med Bočem in Bohorjem, Med Mrzlico in Dobrovljami, Krško skozi čas, Boj pod Triglavom, Skozi viharje v lepšo prihodnost (za ptusko območje); izšli so tudi zborniki za območje občine Domžale, med njimi zbornik občine Domžale in Mengeški zbornik itd.). Tudi v periodičnih zbornikih, ki jih bolj ali manj redno izdajajo v Škofji Loki, Novi Gorici, Kamniku, Celju, Žalcu, na Ptuj in drugje, je veliko gradiva o narodnoosvobodilnem boju. Za območje Koroške je izšlo že več zbornikov – prvi že leta 1946. V doslej izdanih številkah Notranjskih listov je izšlo že toliko kakovostnega gradiva o narodnoosvobodilnem boju, da bo avtorju orisov NOB za cerkniško in vrhniško okrožje oziroma za Notranjsko delo zelo olajšano. Pomembni so tudi zborniki, ki objavljajo gradivo raznih znanstvenih posvetovanj (na primer Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977).

Poleg Vodnika po partizanskih poteh, ki je izšel leta 1978 in zajema vso Slovenijo (pripravlja se druga izdaja), so izšli doslej številni zborniki o pomnikih narodnoosvobodilnega boja in revolucije za območje današnjih občin, za širša območja ali za posamezne kraje (med drugim za občine Ptuj, Ljutomer, Lendava, Maribor-Tezno, Slovenj Gradec, Velenje, Domžale, Slovenske Gorice, Prekmurje itd.). V takih zbrnikih je veliko podatkov o narodnoosvobodilnem boju na posameznih območjih.

Publikacije o narodnoosvobodilnem boju v posameznih krajih ali v krajevnih skupnostih z že značilnimi naslovi so številne: Brestanica in okolica v NOB, Prihova in njena okolica v NOB, Fram in okolica v NOB. Izšlo je tudi nekaj krajsih pregledov narodnoosvobodilnega boja po posameznih okrožjih Osvobodilne fronte (na primer

Mirko Stiplovšek: Kamniško okrožje v NOB). Številna dela o narodnoosvobodilnem boju v posameznih krajih ali na posameznih območjih so kratka in pregledna, nekatera pa so kar obsežna (na primer Lojze Požun; Trbovlje v NOB 1941–1942; Rado Zakonjšek, Velika preizkušnja, Prispevek k zgodovini NOV v Savinjski dolini 1941–1945). Naj samo za ilustracijo navedemo še nekaj samostojnih publikacij, ki obravnavajo samo narodnoosvobodilni boj ali tudi le-tega na posameznih območjih ali v posameznih krajih: Hrastnik skozi desetletje, Ljubno nekoč in danes, Griže z Zabukovico, Andraški razgledi itd. Samostojne publikacije o narodnoosvobodilnem boju na posameznih območjih in v posameznih krajih so izšle ali kot male brošure ali obsežne knjige (na primer tri knjige Milice Ostrovške: Kljub vsemu odpor, delo o narodnoosvobodilnem gibanju v Mariboru). Najobsežnejši zbornik pa je Ljubljana v ilegali.

Tudi v monografijah o enotah NOV in POS je v kar številnih primerih in kar temeljito obdelano tudi stanje osvobodilnega gibanja na terenu. V monografijah nekaterih enot najdemo zelo veliko podatkov in tudi ocen o dejavnosti organizacij osvobodilnega gibanja. Razumljivo je, da so terenu namenili veliko pozornost avtorji monografij tistih enot, ki so bile vezane na neko območje (predvsem odredi). Znatno pozornost pa so posvetili osvobodilnemu gibanju na terenu tudi avtorji monografij o prvih partizanskih enotah in nekaterih brigadah NOV in POS.

Danes seveda ni ne časa in tudi ne potrebe, da bi naštevati vsa dela, ki obravnavajo narodnoosvobodilni boj na območjih Slovenije. Vsekakor pa je treba spomniti na zbornik *Revolucionarna izročila – Domicili v slovenskih občinah*, ki je izšel leta 1981. V njem najdemo kratke orise narodnoosvobodilnega boja za več kot 30 okrožij Osvobodilne fronte, dveh podokrožij Osvobodilne fronte, dveh okrajev Osvobodilne fronte in orise delovanja aktivistov Osvobodilne fronte na Gorenjskem in na območju petih današnjih občin ter tudi pregledne orise raznih področij delovanja narodnoosvobodilnega gibanja in njegovih ustanov (na primer partizanskega novinarstva, kulturne dejavnosti oziroma dejavnosti kulturnikov v narodnoosvobodilnem boju, delovanja pravnikov v narodnoosvobodilnem boju itd.). Nekateri prispevki v zborniku o domicilih so zelo dobri in bodo za pisce zgodovine narodnoosvobodilnega boja posameznih okrožij koristno izhodišče. Najbolj sintetični so seveda tisti prispevki, ki so imeli za podlago že izdano monografijo ali širšo obravnavo.

Literature o narodnoosvobodilnem boju na posameznih območjih in za posamezne teme je vsekakor že zelo veliko. Tisti, ki se bodo lotili priprav monografij, bodo morali preučiti veliko prispevkov in si najprej preskrbeti bibliografijo prispevkov o okupaciji in narodnoosvobodilnem boju na obravnavanem območju oziroma o obravnavani temi. Naj to trditev podkrepim z dvema primeroma. Bibliografija za Kozjansko med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem in delno za stanje pred aprilom 1941 obsega 470 naslovov, in to od samostojnih publikacij do razprav, člankov in drugih prispevkov. Avtor monografije o narodnoosvobodilnem boju v mariborskem okrožju Osvobodilne fronte bo moral upoštevati kar okrog 65 samostojnih publikacij, ki bolj ali manj neposredno obravnavajo okupacijo in narodnoosvobodilni boj na območju velikega mariborskega okrožja; v navedenem številu niso upoštevani pregledi in zgodovine narodnoosvobodilnega boja, ki obravnavajo celotno Slovenijo, torej niso upoštevana dela, kot sta Mikužev Pregled zgodovine NOB v Sloveniji in Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945 Zdravka Klanjščka in sodelavcev. Avtor monografije o mariborskem okrožju bo moral preučiti tudi veliko razprav, člankov in pričevanj.

Če upoštevamo celotno pisanje o okupaciji in narodnoosvobodilnem boju, je med številnimi prispevki dosti zelo dobrih in dobrih, precej pa jih je tudi s številnimi slabostmi. Naj kljub dejstvu, da je lahko vsak prispevek po svoje koristen, navedem pogostejše in značilnejše pomanjkljivosti, ki sem jih ugotovil pri prebiranju znatnega števila po nastanku starejših prispevkov, a tudi pri nekaterih novejših:

1. Pri pripravi številnih prispevkov se avtorji niso dovolj potrudili pri zbiranju virov. Oprli so se le na laže dostopne vire in v kar precej primerih preveč samo na pričevanje.

2. V številnih primerih so avtorji premalo časa namenili kritičnemu pretresu virov, večkrat takega pretresa sploh ni. Nekateri prispevki so le nekritično povzemanje ali prepisovanje gradiva, ki je bilo avtorju na voljo.

3. Dosti je tudi prispevkov, ki v primerjavi z že prej objavljenimi deli ne povedo nič novega. Imamo tudi prispevke, ki so le obsežnejši ali krajši prepisi odlomkov iz že objavljenih člankov, razprav ali knjig.

4. Pri nekaterih orisih narodnoosvobodilnega boja na širših območjih je preveč manj pomembnih in obrobni podrobnosti, premalo pa celovite obravnave.

5. Med samostojnimi publikacijami je veliko takih, ki so zborniki pričevanj, objav delov dokumentov in tudi celotnih dokumentov, toda pogosto ne po pravilih znanstvene objave virov. V njih je dosti reportažnih in literarnih zapisov ter besedil, ki vse to povezujejo. Gre torej za publikacije z ne dovolj dobro zasnovo. Običajno so v takih publikacijah tudi bolj ali manj natančni kronološki pregledi dogodkov, ki pa pogosto niso sestavljeni po premišljenem sistemu. V takih publikacijah oziroma zbornikih naletimo na prispevke, ki so pretežno spominski viri oziroma osebna pričevanja, a hkrati temeljijo na drugih pričevanjih in tudi dokumentih, ne da bi bilo to dovolj razvidno. Pri nekaterih prispevkih je namreč le težko razbrati, ali gre za pričevanje ali za poskus zgodovinske obravnave ali za kaj drugega. Zgodovinsko jedro, ki ga tako pisanje praviloma le ima, moramo šele ugotavljati. So prispevki, v katerih je dosti velikih besed in splošnih ugotovitev, a premalo stvarnih podatkov. Naloga zgodovino-pisja pa je ugotavljati dejstva in ocenjevati dogodke in procese.

6. Slabost nekaterih prispevkov je preveč poenostavljen prikaz. Dogodki in procesi so podani preveč izolirano in tako, da niso upoštevane vse silnice, ki so vplivale na razvoj na nekem območju. Zlasti prehod iz Kraljevine Jugoslavije v čas okupacije in narodnoosvobodilnega boja je večkrat prikazan močno shematično. Iz nekaj podatkov o gospodarskem stanju, socialnem sestavu in političnem položaju pred napadom na Jugoslavijo izhajajo ne dovolj utemeljena sklepanja. Posledica tega je tudi, da nekateri avtorji v začetku okupacije, ki je kljub zelo pomembnemu dejstvu, kontinuiteti delovanja Komunistične partije, le močno spremenila položaj, ne vidijo zarez, ki je bila na nekaterih okupacijskih območjih večja, na drugih pa manjša.

7. Zlasti pri prispevkih iz prvih obdobjev po osvoboditvi najdemo tisto, čemur običajno pravimo črno-belo prikazovanje.

Tudi druge stvari motijo pri prebiranju nekaterih del s področja lokalnega zgodovino-pisja narodnoosvobodilnega boja: preširoki okviri, nepotrebno poseganje v kar daljno preteklost, netočne formulacije, nesistematično besedilo, neenakomernost obravnave, ki je pogosto posledica prevelike odvisnosti od laže dostopnih virov in preozke zasnove. Večkrat so manj pomembni dogodki obdelani bolj kot pomembni procesi.

To pomeni, da se bo pri bodočih akcijah treba potruditi za čim večjo kakovost. Avtorji orisov NOB za posamezna območja se bodo morali zavedati dejstva, da pri današnji metodologiji zgodovinske vede prav omejitve na manjša območja v nekaterih pogledih dopušča uporabo vseh metod in prodor do spoznanja resničnega življenja in bistvenih procesov.

Orisi NOB na posameznih območjih bi morali imeti nekatere skupne značilnosti. Predvsem: celovitost obravnave, objektivnost in dokumentarnost. Glede prostorskega in časovnega okvira teh orisov sodim, da so opredelitve v omenjenih napotilih dovolj utemeljene. V okvir načrtne akcije za pripravo monografij o narodnoosvobodilnem boju na posameznih območjih sodijo predvsem dela o narodnoosvobodilnem boju v okrožjih Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte, in to praviloma v tistih okrožjih, ki so obstajala do preureditve sredi 1944 in se v več primerih skladajo z bolj ali manj zaokroženimi geografskimi enotami. Primerni so tudi orisi NOB za zaokrožene geografske enote. Zaradi primerjav med večjimi središči in podeželjem na posameznih območjih bi nujno potrebovali posebne obravnave narodnoosvobodilnega gibanja, vsaj

za nekatera mesta. In to ne glede na to, da bodo središča zajeta tudi v okviru monografij ustreznih okrožij. Ljubljana pa je seveda bila okrožje.

Seveda bo avtor orisa NOB na nekem območju moral upoštevati, da so bile partizanske in okupatorjeve dejavnosti na tem območju pogosto le del širše zasnovanih in izvedenih akcij, operacij in ukrepov in da so dogajanja na sosednjih in širših območjih vplivala na razvoj na obravnavanem območju. Vendar bo le moral ravnati tako, da se bo omejeval predvsem na svoj teren, saj ne bi bilo smotno širiti območnih orisov NOB s preveč podatki iz slovenskega, jugoslovanskega ali celo svetovnega dogajanja.

Pri orisu okupacije in narodnoosvobodilnega boja na ožjem območju tudi drugače ne moremo ostati le na lokalni ravni. Upoštevati je treba višje ravni, a temeljno vodilo orisa NOB na manjšem območju bi moralo biti, da bo avtor posvetil pozornost predvsem ugotavljanju, analizi in sintezi dogodkov in procesov na tem območju in jih zajel kar najbolj popolno. Če je potrebno in mogoče, mora avtor prikazati dogajanja na obravnavanem območju tudi številčno in z odstotki v primerjavi s številom prebivalstva, in če je možno, tudi v primerjavi s širšimi območji. Lahko bi rekli, da mora pisec orisa NOB na nekem območju dobro poznati procese in dogajanja na višji ravni, pri pisanju pa upoštevati predvsem »bazo« obravnavanega območja in že v načrtu oziroma zasnovi monografije načelo »od spodaj navzgor«.

V časovnem okviru orisov NOB bi ob ugotovitvi, da so avtorji doslej ravnali različno pri poseganju v preteklost, rekli le tole: gre za orise okupacije in narodnoosvobodilnega boja – torej za obdobje od aprila 1941 do maja 1945. V uvodnem poglavju naj bi orisi prikazali območje, ki ga obravnavajo, pa tudi gospodarske, socialne in politične razmere na njem pred začetkom okupacije, in pri tem poudarili tisto, kar je pomembno za razumevanje nadaljnjih dogajanj.

Kljub navedeni prostorski in časovni omejitvi seveda velja, da bo avtor lahko ustrezno opravil svojo nalogo le, če bo poznal dogajanja v slovenskem, jugoslovanskem in še tudi v širšem okviru. Preučiti bo namreč moral, kako so širša dogajanja vplivala na območje, ki ga obravnava.

O razdelitvi besedila na poglavja oziroma o periodizaciji naj poudarimo, da je treba upoštevati predvsem obdobja rasti, vrhov in osek osvobodilnega gibanja ter dobro premisliti, katerih tem ne gre drobiti na posamezna poglavja oziroma obdobja. Tako je na primer pri prikazu okupacije smotno zajeti v enem poglavju vse tiste okupatorjeve ukrepe, ki jih je ta začel uveljavljati na začetku okupacije in jih nato nadaljeval (na primer raznarodovalni ukrepi), ukrepe proti narodnoosvobodilnemu boju pa je treba obravnavati ustrezno po obdobjih.

Glede postopka pri pripravi orisov NOB je seveda razumljivo, da avtor najprej opravi dvojce: natančno se seznani s svojim območjem in preuči vso ustrežno literaturo. Celovita monografija je lahko le rezultat temeljitega in sistematičnega zbiranja zgodovinskega gradiva. Pri tem mora avtor zastaviti delo na široko. Po preučitvi literature naj najprej pregleda že objavljene dokumente in pričevanja. Seveda ne sme niti pomisliti, da bi se omejil le na objavljeno gradivo. Poiskati mora gradivo v ustreznih ustanovah in ga preučiti. Praviloma bodo pisci monografij za vsako območje Slovenije našli največ gradiva v arhivu Inštituta za sodobno zgodovino (prej Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) v Ljubljani in drugih osrednjih arhivih, in še zlasti v Zgodovinskem arhivu pri Centralnem komiteju Zveza komunistov Slovenije. Torej je smotno, da avtor najprej obiše te arhive. Za območje slovenske Štajerske zelo pomembno gradivo hrani tudi arhivski oddelek Muzeja narodne osvoboditve Maribor. V Sloveniji imamo razmeroma močno mrežo muzejev in oddelkov narodnoosvobodilnega boja in revolucije. Avtor se mora torej povezati s tisto muzejsko ustanovo, ki neposredno pokriva njegovo območje. Muzeji in oddelki narodnoosvobodilnega boja in revolucije imajo namreč zbranega že dosti gradiva, hkrati pa imajo tudi pregled nad drugim gradivom za to območje in tudi preslikave tega gradiva. Končno imajo lokalne muzejske ustanove praviloma pregled nad problematiko razvoja narodnoosvo-

bodilnega boja na svojem območju, kar je tudi pomembno za usmeritev pri zbiranju gradiva. Prav bo, če avtorji pri zbiranju gradiva upoštevajo tudi druge ustanove oziroma arhive in ne le tistih, ki so specializirani za obdobje narodnoosvobodilnega boja. Marsikaj lahko dobijo tudi pri odborih borčevskih organizacij, ki še niso izročili gradiva muzejem.

Za večino avtorjev orisov NOB so težava dokumenti, ki so nastali najbližje dogajanju, saj bi bili za lokalnega zgodovinarja najdragocenejši oziroma bi mu najbolj olajšali delo, a so ohranjeni v najmanjši meri (gre za dokumente okupatorjevih občinskih uprav in drugih uradov, orožniških postaj, krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze in nižjih organov drugih okupatorjevih organizacij, terenskih oziroma krajevnih odborov Osvobodilne fronte itd.). Če upoštevamo le narodnoosvobodilno gibanje, velja, da je na terenu oziroma v bazi nastalo razmeroma malo dokumentov, še manj pa se jih je ohranilo. Zato je pač treba upoštevati arhivske fonde višjih forumov in tudi gradivo, ki je ohranjeno za sosednja območja. To gradivo ne bo prišlo prav le za primerjave in rekonstrukcijo povezav, marveč bo v njem kar dosti podatkov tudi za obravnavano območje. Gradivo višjih forumov pa je treba upoštevati tudi zato, da ugotovimo, kako so se njihova navodila uresničevala.

Osnovna značilnost pri zbiranju gradiva za orise NOB je, da se bodo morali njihovi avtorji dosti več ukvarjati z dodatnim zbiranjem gradiva na terenu kot zgodovinarji širših tem. Kljub temu da se doslej za nobeno drugo obdobje ni zbiralo gradivo na tako široki osnovi kot za obdobje narodnoosvobodilnega boja, tako da je prihajalo celo do ponavljanja pri zbiranju nekaterih vrst gradiva, pa bo moral to storiti avtor sam za obravnavani teren. V številnih primerih že zato, ker je bilo zbiranje gradiva in podatkov večkrat premalo sistematično in celovito. Avtorje orisov NOB bodo prisilile k terenskemu delu praznine v gradivu, ki ga hranijo ustanove. Teren še danes ni izčrpan. Gradivo, ki ga najdemo tam, je raznoliko in prav lahko se zgodi, da zbiralec ne izkoristi vseh možnosti in zanemari nekatere vrste virov, če se za delo na terenu ne pripravi dovolj. Pri najdbi posameznih virov na terenu je treba marsikdaj zbrati dodatne podatke o najdenem gradivu.

Na terenu so nepremični spomeniki oziroma objekti iz časa narodnoosvobodilnega boja, pri posameznikih še vedno dobimo dokumente partizanskega in okupatorjevega izvora, dnevnike in druge zapiske iz časa narodnoosvobodilnega boja, fotografske dokumente, izdelke partizanskih tehnik in drugo. Še danes je na terenu največ spominskega gradiva. Upoštevati pa je treba še marsikaj drugega. Ne smemo na primer pozabiti na zapis govoric, ki so se širile v času narodnoosvobodilnega boja in so še ohranjene. Govorice so bile le redko omenjene v sočasnih dokumentih. Množično osvobodilno gibanje je spodbudilo raznovrstno ljudsko ustvarjalnost in zbrati je treba tudi gradivo, ki priča o njej. Zabeležimo lahko tudi posebne izraze (partizanski žargon), ki tudi pričajo o svojem času. Koristno je zapisati in ohraniti partizanska imena domačij. Pri pripravi orisov NOB kartografski pripomočki le ne morejo povsem nadomestiti avtorjevega poznavanja terena.

O spominskem gradivu – govorimo tudi o pričevanjih, izjavah in ustnih virih – ki jih je še danes kar dosti na razpolago, smo že veliko razpravljali. Poleg tu in tam izraženih dvomov o njihovi vrednosti v glavnem vendarle poudarjamo njihov velik pomen. O spominskem gradivu sodim takole: pomembno je že zato, ker ga je veliko na voljo, ker je včasih edini vir o posameznih dogodkih, ker dopolnjuje skope podatke v dokumentih in jih včasih celo popravlja. Načelno podcenjevanje spominskega gradiva vsekakor ni ustrezno. Praksa pa kaže, da so pričevanja, ki so bila zapisana v zadnjem času, čedalje manj zanesljiva, kar si lahko razlagamo z večjo časovno odmaknjenostjo od dogajanj oziroma večjo starostjo pričevalcev, v nekaterih primerih pa gre tudi za druge vzroke. Seveda lahko še danes dobimo zelo tehtna pričevanja. Pri zbiranju izjav bi morali paziti na to, da te ostanejo čisti spominski viri. Ugotoviti je treba, za katere dogodke je pričevanje vir prve roke in za katere vir druge roke.

Vsekakor sodijo med vodilne vire v zgodovini narodnoosvobodilnega boja na posameznih območjih tudi poročila. Med njimi sta najpomembnejši dve veliki skupini virov, in to poročila partizanskega izvora in okupatorskega ter poročila okupatorjevih pomagačev. Ta poročila povečini sodijo med primarne vire, v manjši meri pa med vire prve roke, ker so večkrat ohranjena le poročila višjih forumov, ne pa tudi tista, na katera se ta opirajo. Razmerja med poročili in drugimi vrstami virov bodo za razna območja različna. Naj bodo poročila taka ali drugačna, bistveno je, da jih je treba ob kritični presoji obravnavati kot poročila. Med poročila sodijo tudi publicistični viri. Za območje šlovenske Štajerske sem ugotovil, da publicistični viri za preučevanje narodnoosvobodilnega boja niso kaj dosti pomembni.

Izkušnje kažejo, da ima avtor monografije o narodnoosvobodilnem boju na nekem okrožju potem, ko konča z zbiranjem virov, na voljo nekaj tisoč virov raznih vrst. Paziti mora, da jih obvlada in da od njih dobi čim več odgovorov, da jim zna zastaviti dovolj vprašanj.

Poglavje o vsebini orisov NOB je v omenjenih napotilih (Pregledni orisi narodnoosvobodilnega boja na območjih Slovenije) najboljše in tam navedenega ne bi ponavljal. Dodal bi, da naj bi pisci posvetili ustrezno pozornost vsakdanjemu življenju med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem in spremembam v načinu življenja, ki jih je povzročila vojna.

Vse kaže, da je najtežji problem pri uresničevanju izdaj monografij v okviru Knjižnice OF pomanjkanje ustreznih avtorjev. Koordinacijski odbor aktivistov v bivših okrožjih Osvobodilne fronte pri Republiški konferenci SZDL Slovenije in odbori aktivistov Osvobodilne fronte se močno trudijo in iščejo razne rešitve. Dejstvo pa je, da ne dovolj usposobljeni avtor kljub pomoči mentorja ne more pripraviti dovolj kakovostne monografije, zato se njena priprava zavleče, podraži, včasih pa sploh ne pride do njenega izida. Za reševanje kadrovskega problema so razne možnosti. Ena izmed možnosti za izpopolnitev izdaj Knjižnice OF je nakazana v utemeljitvi za Malo knjižnico NOV in POS in Malo knjižnico OF, ki je bila napisana leta 1982 in so jo pripravili trije člani komisije za zgodovino pri Republiškem odboru ZZB NOV Slovenije. Navedena utemeljitev med drugim ponuja tole rešitev za krepitev naporov pri reševanju prečih vprašanj pri pripravi del za Knjižnico OF: tam, kjer ni objektivnih in subjektivnih možnosti za nastanek monografije, naj bi pripravili krajša dela o narodnoosvobodilnem boju na posameznih območjih za Malo knjižnico OF. To pa seveda naj ne bi pomenilo kake ovire za oblikovanje širših monografij v primerih, ko bi bile te uresničljive.

OPOMBA

Če bi našli le pomembnejše prispevke o narodnoosvobodilnem boju na posameznih območjih, bi to pomenilo že kar obsežno bibliografijo. Zato sem v objavljenem besedilu – *gre za uvodno besedo na delovnem sestanku Društva piscev zgodovine NOB in revolucije, ki je bil v Ljubljani 14. aprila 1989* – navedel samo nekaj primerov v ilustracijo. Uvodno besedo sem pripravil na podlagi svojih prispevkov, ki sem jih navedel na začetku referata, in seveda na podlagi prav tam omenjene brošure Pregledni orisi NOB na Slovenskem. Pregledal sem tudi zapisnike in nekaj drugega gradiva koordinacijskega odbora aktivistov bivših okrožij Osvobodilne fronte pri Republiški konferenci SZDL Slovenije in komisije za zgodovino pri Republiškem odboru ZZB NOV Slovenije ter Projekt pisanja zgodovine NOB in revolucije v Sloveniji, ki ga je pripravilo Društvo piscev zgodovine NOB in revolucije. Upošteval sem svoje izkušnje pri pripravi monografije o narodnoosvobodilnem boju v Šaleški dolini ter svoj neobjavljeni referat Značilnosti in posebnosti virov za lokalno zgodovino narodnoosvobodilnega boja 1941–1945 in le razmnoženi referat Stanje in problematika muzejev, oddelkov in zbirk NOB in revolucije v Sloveniji, Ljubljana 1977. Upošteval sem tudi poročila, ki sem jih napisal o delih, ki so bila predlagana za Knjižnico OF in Knjižnico NOV in POS. Omeniti moram tudi referat prof. dr. Metoda Mikuža O pomenu preučevanja zgodovine NOB na posameznih območjih Slovenije in o nekaterih posebnostih razvoja NOB na domžalskem in kamniškem območju, ki je bil objavljen v Zborniku občine Domžale, Domžale 1975, str. 223–237.

DR. JANKO PRUNK

S poštovani tovarišice in tovariši, dragi kolegi in prijatelji! Kaj lahko pričakujete, da vam bo govoril zgodovinar ob obletnici neke zgodovinske institucije – najbolj verjetno, da o njeni zgodovini.

Dvakrat težko mi je. Prvič, ker je podroben oris prehojene tridesetletne poti z ustvarjenimi deli natančno orisala že direktorica inštituta, doktorica Jasna Fischer, skupaj z današnjim položajem in problemi v slovesni številki Prispevkov za novejšo zgodovino (urednik dr. Franc Rozman), posvečeni tridesetletnici. Drugič, ker je pred zborom, kot je naš današnji, treba povedati nekaj jasnega, preprostega, nekaj poant, ki se brez odvečnih podatkov zapičijo v zavest.

Tako mi ne preostane drugega, kot da govorim na podlagi istih podatkov z istih idejnih in metodoloških stališč kot kolegica dr. Fischerjeva o paralelni zgodovini inštituta. Da paralelni – tudi to je mogoče, tudi v pravi zgodovinski znanosti, in ravno to je dokaz njene zanimivosti, njene privlačnosti tako za raziskovalca kakor za bralca. Vemo, da tudi dva zgodovinarja, četudi imata na razpolago iste vire, to je iste zidake, ne bosta napisala popolnoma enake zgodovine oziroma ne bosta iz istih zidakov zgradila enake zgradbe. Vsak ima drugačen dar opazovanja, drugačno analitično spretnost, vsak drugačen pripovedni talent za posredovanje svojih dognanj. V tem je čar zgodovine – historie, ki je po Aristotelu literatura, ki se od poetike razlikuje v tem, da slednja govori o tem, kakšno naj bi bilo življenje, prva pa o tem, kakšno je v resnici bilo in je. V tem je njena zanimivost in zanimivost je tista edina lastnost zgodovine, ki je skorajda ni mogoče zanikati, kakor je zapisal v svoji Apologiji zgodovine znameniti francoski zgodovinar Marc Bloch.

Zgodovina razvoja Inštituta za novejšo zgodovino, prej imenovanega Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, je tesno vpeta v razvoj slovenske zgodovinske stroke in v družbenopolitični in kulturni razvoj slovenske družbe zadnjih trideset let.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja je bil ustanovljen v času evforičnih predstav o hitrem gospodarskem in socialnem napredku naše najbolj napredne samoupravne socialistične ureditve ob koncu petdesetih let, ko so bili prepričani, da bo ta ureditev pod idejnim vodstvom marksistično-leninistične Zveze komunistov, ki je ravno tedaj dobila nov program, uspešno reševala vse družbene probleme.

Za dokončno zmago in posebej utrditev marksistične družboslovne misli v slovenski družbi, ki naj se po njej uravnava, sta bila takrat, leta 1959, ustanovljena dva družboslovna inštituta: Inštitut za sociologijo in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Prve sodelavce je zgodovinski inštitut dobil z zgodovinskega oddelka pri Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije in z arhivskega oddelka Muzeja narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani. Na pravo strokovno usposobljenost se ni niti toliko gledalo, mislili so, da se to da hitro priučiti, pomembna je bila predvsem idejna premočrtnost.

Naloga Inštituta za zgodovino delavskega gibanja je bila proučevanje revolucionarnega delavskega gibanja, Komunistične partije Slovenije in razvoja narodnoosvobodilnega boja. Inštitut je bil takrat po številu sodelavcev dvakrat močnejši kot danes. Med njimi so bili tudi nekateri strokovno usposobljeni in delavni ljudje, tako da so nekatera takrat koncipirana in začeta dela, npr. izdaja Dokumentov ljudske revolucije in korespondenca Kardelj-Kidrič z naslovom Jesen 1942, ohranila trajno historiografsko vrednost.

Sredina šestdesetih let pomeni v inštitutovem razvoju prvo pomembno prelomnico. Ta prelomnica ima dva vzroka. Z drugačnim sistemom financiranja znanosti je bil inštitut prisiljen iskati sredstva pri Skladu Borisa Kidriča pod normalnimi pogoji, ki so veljali za znanost, in Centralni komite Zveze komunistov Slovenije je, kar še danes ni pojasnjeno, kar nekako dvignil roke od njegove usode. Ne vem, ali so tedanji voditelji Zveze komunistov Slovenije bili že tako prepričani o zmagi socializma, da so menili, da sploh ne potrebujejo več svojega zgodovinskega inštituta, ali pa so bili tako prepričani o idejni trdnosti sodelavcev inštituta, da so mislili, da bodo ti brez vsake spodbude in zunanje koordinacije sami zvesto vztrajali pri legitimiranju takšne zgodovine, kot jo je želela imeti Zveza komunistov Slovenije. Drug vzrok te prelomnice pa je, da je sredi šestdesetih let na inštitut prišla vrsta strokovno usposobljenih delavcev, dva promovirana zgodovinarja in nekaj mladih diplomantov.

V težkem materialnem položaju je začela delovati strokovna logika. Inštitutovi sodelavci so se začeli zavedati, da bodo ohranili inštitut in svojo eksistenco samo s pravim poglobljenim strokovnim in znanstvenim delom. Samo strokovni znanstveni zavesti in vitalni moči sodelavcev inštituta gre zasluga za tedanje inštitutovo preživetje in kasnejšo znanstveno uveljavitev. Dela na tej poti in rezultatov ni malo. Naštetjem naj le najvažnejše korake: leta 1966 je inštitut organiziral veliko znanstveno posveto vanje o Osvobodilni fronti slovenskega naroda ob njeni petindvajsetletnici in leto kasneje simpozij ob petdeseti obletnici oktobrske revolucije. Pri obeh simpozijih, ki sta prinesla veliko vrednih raziskovalnih rezultatov, se je inštitut moral opreti na temeljno pomoč profesorjev oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti. S tem je bila v glavnem presežena prvotna intencija inštituta, da goji drugačno zgodovino kot univerza. Rezultati vzpostavljenega znanstvenega in kolegialnega sodelovanja so bili v začetku sedemdesetih let dva doktorata inštitutovih sodelavcev na oddelku za zgodovino in trije magisteriji. Pri tem ne morem mimo tega, da ne bi omenil, da ima za takšno uspešno znanstveno usmeritev inštituta velike zasluge njegov zadnji direktor, ki ga je na inštitut poslala politika – Bogdan Osolnik. Spoznal je strokovno metodološko usmeritev in etiko šolanih zgodovinarjev na inštitutu in jim sprostil pot dela. Njegovo usmeritev je nadaljeval in poglobljal njegov naslednik, že pravi strokovni delavec inštituta, dr. Tone Ferenc. Vsi naslednji direktorji vztrajajo pri tej poti.

Inštitut je leta 1972 s pomočjo še nekaterih vodilnih strokovnjakov izdelal dolgoročni znanstveno–raziskovalni načrt za zgodovino 1918–1945. V naslednjih letih sta sledila še raziskovalna načrta za zgodovino delavskega gibanja od njegovih začetkov do leta 1918 in načrt za raziskavo zgodovine po letu 1945, torej za vsa tista področja, ki jih inštitut raziskuje. Treba je povedati, da so bili načrti izdelani že s takšno strokovno metodologijo, da še vedno omogočajo dovolj širok in tudi natančen, konkreten okvir za delo inštituta.

To poteka na več področjih: inštitut hrani in ureja dragocen, bogat arhiv narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji in to predvsem arhiv Izvršnega odbora Osvobodilne fronte, glavnega poveljstava in glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije ter številen okupatorski arhiv. Po bogastvu in povednosti o razvoju narodnoosvobodilnega gibanja pri kakem narodu v drugi svetovni vojni je to verjetno edinstven arhiv v Evropi. Zanj je potrebno stalno arhivsko delo: mikrofilmiranje, laminiranje in seveda prav za ta arhiv posebno iskanje dokazil za udeležbo v narodnoosvobodilnem boju, potrebnih za upravne in socialne namene.

Arhivski delavci našega inštituta skupaj z nekaterimi znanstvenimi sodelavci in arhivisti iz drugih arhivov še vedno pripravljajo za objavo edinstveno in danes že nepogrešljivo edicijo Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji, katere 7 knjig je že izšlo. Pripravljamo še dve do kapitulacije Italije, nato pa se bo delo nadaljevalo po drugačni razporeditvi.

Arhivisti in raziskovalci znanstveniki izdajajo zbirko virov o zgodovini Komunistične partije Slovenije 1920–1941 in posamezne knjige virov iz specialnih vprašanj zgodovine narodnoosvobodilnega boja.

Inštitutovi delavci so z opaznim deležem sodelovali tudi pri knjigi Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, ki jo je leta 1976 izdala ljubljanska ekipa Vojnogodovinskega inštituta skupaj z JZDG.

O glavnem delu inštitutovih sodelavcev, raziskavi in pisanju člankov, razprav, monografij o posameznih manjših in večjih problemih iz novejši slovenske zgodovine, tu zaradi pomanjkanja časa ne morem govoriti. Veliko je tega, o tem se lahko prepričate iz bibliografije inštitutovega dela, ki jo je za celo obsežno knjigo. Veliko raziskav je prijavljenih kot magistrske in doktorske naloge na oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Mnogi od inštitutovih sodelavcev so si v zadnjih dveh desetletjih pridobili akademske naslove. Tako ima inštitut sedaj 7 doktorjev znanosti in 9 magistrov. Trije sodelavci so tik pred obrambo doktorata in trije mladi asistentje bodo tudi kmalu magistrirali.

Pomembno je omeniti, da se inštitutovi sodelavci za znanstvene nazive habilitirajo na univerzi, kar daje njihovi habilitaciji objektivno vrednost in reputacijo. Tako ima inštitut trenutno 6 znanstvenih svetnikov in enega višjega znanstvenega sodelavca. Dva sodelavca inštituta sta obenem habilitirana kot redna univerzitetna profesorja, eden pa je izredni profesor, vsi trije pogodbeno predavajo na univerzah. Inštitutovi delavci so področni uredniki in pisci velikega števila člankov pri trenutno največjem znanstvenem in publicističnem podvigu na Slovenskem – pri Enciklopediji Slovenije. Sodelujejo tudi pri Enciklopediji Jugoslavije pri Slovenskem bibliografskem leksikonu in pri Zgodovini narodov Jugoslavije. Zadovoljno in ponosno moramo omeniti, da je danes ni znanstvene konference, ki bi se tikala novejši zgodovine Slovencev oziroma širšega relevantnega političnega in teritorialnega sklopa v ožji in širši domovini, in tudi ne pomembnejših srečanj v tujini, na katerih ne bi z referatom nastopil tudi kateri od delavcev inštituta.

Takšna delovna, izrazito strokovno-znanstvena usmeritev inštitutskih delavcev in programov, ki gledajo na zgodovino delavskega gibanja integralno, v celotnem kontekstu narodne zgodovine, je razširila področje inštitutovega raziskovanja tudi na raziskovanje splošnih političnih, gospodarskih in socialnih problemov. Zato so se na podlagi sklepov znanstvenega posveta ob desetletnici inštituta že leta 1974 začela prizadevanja za preimenovanje inštituta v Inštitut za novejšo zgodovino, s čimer bi dali svojemu delu adekvatno ime. Ta prizadevanja niso obrodila sadu. Nekateri konservativni profesionalni varuhi marksistične ideološke čistosti, ki so sedeli v odločilnih forumih, so preimenovanje preprečili. Podobno se je zgodilo v drugem poizkusu, leta 1985, ko je predsedstvo Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije kljub vsem pozitivnim strokovnim mnenjem, tudi svoje zgodovinske komisije, po kratki razpravi na seji voluntaristično odločilo, da preimenovanja ne more biti; s tem je hotelo demonstrirati svojo idejno čistost in privrženost stvari delavskega razreda.

Inštitut in njegovi delavci, ki so dobro vedeli, da se v preimenovanju skriva veliko več kot samo zunanja forma, so poizkusili s preimenovanjem še tretjič – lani, – in letos jim je končno uspelo, tudi s privolitvijo predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, kar je zelo očiten znak demokratizacije in opuščanja starih ideoloških stereotipov v vodstvu Zveze komunistov Slovenije.

Zdaj ni čas, da bi govoril, kaj vse trenutno raziskujemo na inštitutu. Precej zelo pomembnih in zanimivih tem! Naj omenim samo štiri knjige, ki so v tisku oziroma tik pred njim in ki morda najbolj kažejo zrelost in kvaliteto inštitutovega zgodovinskega pisanja. V tisku je Zbornik dokumentov razprave o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji, ki je potekala v Komunistični partiji Jugoslaviji v drugi polovici leta 1923. Pred tiskom je 3. knjiga o Razvoju ljudske oblasti na Slovenskem v času narodnoosvobodilnega boja, s katero se avtor približuje koncu svoje velike monografije, ki bo eno temeljnih del zgodovine narodnoosvobodilnega boja. Za tisk sta pripravljeni monografija o Prvem oboroženem protifašizmu v Evropi, to je o boju primorskih Slovencev v letih 1928–1935, pa pregledna sintetična študija Slovenska politika o narodu v dveh stoletjih od 1789–1989. Dobro se zavedamo, da marsikaj zelo pomembnega in potrebnega še

nismo raziskali in napisali; vemo, da nas pri posredovanju takšnih problemskih in relevantnih tem prehitujejo druge discipline. Na to imamo en sam odgovor, in ta izhaja iz naše zgodovinske metode. Če nas prehitujejo druge discipline in literatura, je to normalno, vedno je bilo tako tudi v evropskem demokratičnem svetu. Prvo podobo vloge množic v francoski revoluciji ni dalo zgodovinske, ampak Anatol France v knjigi *Bogovi* so žejni. Prvo kritično podobo oktobrske revolucije in socialistične graditve v Rusiji je dal Šolohov, ne zgodovinske. Andre Malreaux je prvi podal izjemno realno podobo začetka državljanske vojne v Španiji, dve desetletji preden mu je sledil Anglež Hugh Thomas z odlično knjigo *Španija proti Španiji*.

Nič nas ne moti, če Miško Kranjec z vso pisateljsko svobodo slika narodnoosvobodilni boj v razsežni, a žal nedokončani freski *Za svetlimi obzorji* ali če o notranjih razmerjih v Osvobodilni fronti in dolomitski izjavi piše filozofinja Spomenka Hribar. Mi, zgodovinarji, bomo napisali svojo podobo, ko bomo imeli na razpolago vse najvažnejše vire – viri so naša determinanta in naša omejitve. In seveda, za kakšno pomembno temo mora pač dozoreti tudi pravi avtor.

Naj za konec povem, da inštitut pri svojem koncipiranju in usmerjanju raziskovanja izhaja tudi iz spoznanj in usmeritev moderne zgodovinske znanosti po svetu, ki danes vse bolj poudarja integralnost oziroma totalnost, v kateri je politični razvoj samo en segment zgodovine in zgodovinskega interesa. Moderno zgodovinske se zato precej posveča gospodarskim, socialnim, kulturnim in mentalitetnim vprašanjem. Tako so tudi v srednjeročnem načrtu inštituta raziskovalne naloge: Razvoj industrializacije na Slovenskem od 1879 do prve vojne; Človeški in politični lik Albina Prepeluha-Abditusa, Kulturno-prosvetne organizacije slovenskih političnih strank v stari Jugoslaviji, Problem kmečkih davkov in zadolžitve pri Slovencih med obema vojnama, Materialni in socialni položaj delavskega razreda v Sloveniji 1918–1941, Kmetijstvo in prehrana na Slovenskem v času druge svetovne vojne, Slovenska kontrarevolucija, Kulturna politika v prvem obdobju socialistične graditve v Sloveniji, Vloga inteligence v Osvobodilni fronti slovenskega naroda, Komunistična koncepcija z razvojem kmetijstva v prvem obdobju socialistične graditve na Slovenskem itd.

Iz vsega povedanega lahko ugotovimo, da je Inštitut za novejšo zgodovino visoko kvalificirana in zrela znanstvena institucija, vodilna na področju raziskovanja novejšee zgodovine, od katere morete v prihodnje mirno pričakovati dobre raziskovalne rezultate.

OPOMBA

Tekst je beseda na slavnostni seji ob trideseti obletnici Inštituta za novejšo zgodovino (prej Inštitut za zgodovino delavskega gibanja), ki je bila 23. novembra 1989 v prostorih mestne skupščine.

Katja Špur Odkar me je iz šestega razreda gimnazije v Zagrebu pot ali usoda zanesla v sedmi razred soboške gimnazije, sem se tako rekoč za vse življenje zavezala Prekmurju, od katerega nas je – Veržejce – ločevala ali rajši povezovala reka Mura. Čeprav sem s svojim razredom v Soboti preživela samo eno leto – bila sem pa tudi edina »punca« v razredu – saj so takoj naslednje leto višje razrede ukinili, mi pa smo se raztepli širom po Sloveniji iskat šolo, kjer bomo lahko maturirali, so vezi med nami ostale. In smo jih nato še krepko utrjevali na univerzi. Vsaj tisti, ki smo bili še posebej povezani v našem klubu, Klubu prekmurskih akademikov.

Ob *Requiemu* za Klubom prekmurskih akademikov dr. Jožeta Tivadarja (Borec XLII, 2), ki sem ga brala z globoko prizadetostjo, so mi živo stopili pred oči obrazi mojih sošolcev in sočlanov Kluba prekmurskih akademikov, ko smo s pravo mladostno zagnanostjo orali ledino za neko prihodnost, ki se nam je zdela vredna tudi umirati zanjo. Ob tem *Requiemu* je iz že na pol pozabljene preteklosti zadihala vame pokrajina akacij, nenehnih poplav, sezoncev, ki so odhajali iskat dela na bogatem Zahodu, predvsem pa nemirna, živahna Sobota z večno mladim utripom, z njenimi mladimi, ki so tej pokrajini bolj ali manj v ilegali pripravljali drugačno prihodnost. Eden teh je bil Ali Kardoš, ki se po vojni vihri ni vrnil v svojo skromno trgovinico, pokosili so mlado življenje nadarjenemu Naciju Kranjcu, padel je Štefan Kovač, ostala je boleča praznina za Ferijem Novakom, ki je kot arhitekt dal Soboti njeno sedanjo podobo – in še jih vidim: nadarjeni kemik Tibi, kot so mu rekli, Andrejc, z njegovim nemirnim snovanjem v poljedelstvu...

In ob tem *Requiemu* vidim sebe, kako poganjam svoje staro kolo po »belih cestah Prekmurja«, kot sem poimenovala eno svojih reportaž za takratni dnevnik Jutro – saj ni moglo biti drugače, kakor da sem svoj novinarski poklic začela prav tu, v Soboti in Prekmurju – ceste pa so bile takrat še vse makadamske...

Naključje je hotelo, da sem prav te dni med papirji, že porumenelimi od časa, našla dopisnico, ki mi jo je že po vojni, 19. marca 1954 poslal Klub prekmurskih akademikov iz Ljubljane, Tržaška 9, št. 23/54, in ki se glasi:

»S spoštovanjem Vam sporočamo, da smo se na sestanku 26. VI. 1953 v Murski Soboti s starimi člani KPA zmenili, da bo letna članarina bivših članov 600,– din.

Vljudno Vas prosimo, da članarino pošljete na hranilno knjižico Kluba prekmurskih akademikov, Narodna banka FLRJ 601-6405.

Za odbor tajnik: Kuhar Irena.«

Bilo je lepo doživetje! Oboje: ta *Requiem* in ta dopisnica... *Ljubljana, 21. februarja 1990*

Naslednje vrste namenjam v razmislek. In za spodbudo.

V daljnem Buenos Airesu v Argentini je v letih 1972 in 1973 v založbi Filipa Žaklja izšlo delo v treh zvezkih *Pravi obraz Osvobodilne fronte* Mihe Marjana Vira (psevdonim) na sedemsto sedemindvajsetih straneh žepne oblike. Kakšen je v tem delu »pravi obraz Osvobodilne fronte«, mislim, ni treba posebej razlagati.

Delo je doživelo več ocen. Zadržala se bom samo ob eni. O drugem delu jo je napisal Pika (spet psevdonim!?). Napisal je, da se je Mihi Marjanu Viru odlično posrečilo prav razkrinkanje Osvobodilne fronte med okupacijo, da so se mu zapisale take čudovite analize »osvobodilnosti komunističnega 'narodnoosvobodilnega' boja« posameznih obdobj, npr. »partizanske 'ofenzive' v poletnih mesecih 1942«, ki so prave mojstrovine, da takih analiz v vsej tovrstni literaturi (Pika) dotlej še ni zasledil. Itd. V tem načinu o tej plati Virovega dela.

Toda Vir je naredil neodpušljivi greh. Zanimaril je, kot misli Pika, protiigralca te »osvobodilnosti komunističnega narodnoosvobodilnega boja« in »zamudil sijajno priložnost, da bi nasproti brezobzirno razkrinkani podobi lažnjive 'osvobodilne fronte' postavil po komunistih izzvano pozitivno reakcijo istočasne vsenarodne revolucije novega Slovence (...)*», ki je razvidna v 'svetlem liku slovenskega domobranstva'.*

In ker Vir očitno ni čisto takega mnenja, ga Pika, zgrožen že nad tem, da je od tristo osemindvajset strani domobranstvu namenjenih le »pičlih« šestdeset, da ni predstavljena resnična vloga, kot jo vidi Pika, domobranskega očeta generala Leona Rupnika, da v delu, bogato posejanem s fotografijami, ni nobene njegove slike, da ni še več drugih stvari, ki bi morale biti, da pa so v delu take, ki jih ne bi bilo treba, počuje, kaj je domobranstvo v resnici bilo in kako ga je treba obravnavati.

Toda za Piko je še težje kot to, da je domobranstvo v tej knjigi tako zapostavljeno, prepričanje, da to ni samo naključje, ampak kar pravilo v te vrste pisanju. Popolnoma samoumevno se mu zdi, da domobranstvo po svoje opisujejo režimski zgodovinopisci; kaj pa naj bi drugega? Toda lastni...

Pika misli, da je tudi v okviru razmišljanja o tej knjigi priložnost »podčrtati začuda vzporedni aksiom, da pred domobranstvom del piscev, ki z raznih nekomunističnih zornih kotov obdelujejo našo medrevolucionarno problematiko, odpove prav tako, kot uradni režimski zgodovinopisci. (...) Toda režimske pisce razumemo; saj spričo podobe slovenskega domobranstva vsa njihova rodoljubna in celo zgolj revolucionarna mistika splahni v nič. **Nikoli pa ne bomo mogli razumeti piscev s te strani naše ločnice, kadar v sicer kvalitetnih spisih o naših medrevolucionarnih razmerah spričo domobranstva nenadoma zajecljajo in si pomagajo iz zadrege vsaj samo z večnim jadikovanjem in abstraktnim filozofiranjem, če ne celo z resničnim posiljevanjem dejstev.**« (Podčrtala sem jaz.)

Pika je prepričan, da je pravilna samo njegova podoba domobranstva. Če ne bi bila, oziroma če bi se še nadaljevala stara navada, se Pika boji:

»**Že takojšnja zanamka generacija ob tem nujno sprašuje, kar bo še bolj glasno vprašala zgodovina: Kaj se je zares samo komunistična manjšina zavedala, da Italijani in Nemci niso vdrli v Jugoslavijo in s tem v Slovenijo kot bratski rešitelji v naših tiskih in so jih temu primerno izkoristili za svojo zmago, odgovorni vodniki večinskega nekomunističnega naroda pa so hoteli stisniti in spustiti istočasno in zato tragično sedli na njihove limanice predsodkov, ki se jih še danes ne otresejo samo zato, ker tega kot kapricirani otroci iz trme nočejo? (...)**« (Podčrtala sem seveda jaz.)

Gotovo ste že spregledali, da je Pika pravi vernik in vnet zagovornik domobranstva. Povejte pa mi, prosim: bo kljub več in drugačnim stranem o domobranstvu za zgodovino kaj drugačen odgovor na vprašanje: Kaj se je zares samo komunistična manjšina zavedala...?»

Prebrano, povzeto in prepisano iz Tabora, Buenos Aires, 1973/8, napisano pa po branju obeh ljubljanskih dnevnikov od 6. do 8. marca. V Ljubljani, 8. marca 1990. (*Milica Strgar*)

UDK 886.3 Bogo Flander »1941/1945«

Emil Cesar, višji predavatelj, Pedagoška akademija, YU, 61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16

Nove najdbe leposlovnih del Boga Flandra-Klusovega Jože
BOREC, Ljubljana, XLII, 1990, št. 2, str. 184, slov. (angl.)

Prispevek predstavlja doslej neznane črtice partizanskega pisatelja Boga Flandra-Klusovega Jože (Slovo, Pot skozi razvaline in Naša pomlad), ki so nastale leta 1943, ter pesem Cankarjevim borcem! Hkrati prinaša nekatere nove podrobnosti, s čimer dopolnjujemo Flandrovo biografsko podobo in podobo pisateljevega slovstvenega delovanja v tem času. Prispevek je nastal v dogovoru s Djurom Šmicbergerjem, komentatorjem spominov dr. Anče Mikulič-Lamut (Borec, Ljubljana, XLII, 1990, št. 2, str. 165). Gre za izvirni zapis bolničarke Anče Lamut o njenem razmerju s komisarjem, znanim partizanskim piscem Bogom Flandrom-Klusovim Jožem. Zapis je nastal kmalu po njegovi smrti, 30. junija 1944. Vsa strta je Anča Lamut svojo žalost znila na papir, popisala vsa njuna zbliževanja in razhajanja do tragičnega konca, ko so hudo ranjega Klusovega Jožo pripeljali k njej v zasilno ambulanto le nekaj streljajev od bojišča.

Avtorski sinopsis

UDK 886.3 Bogo Flander »1941/1945«

Emil Cesar

New Discoveries of Literature Works by Bogo Flander-Klusovega Jože
BOREC, Ljubljana, XLII, 1990, No. 2, pp. 184

This contribution presents previously unknown short stories of the Partisan writer Bogo Flander-Klusovega Jože (Slovo = Farewell, Pot skozi razvaline = Path Through Ruins and Naša pomlad – Our Spring), which were written in 1943 and a poem written to the Cankar's Combatants. It simultaneously also introduces some new details with which we can fulfill Flandra's biographical image and the image of the author's activities in grammar during this time. This contribution occurred as an agreement with Djuro Šmicberger, the commentator of Dr. Anče Mikulič-Lamut's memoirs (Borec, Ljubljana, XLII, 1990, no. 2, pp. 165). This concerns an original record of the nurse Anče Lamut and her relations with the commissar and known partisan writer Bogo Flander-Klusovega Jože. This record occurred soon after his death, the 30th of June, 1944. Anča Lamut, very grieved, wrote down her pain onto paper, recorded all the reconciliations and arguments they had until his tragic death, when they brought the badly wounded Klusovega Jože to her, working at the field hospital only a few shots away from the battle grounds.

Author's Abstract

Tatjana Čepič, kustosinja, Mestni muzej Ljubljana, YU, 61000 Ljubljana, Mestni trg 10

Trnova pot domov (Oris vračanja slovenskih izseljencev iz Srbije v letu 1945)

BOREC, Ljubljana, XLII, 1990, št. 2, str. 209, slov. (angl.)

Oris prikazuje na podlagi gradiva iz arhiva Inštituta za novejšo zgodovino novo, doslej malo znano in raziskano problematiko – repatriacijo oziroma vračanje domov leta 1941 v Srbijo izgnanih Slovencev. Repatriacija je trajala vse poletne mesece leta 1945, organizirala in vodila pa jo je posebna delegacija predsedstva SNOS s sedežem v Beogradu. Avtorica prikazuje organizacijo in potek vračanja iz Srbije in težave, ki so ga spremljale.

Avtorski sinopsis

UDK 325.254(=863) »1945«

Tatjana Čepič

A Hard Way Home (An outline of the return of Slovene exiles from Serbia in 1945)

BOREC, Ljubljana, XLII, 1990, No. 2, pp. 209

The outline, on the basis of records from the archives of the Institute for Newer History, illustrates a new and a little known and researched theme – the repatriation or the return of Slovenes who were exiled to Serbia in 1941. The repatriation lasted throughout the summer months of the year 1945. It was organized and led by a special delegation of the presidency of SNOS with their seat in Belgrade. The author illustrates the organization and proceedings of this return from Serbia and all the problems which accompanied it.

Author's Abstract